

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

**ΒΙΒΛΙΟ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ**

Α΄ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής
έως την εποχή του Ιουστινιανού

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

*Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής
έως την εποχή του Ιουστινιανού*

ΑΝΤΩΝΗ Ν. ΜΑΣΤΡΑΠΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

*Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής
έως την εποχή του Ιουστινιανού*

Α' ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
(ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ)

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

Συγγραφέας:

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Επιτροπή αξιολόγησης:

ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝ., καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤ., δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

ΠΕΡΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝ., μ.δ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

ΙΩΣΗΦ ΠΕΡΑΚΗΣ, δ.φ., Πάρεδρος του Π.Ι.

Φιλολογική επιμέλεια:

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΑΚΚΑ, μ. ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Το μάθημα της Ιστορίας και το σχολικό βιβλίο της Ιστορίας	9
I. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	
1η ενότητα: Οι λαοί της Μεσοποταμίας	15
2η ενότητα: Η Αίγυπτος	19
3η ενότητα: Οι Φοίνικες	22
4η ενότητα: Οι Εβραίοι	25
5η ενότητα: Οι Χετταίοι ή Χεττίτες	27
6η ενότητα: Οι Μήδοι και οι Πέρσες	29
7η ενότητα: Οι Ανατολικοί λαοί και οι Έλληνες	31
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I	33
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου I	43
II. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ	
1η ενότητα: Ελληνική προϊστορία	45
2η ενότητα: Η αρχαία Ελλάδα (Από το 1100 ως το 323 π.Χ.) ...	50
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II	61
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου II (1 & 2)	77-80
III. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
1η ενότητα: Ο ελληνιστικός κόσμος	81
2η ενότητα: Ο ελληνιστικός πολιτισμός	86
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III	90
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου III	95
IV. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ.	
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΗ	
1η ενότητα: Ο Ελληνισμός της Δύσης	97
2η ενότητα: Η Καρχηδόνα	101

3η ενότητα: Οι λαοί της ιταλικής χερσονήσου και ο σχηματισμός του Ρωμαϊκού κράτους (8ος - 3ος αι. π.Χ.)	102
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV	106
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου IV	113
V. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ	
1η ενότητα: Η ολοκλήρωση της ρωμαϊκής επέκτασης (200-30 π.Χ.)	115
2η ενότητα: Οι συνέπειες των κατακτήσεων	118
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V	121
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου V	125
VI. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (1ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)	
1η ενότητα: Η περίοδος της ακμής (27 π.Χ. - 193 μ.Χ.)	127
2η ενότητα: Η κρίση της αυτοκρατορίας τον 3ο αι. μ.Χ.	131
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI	134
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου VI	139
VII. Η ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (4ος - 6ος αι. μ.Χ.)	
1η ενότητα: Η μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους (4ος - 5ος αι. μ.Χ.)	141
2η ενότητα: Η εποχή του Ιουστινιανού (6ος αι. μ.Χ.)	146
3η ενότητα: Τα γράμματα και οι τέχνες	149
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VII	152
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου VII	161
VIII. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	
1η ενότητα: Η Ινδία	163
2η ενότητα: Η Κίνα	166
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VIII	168
Παράδειγμα κριτηρίων αξιολόγησης διδακτικών στόχων Κεφαλαίου VIII	171
Εκπαιδευτική επίσκεψη σε αρχαιολογικό χώρο	173

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο του καθηγητή δε φιλοδοξεί σε καμία περίπτωση να αντικαταστήσει τις σημειώσεις οργάνωσης του μαθήματος, που ο διδάσκων διαμορφώνει για να παρουσιάσει κάθε φορά το αντικείμενο μιας διδακτικής ενότητας. Στόχος του βιβλίου αυτού είναι να βοηθήσει το διδάσκοντα στη μεθοδικότερη και αποτελεσματικότερη οργάνωση της διδασκαλίας του. Έτσι, το βιβλίο του καθηγητή λειτουργεί περισσότερο ως οργανόγραμμα της ύλης του βιβλίου του μαθητή (β.μ.) και περιλαμβάνει πρόσθετο βοηθητικό υλικό, με το οποίο διευκρινίζονται και ενισχύονται επιστημονικά πτυχές του γνωστικού αντικειμένου κάθε ενότητας.

Το βοήθημα αυτό έχει διαμορφωθεί παράλληλα με το βιβλίο του μαθητή και παρουσιάζει την ακόλουθη δομή:

- Στην αρχή παρατίθεται ένα εισαγωγικό κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στους σκοπούς που υπηρετεί το μάθημα της Ιστορίας και η διδασκαλία του. Στη συνέχεια ακολουθούν οκτώ κεφάλαια αντίστοιχα σε περιεχόμενο με εκείνα του βιβλίου του μαθητή.
- Κάθε κεφάλαιο του βιβλίου του καθηγητή περιλαμβάνει: α) τους γενικότερους στόχους που θα πρέπει να επιτευχθούν με τη διδασκαλία της ύλης του, β) την ανάλυση των ενοτήτων στις οποίες διαρθρώνεται, γ) παράρτημα με αποσπάσματα ιστορικών κειμένων και μελετών που λειτουργούν ως συμπληρωματικό υλικό και δ) ενδεικτικά παραδείγματα κριτηρίων αξιολόγησης των στόχων του κεφαλαίου.
- Κύριο δομικό μέρος της διάρθρωσης του βιβλίου του καθηγητή και της οργάνωσης της ύλης του είναι η ενότητα. Κάθε ενότητα αναφέρεται στο γνωστικό αντικείμενο της αντίστοιχης ενότητας του βιβλίου του μαθητή και διακρίνεται στα ακόλουθα μέρη:
  - Επιμέρους στόχοι της ενότητας (καταγράφονται οι στόχοι που πρέπει να επιτευχθούν με τη διδασκαλία της ενότητας).
  - Παρουσίαση της ενότητας (αναφέρονται οι υποενότητες στις οποίες διαρθρώνεται, επισημαίνονται τα κύρια σημεία αλλά και τα σημεία εκείνα που έχουν ανάγκη μεγαλύτερης διερεύνησης, δίνονται συμπληρωματικές πληροφορίες και υποδεικνύονται τρόποι προπέλασης του διδακτικού υλικού).

- Έννοιες κλειδιά (καταγράφονται οι όροι και οι έννοιες που πρέπει να μείνουν στη μνήμη των μαθητών και που αποτελούν τα δομικά στοιχεία του μαθήματος. Οι έννοιες κλειδιά θα μπορούσαν να γραφονται στον πίνακα κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας).
  - Εργασίες – Θέματα συζήτησης (προτείνονται θέματα για συζήτηση που έχουν μεγαλύτερο εύρος ανάπτυξης από εκείνο των ασκήσεων του βιβλίου του μαθητή. Αναφέρονται σε θέματα διαφορετικά ή παρεμφερή με εκείνα των ασκήσεων. Τα θέματα αυτά θα μπορούσαν να ανατεθούν ως εργασίες ή να γίνουν αντικείμενο συζήτησης με τη συμμετοχή όλων των μαθητών μέσα στην τάξη).
  - Απαντήσεις ασκήσεων βιβλίου του μαθητή (δίνονται κατευθύνσεις για τις απαντήσεις των ασκήσεων και των δραστηριοτήτων του β.μ., όποτε αυτό κρίνεται αναγκαίο).
  - Βιβλιογραφία (καταγράφονται βασικά βιβλία που αναφέρονται στην ύλη της ενότητας. Η επιλογή της βιβλιογραφίας έχει γίνει από έργα Ελλήνων συγγραφέων ή από ξενόγλωσσα που έχουν μεταφραστεί. Για βιβλία που θεωρούμε απαραίτητα, υπάρχει μικρός ενημερωτικός οδηγός).
- Στο τέλος του βιβλίου του καθηγητή συμπεριλαμβάνεται ένα φυλλάδιο που λειτουργεί ως δείγμα εργασίας για τη συμμετοχή των μαθητών σε εκπαιδευτική επίσκεψη σ' έναν αρχαιολογικό χώρο, όπως είναι η «Αρχαία Αγορά» των Αθηνών.

Το μάθημα της Ιστορίας και το σχολικό βιβλίο της Ιστορίας

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την εκπαιδευτική κοινότητα της χώρας μας –αλλά και άλλων ευρωπαϊκών χωρών– το θέμα της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Ο προβληματισμός που έχει προκύψει από την έρευνα του θέματος μπορούμε να πούμε ότι διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: Στην πρώτη, ο προβληματισμός έχει περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα, αφορά τους σκοπούς που θέτει και πρέπει να υπηρετήσει η Ιστορία ως μάθημα-γνωστικό αντικείμενο. Αναφέρεται δηλαδή στις απόψεις που υπάρχουν για τη μορφωτική αξία της Ιστορίας και τον παιδευτικό της ρόλο. Στην άλλη κατηγορία, ο προβληματισμός αυτός υλοποιείται, μεταβάλλεται σε πρακτική εφαρμογή των απόψεων που υπάρχουν για την Ιστορία και των σκοπών που αυτή υπηρετεί. Ο προβληματισμός δηλαδή, αφορά πλέον το πρόγραμμα της διδασκαλίας και πιο συγκεκριμένα τα σχολικά βιβλία και το περιεχόμενό τους.

Τα τελευταία χρόνια το θέμα της διδασκαλίας της Ιστορίας έχει γίνει το αντικείμενο μελέτης επιστημονικών ομάδων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου που προσδιόρισαν τους σκοπούς του μαθήματος και διαμόρφωσαν τα περιεχόμενα των προγραμμάτων σπουδών (Π.Σ.) για κάθε τάξη.

Πριν προχωρήσουμε στη συστηματική παρουσίαση της ύλης που περιλαμβάνει το βιβλίο του μαθητή (β.μ.), είναι αναγκαίο να αναφερθούμε συνοπτικά στους σκοπούς του μαθήματος και ιδιαίτερα στους σκοπούς που πρέπει να υπηρετήσει το β.μ. για την Α' τάξη Ενιαίου Λυκείου.

Σκοποί του μαθήματος της Ιστορίας

Πρωταρχικός σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας είναι να συμβάλει στη διαμόρφωση *ιστορικής σκέψης* και στην ανάπτυξη της *ιστορικής συνείδησης* του μαθητή. Η διαμόρφωση ιστορικής σκέψης δίνει τη δυνατότητα στο μαθητή να κατανοεί τα ιστορικά γεγονότα και να τα συσχετίζει, ενώ η ανάπτυξη ιστορικής συνείδησης τον βοηθά ιδιαίτερα στην κατανόηση και ερμηνεία των ανθρώπινων ενεργειών. Παράλληλα του δημιουργεί τις προϋποθέσεις να αντιμετωπίζει υπεύθυνα τα γεγονότα του παρόντος και του μέλλοντος. Κατά συνέπεια, με το μάθημα της Ιστορίας ο μαθητής συνειδητοποιεί τη συνέχεια του παρελθόντος και τη σύνδεσή του με το παρόν, συνειδητοποιεί ότι η δική του ζωή, η εποχή του, είναι το φυσικό

επακόλουθο των γεγονότων του παρελθόντος. Η απόκτηση, εξάλλου, ιστορικής συνείδησης βοηθά το μαθητή να αντιμετωπίζει υπεύθυνα τα γεγονότα της εποχής του και τον διαμορφώνει σε υπεύθυνο πολίτη.

Ειδικότερα:

Οι μαθητές μέσα από τη μελέτη της Ιστορίας θα κατανοήσουν ότι:

- Η ιστορική γνώση δεν περιορίζεται στην ελληνική ιστορία αλλά επεκτείνεται και στη γνώση της ιστορίας των άλλων λαών.
- Το ιστορικό παρελθόν αποτελεί ολότητα για κάθε εξεταζόμενη περίοδο που διαμορφώνεται από τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό κ.ά.) και τις αλληλεπιδράσεις τους.
- Τα ιστορικά γεγονότα είναι πολύμορφα και βρίσκονται σε αιτιακή σχέση μεταξύ τους.
- Οι ιστορικοί όροι και οι ιστορικές έννοιες έχουν ειδικό περιεχόμενο που πρέπει να είναι διευκρινισμένο και γνωστό.
- Η ιστορία – η ιστοριογραφία – είναι μια επιλεκτική διαδικασία γεγονότων του παρελθόντος, που βασίζεται σε πηγές.
- Ο κάθε ιστορικός έχει τη δική του οπτική προσέγγισης του παρελθόντος.
- Οι ιστορικές πηγές επιλέγονται με αυστηρά κριτήρια που προσδιορίζονται κάθε φορά από το είδος των ίδιων των πηγών και την εποχή τους.

Οι μαθητές παράλληλα θα συνειδητοποιήσουν ότι:

- Ο ελληνικός λαός έχει τη δική του πολιτιστική ταυτότητα.
- Η ιστορική πορεία του Ελληνισμού συνδέεται με την πορεία άλλων λαών και πολιτισμών.
- Ο σύγχρονος παγκόσμιος πολιτισμός είναι το αποτέλεσμα της συνεισφοράς των επιμέρους πολιτισμών.
- Η αποδοχή της ετερότητας, δηλαδή η ανοχή και ο σεβασμός των διαφορετικών χαρακτηριστικών των λαών και των πολιτισμών τους, είναι αναγκαίος παράγοντας για την εξέλιξη του σύγχρονου πολιτισμού.
- Η αίσθηση ατομικής και συλλογικής ευθύνης του ανθρώπου είναι απαραίτητη για την καλύτερη λειτουργία της κοινωνίας και την πρόοδο του πολιτισμού.
- Η ενεργός συμμετοχή του κάθε ανθρώπου, του υπεύθυνου πολίτη, συμβάλλει στη διαμόρφωση του παρόντος.

Η εικονογράφηση, τα παραθέματα, οι ασκήσεις-δραστηριότητες

Στην επίτευξη των προαναφερόμενων σκοπών χωρίς αμφιβολία δε συμβάλλουν μόνο οι ιστορικές γνώσεις που παρέχονται μέσα από το βιβλίο αλλά και άλλοι παράγοντες που διαμορφώνουν ένα εκπαιδευτικό βιβλίο, όπως η εικονογράφηση, τα παραθέματα και οι ασκήσεις ή οι δραστηριότητες. Οι παράγοντες αυτοί βοηθούν το μαθητή να εμπεδώσει τις γνώσεις και μέχρι ένα βαθμό τις συμπληρώνουν. Αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του γνωστικού αντικείμενου που πρέπει να προσεγγίσει ο μαθητής.

Η *εικονογράφηση* διαμορφώνεται κυρίως από εικόνες· συμπληρώνεται, ωστόσο, από χάρτες και πίνακες που πλαισιώνουν το κείμενο του βιβλίου και υπηρετούν τους ακόλουθους σκοπούς:

- προκαλούν το ενδιαφέρον του μαθητή·
- λειτουργούν αποτελεσματικότερα στην απόκτηση των γνώσεων μέσω του οπτικού μηνύματος που δίνουν·
- ερμηνεύουν αρκετές φορές καλύτερα τις παρεχόμενες γνώσεις·
- διευκολύνουν τους συσχετισμούς και τις συγκρίσεις, την ανάλυση και τη σύνθεση δεδομένων και γενικότερα αναπτύσσουν την κριτική ικανότητα του μαθητή·
- συμβάλλουν στην καλλιέργεια της αισθητικής, ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά την παρουσίαση έργων τέχνης· και, τέλος
- οι υπότιτλοι της εικονογράφησης παρέχουν συμπληρωματικές γνώσεις ή εστιάζουν το ενδιαφέρον σε κάποιο στοιχείο της εικόνας που κρίνεται άξιο προσοχής από το συγγραφέα.

Τα *παραθέματα* είναι αποσπάσματα από κείμενα συγγραφέων, που παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για κάποιο γεγονός. Είναι κείμενα που σχετίζονται με το γνωστικό αντικείμενο του βιβλίου και λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο ως ιστορικές πηγές.

Ο σκοπός που υπηρετούν δεν είναι η επικύρωση των απόψεων του συγγραφέα αλλά κυρίως, η δραστηριοποίηση του μαθητή. Με τη μελέτη των παραθεμάτων, πράξη που πρέπει να γίνεται κυρίως στο πλαίσιο της διδασκαλίας, επιτυγχάνονται τα ακόλουθα:

- αναπτύσσεται η κρίση των μαθητών με την αναφορά κάποιων ιστορικών προβλημάτων·
- διευκολύνεται η διάκριση των σημαντικών από τα λιγότερο σημαντικά·
- αναπτύσσεται η ικανότητα περιγραφής και ανάλυσης γεγονότων ή καταστάσεων·
- διευκολύνεται η εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων· και

- εθίζονται οι μαθητές στην έρευνα που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της ιστορικής συγγραφής.

Οι ασκήσεις και οι δραστηριότητες που βρίσκονται στο τέλος κάθε ενότητας σκοπό κυρίως έχουν να συμβάλουν στην ενεργητική συμμετοχή του μαθητή. Με τις ασκήσεις και τις δραστηριότητες ενισχύεται η γνώση και αναπτύσσεται η κριτική σκέψη. Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σ' αυτές που μπορούν οι μαθητές να τις απαντήσουν χωρίς προετοιμασία και σε εκείνες που για να απαντηθούν χρειάζεται μελέτη και ειδική προετοιμασία. Εκτός από τις ασκήσεις και τις δραστηριότητες που υπάρχουν μέσα στο βιβλίο του μαθητή, είναι δυνατό να διαμορφωθούν και άλλες, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο από το διδάσκοντα για να επισημανθούν σημεία του μαθήματος, να διευκρινιστούν κάποια γεγονότα ή να ζητηθεί η κρίση του μαθητή.

Μια ιδιαίτερη ομάδα ασκήσεων που θα μπορούσε να διαμορφώσει ο καθηγητής και να τη χρησιμοποιήσει ευκαιριακά, όπου υπάρχει η δυνατότητα, είναι οι δραστηριότητες που έχουν ως πεδίο αναφοράς λογοτεχνικό κείμενο με ιστορικό ή ιστορικοφανές περιεχόμενο. Με τη χρησιμοποίηση ποιημάτων ή ιστορικών μυθιστορημάτων δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να προσεγγίσουν «βιωματικά» παλαιότερες εποχές. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί στους μαθητές ότι τα νεότερα λογοτεχνικά κείμενα δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση ιστορικές πηγές.

Στην παρουσίαση των ενοτήτων που θα ακολουθήσει προτείνονται και άλλες μαθησιακές δραστηριότητες, πέρα απ' αυτές που έχει το βιβλίο του μαθητή· δίνονται επίσης, οι κατευθύνσεις για τις απαντήσεις των ασκήσεων που υπάρχουν και όπου βέβαια, αυτό κρίνεται σκόπιμο.

Βιβλιογραφία

Έχουν γραφεί πολλά άρθρα σχετικά με τη Διδακτική και την Αξιολόγηση στο μάθημα της Ιστορίας· από αυτά αναφέρουμε ενδεικτικά:

ΒΡΕΤΤΟΣ Γ., *Το έργο ζωγραφικής ως πηγή στο μάθημα της Ιστορίας: εικαστική διατύπωση και αξιοποίηση του ιστορικού θέματος*, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ, τ. 9, 1988, σ. 93.

ΒΩΡΟΣ Φ., *Τι σημαίνει Ερώτηση Κρίσης στην Ιστορία*, ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 34, 1985, σ. 139.

ΒΩΡΟΣ Φ., *Για την επίδραση της διδασκαλίας της ιστορίας στη διαμόρφωση των συνειδήσεων*, ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, τ. 44-45, 1997, σ. 36.

ΒΩΡΟΣ Φ., *Ένα μοναδικό μάθημα*, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, τ. 87, 1997, σ. 67.

- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Ι., *Διδακτική της Ιστορίας*, ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, τ. 37-38, 1995, σ. 45.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ Ι., *Διδακτική της Ιστορίας: Παράγοντες ιστορικής εξέλιξης*, ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, τ. 44-45, 1997, σ. 60.
- ΔΑΛΚΟΣ Γ., *Η χρήση της εικόνας στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, τ. 18-19, 1990, σ. 93.
- ΚΥΡΚΙΝΗ Α., *Η επικοινωνιακή προοπτική στις διδακτικές πρακτικές του μαθήματος της Ιστορίας*, ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, τ. 44-45, 1997, σ. 44.
- ΠΕΤΡΑΤΟΣ Π., *Η ιστορία και το μάθημα της Ιστορίας*, ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ, τ. 60, 1997, σ. 21.
- ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ Β., *Η διδασκαλία της ιστορίας και η ανθρώπινη καλλιέργεια*, ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 13, 1980, σ. 67.
- ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ Β., *Ιστορική μνήμη και εκπαίδευση*, ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 57, 1991, σ. 158.
- ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ Β., *Το μάθημα της Ιστορίας στο ελληνικό σχολείο κατά την τελευταία εικοσαετία: εγγενείς παθογένειες και προσπάθειες ανανέωσης*, ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 81, 1987, σ. 62.

Σεμινάρια και μελέτες

- Π.Ε.Φ., Σεμινάριο 3, *Ιστορία*, Αθήνα 1984.
- Π.Ε.Φ., Σεμινάριο 9, *Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα 1988.
- Π.Ε.Φ., Σεμινάριο 17, *Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα 1994.
- Π.Ε.Φ., Σεμινάριο 21, *Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα 1999.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μ. Εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα 1988.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ - Κ.Ε.Ε., *Η αξιολόγηση των μαθητών της Α' Λυκείου στην Ιστορία*, τ. 1-3, Αθήνα 1997-1998.
- ΑΒΔΕΛΑ Ε., *Ιστορία και Σχολείο*, Τετράδια 6, Νήσος, Αθήνα 1998.
- ΒΑΓΙΑΝΟΣ Γ., *Η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα*, «ΕΛΛΗΝ», Αθήνα 1995.
- ΒΕΪΚΟΣ Θ., *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- ΒΩΡΟΣ Φ.¹, *Σπυδρή και διδασκαλία της Ιστορίας*, Παπαδήμα, Αθήνα 1980.
- ΒΩΡΟΣ Φ.², *Τρόποι σπυδής και διδασκαλίας της Ιστορίας*, Παπαδήμα, Αθήνα 1988.
- ΒΩΡΟΣ Φ.³, *Η διδασκαλία της Ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*, Παπαδήμα, Αθήνα 1993.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της Ιστορίας*, Βιβλιωγόνια, Αθήνα 1997.
- ΔΑΛΛΑΣ Γ., *Καβάφης και Ιστορία*, Ερμής, Αθήνα 1986.

Οδηγός βιβλίων

- ΑΒΔΕΛΑ Ε., ό.π. *Περιλαμβάνει κεφάλαια που αφορούν την ιστορία και το μάθημα της Ιστορίας στο ελληνικό σχολείο καθώς και θέματα διδακτικής της ιστορίας*,

όπως οι στόχοι της διδασκαλίας, ο εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, οι σύγχρονοι προβληματισμοί, πώς γράφεται η ιστορία, ζητήματα διδασκαλίας.

ΒΩΡΟΣ Φ.², ό.π. Περιλαμβάνει θέματα που απασχολούν τον εκπαιδευτικό, όπως η γνώση και η διδασκαλία της ιστορίας, η αναζήτηση και προβολή της ιστορικής αλήθειας, η φιλοσοφία της Ιστορίας και ένα παράρτημα με την αντιμετώπιση συγκεκριμένων θεμάτων που παρουσιάζουν προβλήματα στη διδακτική πράξη.

I. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε επτά ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει τη χώρα και την οργάνωση (οικονομική, κοινωνική, πολιτική) των λαών της Εγγύς Ανατολής κατά την αρχαιότητα·
- να έχουν ενημερωθεί για την ιστορική τους εξέλιξη από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου·
- να έχουν γνωρίσει τα πολιτιστικά τους επιτεύγματα και τη συμβολή τους στον «παγκόσμιο» πολιτισμό·
- να έχουν ενημερωθεί για το επίπεδο των επαφών μεταξύ των λαών της Ανατολής και των Ελλήνων.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι λαοί της Μεσοποταμίας

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να διαπιστώσουν πώς ο γεωγραφικός παράγοντας, δηλαδή οι ποταμοί Τίγρης και Ευφράτης, το γεωλογικό ανάγλυφο, οι κλιματολογικές συνθήκες, η χλωρίδα της περιοχής κ.ά., επηρέασε την εξέλιξη των ανθρωπινων κοινωνιών στο χώρο αυτό και συνέβαλε στην ανάπτυξη του πολιτισμού τους·
- να πληροφορηθούν για την οργάνωση, κοινωνική και πολιτική, των λαών της Μεσοποταμίας· στην αρχή για την οργάνωση στις σουμερικές πόλεις και στη συνέχεια στα μεγάλα ισχυρά κράτη·
- να γνωρίσουν τα κύρια σημεία της ιστορικής πορείας των Σουμερίων, Ακκαδίων, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων μέχρι και την κατάκτηση της Μεσοποταμίας από το Μ. Αλέξανδρο·
- να ενημερωθούν για τα πολιτιστικά δημιουργήματα των Σουμερίων και την επίδρασή τους στους άλλους λαούς της περιοχής·

- να κατανοήσουν πως οι θρησκευτικές δοξασίες και οι καθημερινές ανάγκες των λαών της Μεσοποταμίας συνέβαλαν στη δημιουργία των επιστημών
- να γνωρίσουν τα πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα αυτών των λαών.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στη χώρα, (1.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωσή της, (1.3) στην ιστορία και (1.4) στον πολιτισμό.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για την επανάληψη της ύλης, όταν θα έχει διδαχθεί ολόκληρη η ενότητα.
- Η χώρα που διαρρέεται από τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη ονομάστηκε Μεσοποταμία. Διακρίνεται σε επιμέρους περιοχές με διαφορετικά χαρακτηριστικά (εδαφική διαμόρφωση, κλιματολογικές συνθήκες). Αναγκαία είναι η χρησιμοποίηση χάρτη είτε από το βιβλίο του μαθητή (β.μ.), είτε κάποιου ιστορικού Άτλαντα (βλ. Βιβλ., Άτλας της Παγκόσμιας Ιστορίας Άτλας της Βίβλου Δ. Δημητράκου, Ιστορικός Άτλας). Η ανάγνωση του αποσπάσματος του Ηροδότου (παράθεμα 1) διευκολύνει να κατανοήσουν οι μαθητές καλύτερα τη χώρα.
- Ο γεωγραφικός παράγοντας ήταν καθοριστικός στην οικονομική ανάπτυξη των λαών που κατοίκησαν τη Μεσοποταμία.
- Την περίοδο των Σουμερίων η κοινωνική συγκρότηση διαρθρώνεται στο πλαίσιο ανεξάρτητων πόλεων, ενώ στις επόμενες ιστορικές περιόδους η δομή της κοινωνίας βασίζεται στην οργάνωση ενός θεοκρατικού κράτους, όπως το Βαβυλωνιακό ή το Ασσυριακό.
- Η ιστορική πορεία των λαών της Μεσοποταμίας μέχρι και το Μ. Αλέξανδρο είναι δυνατό να δοθεί συνοπτικά με το ακόλουθο σχεδιάγραμμα:

Σουμέριοι (4000-3000 π.Χ.) Ακκάδιοι (3000-1800 π.Χ.)
 Αρχαίο Βαβυλωνιακό κράτος (1800-1200 π.Χ.) Ασσύριοι (1200-612 π.Χ.)
 Νέο Βαβυλωνιακό κράτος (612-538 π.Χ.) Πέρσες (538-330 π.Χ.)

- Καθοριστικής σημασίας για την πολιτιστική εξέλιξη των λαών της Μεσοποταμίας, αλλά και για τον «παγκόσμιο» πολιτισμό, είναι η συμβολή των Σουμερίων. Πολιτιστικά επιτεύγματα των Σουμερίων που τα υιο-

θέτησαν και τα χρησιμοποίησαν και οι άλλοι λαοί είναι: οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η γραφή, οι επιστημονικές γνώσεις, η νομοθεσία, οι τέχνες.

- Στην εφεύρεση και τη χρήση γραφής σημαντικό ρόλο έπαιξε το εμπόριο και οι επαφές μεταξύ των σουμερικών πόλεων. Να προσεχθεί η εικόνα της σ. 17 του β.μ.
- Να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στα αποσπάσματα από τους Νόμους του Χαμμουραμί (παράθεμα 3) και από το Έπος του Γκιλγκαμές (παράθεμα 5) για να επισημανθεί το πολιτιστικό επίπεδο των λαών της Μεσοποταμίας (βλ. Παράρτημα I, 1,2).
- Η ανάπτυξη των επιστημών ήταν αποτέλεσμα των εμπειρικών γνώσεων που προέκυπταν από την ανάγκη αντιμετώπισης των καθημερινών προβλημάτων.
- Η ασσυριακή τέχνη εκφράζει περισσότερο τον πολεμικό χαρακτήρα των Ασσυρίων.

Έννοιες κλειδιά

σουμερι(α)κές πόλεις – θεοκρατικό καθεστώς – Ασσυριολογία – Σουμέριοι – ζιγκουράτ – τροχός – Ακκάδιοι – Βαβυλώνα – Χαμμουραμί – Ασσύριοι – Νινευί – σφηνοειδής γραφή – μάγοι – έπος του Γκιλγκαμές

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Να γίνει συζήτηση για τα κύρια πολιτιστικά χαρακτηριστικά των Σουμερίων, των Ακκαδίων, των Βαβυλωνίων και των Ασσυρίων. Να αξιολογηθεί η συμβολή του καθενός στην εξέλιξη του πολιτισμού στην περιοχή αλλά και στη διαμόρφωση του «παγκόσμιου» πολιτισμού.
2. Ο Χαμμουραμί και η νομοθεσία του.

*Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.**

4. Αναφέρεται η προέλευση των Νόμων και προβάλλεται η τιμωρία ως εκδίκηση. Μπορεί να γίνει αναφορά στο Μωσαϊκό νόμο, ο οποίος πα-

---

* Απαντήσεις στις ασκήσεις και τις δραστηριότητες του β.μ. θα δίνονται όπου αυτό κρίνεται σκόπιμο. Οι απαντήσεις περιλαμβάνουν απλώς οδηγίες και στοιχεία για μια ολοκληρωμένη απάντηση.

ρουσιάζει ανάλογο περιεχόμενο και φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από τον κώδικα του Χαμμουραμί.

5. Το σχεδιάγραμμα θα διαμορφωθεί με βάση τις πληροφορίες που δίνονται στο β.μ. και αναφέρονται στην ιστορία των λαών της Μεσοποταμίας.

Βιβλιογραφία

- Άτλας της Παγκόσμιας ιστορίας, επιμ. Δ. Κοσμίδης, μετ. επιστ. ομάδας, εκδ. εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1997.
- Άτλας της Βίβλου, μετ. επιστ. ομάδας, εκδ. εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1998.
- ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Επ., *Οδοιπορικό στο Ιράκ*, ΚΕΜΕ, Αθήνα 1991.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Δ., ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ Π., *Ιστορικός Άτλας*, τ. Α', Λουκόπουλου, Αθήνα χ.χ.
- HONOUR H., FLEMING J., *Ιστορία της τέχνης*, τ. 1, μετ. Ανδ. Παππάς, Υποδομή, Αθήνα 1991.
- GARELLI P., *Ασσυριολογία*, μετ. Νικ. Λιανέρης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.
- Παγκόσμιος Ιστορία, επιμ. Στ. Καραβία, τ. 1, εκδ. Ελευθερουδάκη - Νίκα, Αθήνα χ.χ.
- ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., *Εισαγωγή εις την αρχαίαν ιστορίαν. Αρχαία Ανατολή*, Ι. Χιωτέλλη, Αθήνα 1969.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ Αθ., *Αρχαίοι πολιτισμοί Μέσης Ανατολής και Μεσογείου: Μεσοποταμία*, Καραβία, Αθήνα 1977.
- WARD Αύρα, *Το έπος του Γκίλγαμες*, Ιστός, Αθήνα 1994.
- WILCKEN U., *Αρχαία Ελληνική ιστορία*, μετ. Ιω. Τουλουμάκος, Παπαζήση, Αθήνα 1976.

Οδηγός βιβλίων

- GARELLI P., ό.π. *Πρόκειται για μία συνοπτική μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού των λαών της Μεσοποταμίας. Περιλαμβάνει τις ανακαλύψεις που αφορούν τους λαούς της περιοχής, την κοινωνική τους εξέλιξη, τις ιδέες τους και τις προοπτικές που δημιουργεί η έρευνα και μελέτη των επιτευγμάτων τους.*
- HONOUR H., FLEMING J., ό.π. *Ο πρώτος τόμος από την τετράτομη ιστορία της τέχνης, με πλούσια εικονογράφηση παρουσιάζει τα επιτεύγματα, ιδιαίτερα στον τομέα των τεχνών, όλων των λαών από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την υστερορωμαϊκή εποχή.*
- WILCKEN U., ό.π. *Παρουσίαση της πολιτικής και πολιτιστικής ιστορίας της Αρχαίας Ελλάδας από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την κατάληψη της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους με σύντομη παράλληλη παράθεση της αντίστοιχης ιστορίας των Ανατολικών λαών.*

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να κατανοήσουν ότι η γεωγραφική θέση της Αιγύπτου και ο Νείλος επηρέασαν την ιστορική πορεία και την πολιτιστική της εξέλιξη·
- να εκτιμήσουν τους παράγοντες που διευκόλυναν την οικονομική ανάπτυξη των Αιγυπτίων·
- να γνωρίσουν τις κοινωνικές δομές και την πολιτική οργάνωσή τους·
- να πληροφορηθούν βασικά σημεία της ιστορικής πορείας των Αιγυπτίων από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την κατάκτηση της Αιγύπτου από το Μ. Αλέξανδρο·
- να αντιληφθούν την επίδραση της θρησκείας στην πολιτική οργάνωση και την καθημερινή ζωή των Αιγυπτίων·
- να κατανοήσουν τους λόγους στους οποίους οφείλεται η επιρόηση της γραφής, η ανάπτυξη των επιστημών και των γραμμάτων·
- να επισημάνουν τα χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής τέχνης.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στη χώρα, (2.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Αιγυπτίων, (2.3) στην ιστορία και (2.4) στον πολιτισμό της Αιγύπτου.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Ο Νείλος ήταν καθοριστικός παράγοντας για τη χώρα και την εξέλιξη των κατοίκων της. Στην Αίγυπτο, όπως και στη Μεσοποταμία, ο γεωγραφικός παράγοντας προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την πολιτισμική πορεία των κατοίκων.
- Η παρέμβαση των ανθρώπων στη φύση για την κάλυψη των αναγκών τους, προσδιόρισε την οικονομική τους ανάπτυξη και την κοινωνική τους συγκρότηση. Η κατασκευή σημαντικών έργων, όπως η άρδευση των χωραφιών, η συντήρηση των αυλακιών, η δημιουργία φραγμάτων, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση συλλογικού πνεύματος αλλά και ανέδειξε την ανάγκη ύπαρξης μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Η συστηματική οργάνωση της παραγωγής τέθηκε κάτω από την άμεση επίβλεψη του κράτους.

- Την κρατική εξουσία εκπροσωπεί ο φαράώ, ο οποίος περιβάλλεται με θεϊκές ιδιότητες. Είναι ο ίδιος ο θεός. Η οργάνωση του κράτους από τις αρχές της 3ης χιλιετίας βασίζεται στη θεοποίηση του φαράώ, έχει δηλαδή θεοκρατικό χαρακτήρα.
- Η ιεραρχημένη αιγυπτιακή κοινωνία περιλαμβάνει προνομιούχες κοινωνικές τάξεις, όπως οι ιερείς, οι γραφείς και οι επαγγελματίες στρατιωτικοί. Την προνομακή κατάσταση των γραφένων επισημαίνει το παράθεμα 5.
- Η λειτουργία του κράτους στηρίζεται στη χρησιμοποίηση μεγάλου αριθμού δούλων.
- Η αιγυπτιακή κοινωνία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, παρουσιάζει ευελιξία, δηλαδή το σύστημα των κοινωνικών τάξεων δεν ήταν αυστηρά κλειστό. Υπήρχε το περιθώριο μεταπήδησης από μια κατώτερη κοινωνική ομάδα σε άλλη ανώτερη.
- Το ακόλουθο σχεδιάγραμμα παρουσιάζει την ιστορία της Αιγύπτου μέχρι την κατάκτησή της από το Μ. Αλέξανδρο.

Προϊστορία (4000-3000 π.Χ.) Αρχαίο Βασίλειο (3000-2000 π.Χ.)
 Μέσο Βασίλειο (2000-1540 π.Χ.) Νέο Βασίλειο (1540-1075 π.Χ.)
 Κυριαρχία Ξένων λαών [Ασσύριοι (11ος-7ος αι. π.Χ.)
 Περίοδος ανεξαρτησίας (7ος-6ος αι. π.Χ.) Πέρσες (525-332 π.Χ.)]

- Από τους φαράώ της Αιγύπτου δύο της εποχής του Νέου Βασιλείου είναι ιδιαίτερα γνωστοί: ο Αμένοφης Δ΄ ο επονομαζόμενος Ακενατών, ο οποίος προσπάθησε να επιβάλει μονοθεϊστική θρησκεία, και ο Ραμσής Β΄, του οποίου το όνομα είναι συνδεδεμένο με την κατασκευή σημαντικών έργων και την ισχυροποίηση της αιγυπτιακής κυριαρχίας στο εξωτερικό (βλ. Παράρτημα Ι, 3).
- Οι γνώσεις μας για την ιστορία της Αιγύπτου οφείλονται στην αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών (βλ. Παράρτημα Ι, 4). Την αξία της γραφής επισημαίνει το παράθεμα 4.
- Η ανάπτυξη των επιστημών στην περίπτωση των Αιγυπτίων, όπως και στους λαούς της Μεσοποταμίας, οφείλεται σε εμπειρικές γνώσεις που αποκτήθηκαν για την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών. Δεν είναι το αποτέλεσμα συστηματικής μελέτης και έρευνας, όπως συνέβη με τους Έλληνες.

Νείλος – φαραώ – ιερείς – γραφείς – επαγγελματίες στρατιωτικοί – δούλοι – θεοκρατικό καθεστώς – Άνω και Κάτω Αίγυπτος – Αρχαίο Βασίλειο – Μέσο Βασίλειο – Υξώς – Νέο Βασίλειο – Ακενατών – λαοί της θάλασσας – Ίσις – Όσιρις – Ρα – ταρίχευση νεκρών – ιερογλυφικά – στήλη Ροζέτας – πυραμίδες

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Να επισημανθούν τα αίτια που συνέβαλαν στη διαμόρφωση μεταθανάτιων δοξασιών στους Αιγύπτιους και οι συνέπειές τους.
2. Αφού οι μαθητές προσέξουν τις εικόνες της ενότητας και διαβάσουν τους υπότιτλους τους, να διατυπώσουν τις απόψεις τους σχετικά με τα χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής τέχνης.
3. Να προσδιοριστούν οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Αιγυπτίους. Σε ποιες χρονικές περιόδους οι επαφές μεταξύ των δύο λαών γίνονται πυκνότερες;
4. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αιγυπτιακής τέχνης (αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, μικροτεχνίας, ζωγραφικής).

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

3. Η επινόηση και η χρήση της γραφής στην Αίγυπτο οφείλεται κυρίως στην ανάγκη διατήρησης και διαιώνισης των γεγονότων που σχετίζονταν με τη ζωή και τη δράση των φαραώ. «Τα γράμματα ήταν το φάρμακο της μνήμης και της σοφίας».
4. Πριν διατυπώσουν οι μαθητές την άποψή τους, θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους τις αντιδράσεις που θα προκαλούσε μια τόσο σπουδαία μεταρρύθμιση και τις επιπτώσεις που θα είχε. Έτσι:
  - α) Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δε μεταβάλλονται εύκολα γιατί έχουν βαθιές ρίζες και συνδέονται με την παράδοση ενός λαού. Αποτελούν κίνητρο και τρόπο ζωής ιδιαίτερα για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Υποστηρίζονται τις περισσότερες φορές, όπως συμβαίνει και στην Αίγυπτο, από ισχυρό ιερατείο.
  - β) Οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις έχουν κοινωνικές επιπτώσεις. Ισχυροποιούν εκείνον που τις επιφέρει, στην προκειμένη περίπτωση το φαραώ, και αποδυναμώνουν το ιερατείο. Η πίστη σ' ένα θεό

εξάλλου, αποτελεί στοιχείο απαγκίστρωσης του λαού από προλήψεις και δεισιδαιμονίες που επηρεάζουν την καθημερινή του ζωή και συντηρούν την κοινωνική του κατάσταση.

Βιβλιογραφία

Άτλας της Παγκόσμιας Ιστορίας, ό.π.

Άτλας της Βίβλου, ό.π.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Δ., ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ Π., ό.π.

GARDINER A., *Η Αίγυπτος των Φαραώ*, μετ. Δημ. Παυλάκης, Φόρμιγξ, Αθήνα 1996.

HONOUR H., FLEMING J., ό.π.

Παγκόσμιος Ιστορία, ό.π.

VERCOUTTER J., *Η Αρχαία Αίγυπτος*, μετ. Αρ. Παρίση, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

WILCKEN U., ό.π.

Οδηγός βιβλίων

GARDINER A., ό.π. *Εισαγωγική μελέτη στην Αιγυπτιολογία. Ιστορία της Αρχαίας Αιγύπτου από τους προδυναστικούς χρόνους μέχρι την κατάληψη της χώρας από το Μ. Αλέξανδρο.*

VERCOUTTER J., ό.π. *Συνοπτική μελέτη που αναφέρεται στο χώρο, στους κατοίκους και στην ιστορία της Αρχαίας Αιγύπτου μέχρι την κατάκτησή της από το Μ. Αλέξανδρο.*

3η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι Φοίνικες

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να κατανοήσουν ότι η χώρα των Φοινίκων επηρέασε την ιστορική τους πορεία και προσδιόρισε το χαρακτήρα του πολιτισμού τους·
- να αντιληφθούν τους λόγους για τους οποίους οι Φοίνικες ανέπτυξαν ιδιαίτερα το δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας, δηλαδή τη βιοτεχνία και τη διακίνηση αγαθών·
- να πληροφορηθούν την πολιτική οργάνωση των Φοινίκων·
- να γνωρίσουν βασικά σημεία της ιστορικής τους πορείας·
- να εκτιμήσουν τη σημασία του αλφαβήτου για την ανθρώπινη επικοινωνία·

- να πληροφορηθούν τα όρια εξάπλωσης των Φοινίκων.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (3.1) στη χώρα, (3.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Φοινίκων, (3.3) στην ιστορία τους και (3.4) στον πολιτισμό τους.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Η φυσική διαμόρφωση της χώρας δε διευκόλυνε τη δημιουργία ενιαίου κράτους. Αναγκαία η χρησιμοποίηση χάρτη για την παρουσίαση της χώρας.
- Η έλλειψη καλλιεργήσιμων εκτάσεων έστρεψε τους κατοίκους της περιοχής προς τη βιοτεχνία και κυρίως το εμπόριο. Οι Φοινίκες ανέπτυξαν το διαμετακομιστικό εμπόριο. Στη χώρα τους κατέληγαν οι χειρσαίοι εμπορικοί δρόμοι και τα αγαθά από τις χώρες της Ανατολής, απ' όπου με τα πλοία τους τα μετέφεραν και τα πουλούσαν σε μεσογειακές χώρες.
- Οργανώθηκαν σε μικρά βασίλεια. Κάθε πεδινή περιοχή με την παραλακή της πόλη λειτούργησε ως μικρό ανεξάρτητο βασίλειο.
- Η ιστορία των Φοινίκων ταυτίζεται με την ιστορική πορεία των σημαντικότερων φοινικικών πόλεων-βασιλείων: της Βύβλου, της Ουγκαρίτ, της Σιδώνας, της Τύρου. Από το 538 π.Χ. η Φοινίκη αποτέλεσε μέρος της περσικής αυτοκρατορίας.
- Να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στα παραθέματα 1-4 που αναφέρονται στις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων για τους Φοινίκες.
- Το σπουδαιότερο επίτευγμα των Φοινίκων ήταν η εφεύρεση του αλφαβήτου. Για την παραλαβή του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες και την προσαρμογή του στην ελληνική γλώσσα βλ. Παράρτημα Ι, 5.
Πάντως, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι η επινόηση του αλφαβήτου δεν οφείλεται εξ ολοκλήρου στους Φοινίκες αλλά πιθανότατα ήταν το αποτέλεσμα εξελικτικής διαδικασίας που συντελέστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης (βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 60, λ. Φοινίκες –Φοινίκη).
- Να επισημανθούν με τη βοήθεια χάρτη τα όρια εξάπλωσης των Φοινίκων και τα σημεία ίδρυσης αποικιών στη Μεσόγειο.

Έννοιες κλειδιά

Φοινίκη – φοινικικές πόλεις – Βύβλος – Ουγκαρίτ – Σιδώνα – Τύρος – Καρχηδόνα – ανθρωποθυσία – αλφάβητο – θαλάσσιο εμπόριο – αποικίες

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η συμβολή των Φοινίκων στην εξέλιξη του «παγκόσμιου» πολιτισμού (θαλάσσιο εμπόριο - αλφάβητο).
2. Να αναζητήσουν οι μαθητές πληροφορίες για το φοινικικό αλφάβητο. Να παρουσιάσουν τα σύμβόλά του.
3. Σε ποιο από τους τρεις τομείς της οικονομίας (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) επιδόθηκαν οι Φοίνικες; Ποιοι παράγοντες τους επηρέασαν;

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

3. Η ενασχόληση με το θαλάσσιο εμπόριο σε διεθνές για την εποχή επίπεδο και η υιοθέτηση πολιτιστικών στοιχείων από τους άλλους λαούς, όπως συμβαίνει π.χ. με τη φοινικική τέχνη, προδιόρισαν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φοινικικού πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

Ατλας της Βίβλου, ό.π.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 60, λ. Φοίνικες – Φοινίκη.

Παγκόσμιος Ιστορία, τ. 1, ό.π.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Αθ., ό.π.

WILCKEN U., ό.π.

4η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι Εβραίοι

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να κατανοήσουν ότι η ιστορική πορεία των Εβραίων προσδιορίστηκε στην αρχή από την οργάνωσή τους σε φυλές και την αναζήτηση μόνιμης εγκατάστασης, στη συνέχεια από την οργάνωση κράτους στην Παλαιστίνη και τη συγκρότησή τους με βάση το Μωσαϊκό νόμο·
- να γνωρίσουν τα κύρια σημεία της ιστορίας τους·
- να αξιολογήσουν τη συμβολή των Εβραίων στον «παγκόσμιο» πολιτισμό.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (4.1) στη χώρα, (4.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Εβραίων, (4.3) στην ιστορία τους και (4.4) στον πολιτισμό τους.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Οι Εβραίοι ήταν νομάδες, οργανωμένοι σε φυλές και συνεχώς μετακινούνταν σε αναζήτηση κατάλληλων βοσκοτόπων για τα κοπάδια τους. Η κοιτίδα απ' όπου ξεκίνησαν τις περιπλανήσεις τους ήταν η περιοχή της Χαλδαίας, στη νότια Μεσοποταμία. Ωστόσο, «η γη της Επαγγελίας», δηλαδή η Παλαιστίνη, ήταν η χώρα με την οποία συνέδεσαν την ιστορική τους πορεία.
- Απέκτησαν μόνιμη εγκατάσταση και συγκρότησαν κράτος από τα τέλη του 11ου αι. π.Χ. Παρουσιάζουν τάση διαίρεσης σε μικρές περιφέρειες ή σε φυλές (βλ. Παράρτημα Ι, 6).
- Η κοινωνική τους οργάνωση και η κρατική τους υπόσταση βασίζεται στην ιδέα ότι ήταν ο εκλεκτός λαός του Θεού. Την κοινωνική και εθνική τους πορεία προσδιόρισε ο Μωσαϊκός νόμος.
- Ο Μωσαϊκός νόμος παρουσιάζει ομοιότητες με τον κώδικα του Χαμμουραπί, από τον οποίο πιθανότατα να έχει επηρεαστεί. Να διαβαστούν παράλληλα τα παραθέματα από το β.μ. που αναφέρονται στον κώδικα του Χαμμουραπί (σ. 16) και στο Μωσαϊκό νόμο (σ. 41).
- Η ιστορία των Εβραίων μέχρι την κατάκτηση της Παλαιστίνης από το Μ. Αλέξανδρο διαρθρώνεται στις ακόλουθες περιόδους με κριτήριο τα πρόσωπα που καθόρισαν την τύχη τους:

Πατριάρχες (18ος - 12ος αι. π.Χ.), Κριτές (12ος - 11ος αι. π.Χ.), Βασιλείς (11ος - 8ος αι. π.Χ.), Προφήτες (8ος - 4ος αι. π.Χ.).

- Η συμβολή των Εβραίων στον παγκόσμιο πολιτισμό συνίσταται στο Μωσαϊκό νόμο και κυρίως στη μονοθεϊστική θρησκεία.

Έννοιες κλειδιά

Χαναάν – νομάδες – Πατριάρχες – Υξώς – Έξοδος – Μωυσής – Κριτές – Βασιλείς – Δαβίδ – Σολομών – Προφήτες – βαβυλώνια αιχμαλωσία – Μωσαϊκός νόμος – μονοθεϊστική θρησκεία

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Τα χαρακτηριστικά στοιχεία του εβραϊκού πολιτισμού.
2. Ποιοι λόγοι συνετέλεσαν στην επιβίωση του εβραϊκού λαού; [Να επισημανθεί στους μαθητές ότι συγκροτήθηκαν σε κράτος μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και ότι έπαψαν να έχουν κράτος από την εποχή της κατάκτησης της Παλαιστίνης από τους Ρωμαίους (71 μ.Χ.)].

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Ο Μωσαϊκός νόμος έχει θεϊκή προέλευση. Διατηρούνται μέσω του νόμου τα κυριαρχικά δικαιώματα των ελεύθερων έναντι των δούλων. Προβάλλεται η εκδίκηση και τα αντίποινα ως μέσα για τη σωτηρία των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

Άτλας της Βίβλου, ό.π.

GORDON C., *Όμηρος και Βίβλος*, μετ. Δανιήλ Ι., Θεοδ. Πολύχρον, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990.

Παγκόσμιος Ιστορία, τ. 1, ό.π.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Αθ., ό.π.

Οδηγός βιβλίων

GORDON C., *Συνοπτική μελέτη που αναφέρεται στην παράλληλη ανάπτυξη του αρχαίου ελληνικού και εβραϊκού πολιτισμού πάνω σε κοινό προοιμιακό και προβιβλικό υπόβαθρο.*

5η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι Χετταίοι ή Χεττίτες

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν την προέλευση του λαού που είναι γνωστός με το όνομα Χετταίοι και τη χώρα όπου οργάνωσαν το κράτος τους·
- να ενημερωθούν για την κοινωνική και πολιτική τους οργάνωση·
- να γνωρίσουν τα κύρια σημεία της ιστορικής τους πορείας·
- να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά του χεττιτικού πολιτισμού.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (5.1) στη χώρα, (5.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Χετταίων, (5.3) στην ιστορία τους και (5.4) στον πολιτισμό τους.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Το χεττιτικό κράτος συγκροτήθηκε από αυτόχθονες ασιατικούς πληθυσμούς της Ανατολίας και φύλα που ανήκουν στο γλωσσολογικό κλάδο των «ινδοευρωπαίων». Ο όρος «ινδοευρωπαίοι» χρησιμοποιείται μέσα σε εισαγωγικά και έχει περιεχόμενο γλωσσολογικό. Αποδίδει, δηλαδή, τις ανθρώπινες ομάδες οι οποίες μιλούσαν μια γλώσσα που ανήκει στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια γλωσσών. Η λεγόμενη «ινδοευρωπαϊκή» γλώσσα είναι μια υποθετική πρωτογλώσσα που θεωρείται ως η αρχαιότερη μητέρα-γλώσσα από την οποία προήλθαν πολλές σύγχρονες και άλλες νεκρές γλώσσες της Ευρώπης και της Ασίας (Για τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, σ. 19-20, 784). Οι «ινδοευρωπαίοι» ως ένας μεγάλος φυλετικός κλάδος, στον οποίο ανήκουν πολλοί ευρωπαϊκοί και ασιατικοί λαοί, είναι ένα πρόβλημα που σήμερα διχάζει τους ιστορικούς (βλ. Παράρτημα Ι, 7).
- Η ιστορική ύπαρξη των Χετταίων και του μεγάλου κράτους που δημιούργησαν στην ενδοχώρα της Μ. Ασίας επιβεβαιώθηκε από τα ανασκαφικά ευρήματα στο χωριό Μπογάζ-κιόι κοντά στην Άγκυρα που έφεραν στην επιφάνεια την πρωτεύουσα του κράτους τους, τη Χαττούσα.
- Από τις πληροφορίες που έχουμε φαίνεται ότι το κράτος των Χετταίων

δεν ήταν οργανωμένο σύμφωνα με τα πρότυπα των μεγάλων αυτοκρατοριών της Ανατολής. Παρουσιάζει μάλλον οργάνωση που έχει «φεουδαρχικά» χαρακτηριστικά. Η χρησιμοποίηση της έννοιας «σύστημα οργάνωσης φεουδαρχικού χαρακτήρα» στο β.μ. αποτελεί ιστορικό αναχρονισμό. Έχει υιοθετηθεί όμως για να αποδώσει την οργάνωση των Χετταίων αναλογικά προς αυτήν της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Δεν πρόκειται για ταύτιση των δύο συστημάτων, αφού άλλωστε όλες οι πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης των Χετταίων δεν είναι γνωστές.

- Το σημαντικότερο ίσως γεγονός της ιστορίας τους ήταν η σύγκρουσή τους με τους Αιγύπτιους στο Καντές. Να επισημανθεί στους μαθητές πως το γεγονός αυτό προβάλλεται μέσα από τις αιγυπτιακές πηγές (βλ. παράθεμα 2 και υπότιτλο της εικόνας του β.μ. σ. 45).
- Η διάλυση του κράτους των Χετταίων αποδίδεται στους «λαούς της θάλασσας», όπως τους αναφέρουν οι αιγυπτιακές πηγές. Σχετικά με τους «λαούς της θάλασσας» βλ. ΙΕΕ, τ. Α', σ. 286-288.
- Η μεγάλη ισχύς του κράτους τους οφείλεται κυρίως στη χρησιμοποίηση του σιδήρου και στην κατασκευή σιδηρών εργαλείων και όπλων (βλ. παράθεμα 1).
- Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η τέχνη τους ήταν έντονα επηρεασμένη από τη συνεχή ενασχόλησή τους με τον πόλεμο.

Έννοιες κλειδιά

«ινδοευρωπαίοι» – μεταλλουργία – «φεουδαρχικό» σύστημα οργάνωσης – Χαττούσα – Καντές – λαοί της θάλασσας

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στην ακμή του χεττιτικού κράτους; Πού οφείλεται η διάλυσή του;
2. Οι Χετταίοι, όπως και οι Έλληνες, ανήκουν στον ίδιο γλωσσολογικό κλάδο, τον «ινδοευρωπαϊκό». Οι μαθητές, αφού συγκεντρώσουν πληροφορίες για τους ινδοευρωπαίους, να συντάξουν ένα κείμενο (περίπου 300 λέξεων) στο οποίο θα εξηγούν ποιοι ήταν οι ινδοευρωπαίοι.
3. Σε ποιους λόγους οφείλεται η οργάνωση και η ακμή της χεττιτικής αυτοκρατορίας και σε ποιους λόγους η παρακμή της;

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Ο ηγεμόνας των Χετταίων αντιμετωπίζεται ισότιμα από τον φαραώ της Αιγύπτου. Η ισχύς του χεττιτικού κράτους υποχρεώνει τους Αιγυπτίους να συνάψουν συνθήκη ειρήνης που καθορίζει τις σχέσεις των δύο λαών.

Βιβλιογραφία

Ατλας της Βίβλου, ό.π.

HONOUR H., FLEMING J., ό.π.

HUXLEY G.L., *Achaeans and Hittites*, Oxford 1980.

MALLORY J.P., *Οι Ινδοευρωπαίοι*, μετ. Ε. Αστερίου, Δελφίνι, Αθήνα 1995.

Οδηγός βιβλίων

MALLORY J.P., ό.π. *Μελέτη με την οποία επιχειρείται να ερμηνευτεί η προέλευση όλων των ινδοευρωπαϊκών λαών της Ευρώπης και της Ασίας. Συγκρίνοντας ο συγγραφέας τις γλώσσες τους δείχνει την κοινή πολιτισμική κληρονομιά τους και μέσω της συγκριτικής μυθολογίας εξετάζει τις προωμότερες πεποιθήσεις τους. Ερευνά το ζήτημα της πιθανότερης κοιτίδας τους και παρουσιάζει τις αρχαιολογικές και γλωσσικές μαρτυρίες για την επέκτασή τους στην Ευρώπη και την Ασία.*

6η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι Μήδοι και οι Πέρσες

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να προσδιορίσουν το χώρο όπου οργανώθηκε και εξαπλώθηκε το κράτος των Μήδων και των Περσών
- να κατανοήσουν την κοινωνική τους συγκρότηση και την οργάνωση της αυτοκρατορίας τους
- να αξιολογήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Περσών
- να γνωρίσουν τα χαρακτηριστικά της περσικής τέχνης.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (6.1) στη χώρα, (6.2) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Μήδων και των Περσών, (6.3) στην ιστορία και (6.4) στον πολιτισμό τους.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, τα σημεία δηλαδή εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως περίληψη και για μια επανάληψη της ύλης.
- Η χώρα της εγκατάστασής τους και της οργάνωσης του κράτους τους συμπίπτει με το σημερινό κράτος του Ιράν.
- Μέχρι τον 7ο αι. π.Χ. ήταν εξαρτημένοι από τους λαούς της Μεσοποταμίας. Στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. ίδρυσαν πρώτοι κράτος οι Μήδοι και από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι Πέρσες, οι οποίοι ενσωμάτωσαν και τους Μήδους.
- Από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. άρχισε βαθμιαία η επέκταση των ορίων της περσικής αυτοκρατορίας. Οργανωτής της αυτοκρατορίας ήταν ο Δαρείος Α' (521-485 π.Χ.).
- Η χώρα κυβερνήθηκε ως απόλυτη μοναρχία. Οργανώθηκε συστηματικά (βλ. το σχετικό παράθεμα 2) και είχε πολυεθνικό χαρακτήρα. Η ανοχή στις συνήθειες και τις παραδόσεις των διαφορετικών λαών που περιλάμβανε, συνέβαλε στην αντιμετώπιση των αντιδράσεων.
- Η εφαρμογή κατακτητικής πολιτικής από την πλευρά των Μεγάλων Βασιλέων είχε ως αποτέλεσμα τους περσικούς πολέμους (492-479 π.Χ.) και τις διενέξεις με τους Έλληνες μέχρι την κατάλυση της αυτοκρατορίας τους από το Μ. Αλέξανδρο (331 π.Χ.).
- Η θρησκεία τους είχε ηθικό περιεχόμενο.
- Η περσική τέχνη ήταν έντονα επηρεασμένη από την τέχνη των άλλων λαών της περιοχής. Η επισήμανση αυτή να γίνει με τη βοήθεια των εικότων του β.μ. Να γίνει παραλληλισμός με εικόνες που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά της τέχνης των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων (Παράρτημα Ι,8).

Έννοιες κλειδιά

απόλυτη μοναρχία – σατραπείες – δαρεικός – βασιλική οδός – Κύρος Β' – Δαρείος Α' – Ζαρατούστρα – ζωροαστρισιμός – πυρολατρία – περσικά ανάκτορα

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Ήταν ή όχι αποτελεσματικός ο τρόπος οργάνωσης της περσικής αυτοκρατορίας; Δικαιολογήστε την άποψή σας.

2. Οι μαθητές, αφού συγκεντρώσουν πληροφορίες για τον Κύρο Β' και το Δαρείο Α', να προσδιορίσουν τη συμβολή του καθενός στη διαμόρφωση και την οργάνωση της αυτοκρατορίας.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

1. Ο Ηρόδοτος επισημαίνει ότι οι Πέρσες εύκολα υιοθετούσαν ξένες συνήθειες. Το γεγονός αυτό μπορεί εύκολα να ερμηνεύσει την πολιτική ανοχής που εφάρμοσαν απέναντι στους κατακτημένους λαούς.
2. Η θρησκεία των Περσών είχε ηθικές αρχές αλλά δεν ήταν μονοθεϊστική.

Βιβλιογραφία

Ατλας Παγκόσμιας Ιστορίας, ό.π.

HONOUR H., FLEMING J., ό.π.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ Σ., *Ο αρχαίος κόσμος*, τ. 1, Γνώση, Αθήνα 1982

WILCKEN U., ό.π.

7η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι Ανατολικοί λαοί και οι Έλληνες

Οι επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να ενισχύσουν την άποψη ότι ο παγκόσμιος πολιτισμός οφείλει πολλά στη διαμόρφωσή του από τη συμβολή των Ανατολικών λαών
- να συνοψίσουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πολιτισμών της Ανατολής
- να προσδιορίσουν το επίπεδο των επιδράσεων της Ανατολής στον ελληνικό πολιτισμό
- να επισημάνουν τη στάση των Ελλήνων απέναντι στους λαούς της Ανατολής.

Παρουσίαση της ενότητας. Η ενότητα αυτή αποτελεί συνόψιση των κοινών γνωρισμάτων των πολιτισμών της Ανατολής και της σχέσης τους με τον ελληνικό.

Σημεία που πρέπει να επισημανθούν:

- Τα κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των λαών της Ανατολής·
- ο ρόλος της Ανατολής στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού·
- η «στάση» των Ελλήνων απέναντι στους λαούς της Ανατολής·
- οι επιμέρους σχέσεις των Ελλήνων με τους λαούς της Ανατολής θα προβληθούν ιδιαίτερα στις ενότητες που ακολουθούν.

Εργασίες - Θέματα συζήτησης

1. Ποιοι λόγοι δεν επέτρεψαν στους λαούς της Εγγύς Ανατολής να ασχοληθούν με τη φιλοσοφία;
2. Ποια είναι η θεμελιώδης διαφορά των λαών της Ανατολής και των Ελλήνων όσον αφορά την ανάπτυξη των επιστημών;
3. Οι μαθητές να συντάξουν ένα κείμενο (τεσσάρων έως πέντε περίπου παραγράφων) στο οποίο θα διατυπώνουν τις απόψεις τους σε σχέση με τα γενικά χαρακτηριστικά των πολιτισμών της Ανατολής και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στο μέτρο που τον έχουν γνωρίσει από τα άλλα μαθήματά τους σε προηγούμενες τάξεις.

Βιβλιογραφία

BURKERT W., *Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Η επίδραση της Ανατολής*, μετ. Αμ. Λογάκη, Παπαδήμα, Αθήνα 2000.

DIHLE AL., *Οι Έλληνες και οι ξένοι*, μετ. Τ. Σιέτη, Οδυσσεάς, Αθήνα 1998.

1 Η βαβυλωνιακή κοινωνία και η νομοθεσία του Χαμμουραπί

Η βαβυλωνιακή κοινωνία είναι διαιρεμένη σε τρεις τάξεις: τα άτομα υψηλής κοινωνικής στάθμης, οι ελεύθεροι φτωχοί και οι δούλοι. Καθεμιά από αυτές τις τάξεις καθορίζεται από ένα σύνολο σύμμετρων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων: σε ανώτερη κοινωνική θέση, ανώτερες υποχρεώσεις και προνόμια. Κάθε έγκλημα εναντίον ενός ατόμου της πρώτης ομάδας τιμωρείται αυστηρότερα από ό,τι αν είχε διαπραχθεί εναντίον ενός μέλους της δεύτερης. Αλλά, σε αντιστάθμισμα, ο προνομιούχος οφείλει, στην περίπτωση του διαζυγίου, να πληρώσει πολύ περισσότερο από ό,τι ο κοινός άνθρωπος, και η αμοιβή που πληρώνει στο γιατρό είναι επίσης μεγαλύτερη. Επιπλέον, οι μέτριες περιουσίες προστατεύονται, από μια ειδική νομοθεσία. Όσον αφορά τους δούλους – είναι όντα κατώτερης φύσης, τα οποία μπορεί κανείς να μεταχειριστεί ως αγαθό, αλλά, από την εποχή του Χαμμουραπί αν όχι και πρωτύτερα, δεν θεωρούνται πια αποκλειστικά πράγματα. Ο δούλος έχει νομική υπόσταση: μπορεί να παντρευτεί με μια ελεύθερη γυναίκα, να κατέχει αγαθά και να προσφύγει ως ενάγων στη δικαιοσύνη. Αν και κάποιος από αυτούς ήταν πρώην αιχμάλωτοι πολέμου, εντούτοις οι περισσότεροι στρατολογούνταν από τις τάξεις των μη αξιόχρεων οφειλετών, ο αριθμός των οποίων ποτέ δεν υπήρξε μεγάλος. Έτσι, δεν μπορούμε να πούμε ότι η μεσοποταμιακή κοινωνία βασιζόταν στη δουλεία. Η μάζα των εργαζομένων αποτελούνταν από μικροϊδιοκτήτες, αγρότες και τεχνίτες, που τους βοηθούσαν τα μέλη των οικογενειών τους και εποχιακοί εργάτες.

GARELLI P., ό.τι., σ. 64-65.

2 Το έπος του Γκιλγκαμές

Το έπος διερευνά τη σημασία της ζωής και του θανάτου και εκφράζει τους φόβους και τις φιλοδοξίες του ανθρώπου. Ο Ενκιντού, που στην αρχή της ζωής του δεν διαφέρει από τα ζώα, δεν εξυψώνεται μόνο στο επίπεδο του ανθρώπου, αλλά και εξομοιώνεται με τους θεούς, με τον μόνο τρόπο που αυτό είναι δυνατό για τους ανθρώπους, με τη δύναμη της νόησης και του πολιτισμού. Υπογραμμίζεται έτσι η ικανοποίηση που προσφέρει στον άνθρωπο η πολιτισμένη ζωή.

Στο έπος θίγονται πολλά ακόμη από τα ζητήματα που απασχολούν αιώνια τον άνθρωπο: η σχέση του ανθρώπου με τη φύση, ο πρωτόγονος άνθρωπος που εξημερώνεται και εκπολιτίζεται μέσω της σεξουαλικής εμπειρίας, η φιλία μεταξύ των δύο ηρώων, που θυμίζει το δίδυμο Αχιλλέα - Πατρόκλου, ο ρόλος της μοίρας και της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης. Όπως και στο ομηρικό έπος, οι θεοί παίρνουν μέρος στη δράση, παρακολουθούν τους ήρωες στην εκτέλεση των ανδραγαθημάτων τους και τους προστατεύουν συχνά στέλνοντάς τους προειδοποιητικά όνειρα.

Στη Μέση Ανατολή η υπόθεση βρήκε απεριόριστες δυνατότητες για ανάπτυξη. Ο άνθρωπος άφηνε τη φαντασία του να κυριαρχεί. Η κοινωνία ήταν βασισμένη στη φύση και εξαρτιόταν από τις κοσμικές δυνάμεις. Ο κόσμος ήταν γεμάτος ζωή και κάθε τι, άνθρωπος, ζώο ή φυτό είχε τη δική του ατομικότητα. Το κάθε φαινόμενο ήταν ένα ζωντανό ον. Ένα ξέφωτο στο μυστηριώδες δάσος είναι μια παρουσία που αποκαλύπτει την ποιότητά του, τη θέλησή του. Οι εμπει-

ρίες είναι ατομικές, ο άνθρωπος βλέπει τα συμβαίνοντα ως ατομικά γεγονότα και, για να τα εξηγήσει, πλάθει διηγήματα. Αντί να αναλύσει τα γεγονότα και να βγάλει λογικά συμπεράσματα, διηγείται μύθους. Δοκιμάζει μια μάχη ανωτέρων δυνάμεων που έχει άμεση επίδραση σ' αυτόν και την προσωποποιεί. Οι μύθοι δεν είναι αλληγορίες, είναι τρόπος έκφρασης αφηρημένης σκέψης. Παρουσιάζουν τη μορφή με την οποία η εμπειρία έγινε συνειδητή. Ο μύθος παρουσιάζει μεταφυσική αλήθεια, χωρίς να αποτελεί θεωρητική ανάλυση και ζητάει επίμονα αναγνώριση από τους πιστούς.

Το έπος είναι πλούσιο σε μυθολογικό υλικό μεγάλης σημασίας για τη συγκριτική θρησκειολογία και είναι γεμάτο από επεισόδια ανθρώπινου ενδιαφέροντος. Επίσης προσφέρει υλικό στους μελετητές της κλασικής φιλολογίας, στους ιστορικούς της φιλολογίας και της θρησκείας, στους ανθρωπολόγους, στους λαογράφους και στους μελετητές της Βίβλου. Οι μύθοι και οι παραδόσεις της Μεσοποταμίας προσφέρονται για σύγκριση με τους μύθους για την κοσμογονία της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και γενικότερα για τη μελέτη της πνευματικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Οι αρχές του πολιτισμού αναμφίβολα ξεκινούν από τη Μεσοποταμία, απ' όπου ο λαμπρός ελληνικός πολιτισμός πήρε τη σκυτάλη, για να φτάσει στη φιλοσοφία που αναπτύχθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

WARD A., ό.π., σ. 23.

3 Ακενατών. Ένας αναμορφωτής φαραώ

Στα χρόνια της βασιλείας του Αμενχοτέπ Γ' έκανε την εμφάνισή της μια νέα λατρεία με επίκεντρο τον ηλιακό δίσκο (Ατόν), λατρεία που υιοθετήθηκε τελικά ως επίσημη θρησκεία του κράτους από τον επόμενο φαραώ, τον Αμενχοτέπ Δ' (1353-1335 π.Χ.). Ο Αμενχοτέπ Δ', αφού άλλαξε το όνομά του σε Αχενατόν (= αρεστός στον Ατόν), ανακήρυξε τον Ατόν μοναδικό θεό και, μετά από έντονες συγκρούσεις με το ιερατείο, απαγόρευσε τη λατρεία του Άμμον και των άλλων παλιών θεών. Η στροφή αυτή από τον πολυθεϊσμό στο μονοθεϊσμό οδήγησε σε μια νέα, μη ανθρωπομορφική αντίληψη για το θεό. Ο Ατόν απεικονιζόταν σαν ένας ακτινοβολών ήλιος, με ακτίνες που καταλήγουν σε ανθρώπινα χέρια. Το πνεύμα της νέας λατρείας αντανακλάται με τον πιο άμεσο και γλαφυρό τρόπο στους ύμνους που λέγεται πως συνέθεσε ο ίδιος ο Αχενατόν, ορισμένοι τουλάχιστον από τους οποίους παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες με τους κατά έξι ή επτά αιώνες μεταγενέστερους Ψαλμούς των Εβραίων. Ο περίφημος Ύμνος στον Ατόν, αναμφισβήτητα το πρώτο αυθεντικά μονοθεϊστικό κείμενο της παγκόσμιας λογοτεχνίας, έχει θέμα του την απεριόριστη αγάπη του θεού για καθετί που δημιουργήσε.

Η λατρεία του Ατόν απαιτούσε όχι πια σκοτεινά εσωτερικά, αλλά ανοιχτούς, υπαίθριους ναούς, από τους οποίους ο μεγαλύτερος χτίστηκε στη νέα πρωτεύουσα του Αχενατόν, την Αχεατατέν (σήμερα Τελ-ελ-Αμάρνα), 320 χλμ. βορειότερα από τις Θήβες. Ο χώρος του νέου αυτού ναού, που είχε έκταση 200 στρέμματα, καλυπτόταν από υπαίθριους βωμούς, κατάλληλους για τη λατρεία ενός ηλιακού θεού. Γύρω του χτίστηκε μια πολυτελής κηπούπολη, μ' ένα επίσημο κι ένα καθημερινό ανάκτορο για τη βασιλική οικογένεια και ευρύχωρες κατοικίες για τους αυλικούς (για όσους δούλευαν στα δημόσια αυτά έργα, υπήρχαν κατοικίες σε ιδιαίτερη περιοχή της πόλης).

Η σαφέστερη ίσως ένδειξη υποταγής της Αιγυπτιακής τέχνης στις επιθυμίες και τις ανάγκες του μονάρχη προέρχεται από τα έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και αρχιτεκτονικής των 17 χρόνων της βασιλείας του Αχενατόν. Η τάση προς το νατουραλισμό, που είχε εκδηλωθεί ήδη από τις αρχές του Νέου Βασιλείου, έφτασε στο απόγειό της στα χρόνια του νεαρού μεταρρυθμιστή βασιλιά. Και μόνο οι προσωπογραφίες του φαραώ αρκούν για να δείξουν πόσο ριζική είναι πια η τομή με την τέχνη του παρελθόντος. Τα κολοσσαία (πάνω από δύο φορές το φυσικό

μέγεθος!) αγάλματα του Αχενατόν από το ναό του Ατόν στην Τελ-ελ-Αμάρνα είναι αποκαλυπτικά. Στις ασυνήθιστες αυτές αναπαραστάσεις του ηγεμόνα δεν υπάρχει τίποτα το ηρωικό. Όλα τα χαρακτηριστικά – από το μακρύ, λιπόσαρκο πρόσωπο, με τα παχιά χείλη και το προτεταμένο πιγούνι, ως το στενό θώρακα, τη μεγάλη κοιλιά και τους σχεδόν γυναικείους γοφούς – αποδίδονται με τέτοιο ρεαλισμό, ώστε να μπορούν σήμερα να τεκμηριώσουν ακόμα και ιατρικές διαγνώσεις (ο νεαρός φαραώ έπασχε φαίνεται από μια διαταραχή των αδένων γνωστή ως σύνδρομο του Φραϊλιχ).

HONOUR H., FLEMING J., ό.π., σ. 74.

4 Τα ιερογλυφικά

Οι διακοσμήσεις των αγγείων και των άλλων αντικειμένων κοινής χρήσης ήταν ένα είδος οπτικής επικοινωνίας και αυτό γινόταν ακόμη προφανέστερο όταν άρχισαν να χρησιμοποιούνται εικόνες ανθρώπων, ζώων, πλοίων και πάει λέγοντας. Η γραφή ξεκίνησε όταν προστέθηκαν οπτικά σημεία τα οποία αντιστοιχούσαν αποκλειστικά σε ήχους του προφορικού λόγου. Στην Αίγυπτο αυτός ο νεωτερισμός γίνεται αντιληπτός λίγο πριν τη βασιλεία του Μήνη, οπότε παρατηρείται η εισαγωγή μεμονωμένων μικρών απεικονίσεων, οι οποίες ξεχωρίζουν από τις αμειβώς εικονικές αναπαραστάσεις που τις περιβάλλουν. Και στις δύο περιπτώσεις οι εικόνες είναι ίδιες, παριστάνοντας όλα τα είδη υλικών αντικειμένων, όπως όπλα, φυτά, ζώα, ανθρώπους και ακόμη τους ίδιους τους θεούς. Η εμφάνιση των ΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΩΝ, όπως ονομάζονται αυτές οι μικρές εικόνες, οφειλόταν στο γεγονός ότι οι άνθρωποι είχαν να πουν πολλά τα οποία δεν μπορούσαν να παρασταθούν οπτικά, όπως αριθμοί, κύρια ονόματα και αφηρημένες έννοιες. Αυτός ο συμπληρωματικός χαρακτήρας παρέμεινε, παράλληλα με άλλους, καθ' όλη τη διάρκεια της Αιγυπτιακής Ιστορίας, έτσι που όταν, όπως συχνά συνέβαινε, μια ανάγλυφη σκηνή συνοδεύεται από επεξηγηματική ιερογλυφική επιγραφή, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η δεύτερη εικονογραφία την πρώτη μάλλον παρά το αντίστροφο. Υπήρξαν πάντως πολλά σημαντικά εξελικτικά στάδια που θα εξηγήσουμε παρακάτω και ακόμη ήρθε μια περίοδος, λίγο πριν τη χριστιανική εποχή, που τρία διαφορετικά είδη αιγυπτιακής γραφής χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα για διαφορετικούς σκοπούς, ενώ οι Έλληνες που τότε κατείχαν τη χώρα, χρησιμοποιούσαν το δικό τους αλφάβητο για όλες τις σημαντικές εργασίες.

Τα τρία είδη γραφής που μόλις αναφέρθηκαν, ονομάζονται ακόμη με τα ονόματα που τους έδωσαν ο Champollion και οι σύγχρονοί του, αν και τα πήραν από διαφορετικές πηγές και αναφέρονται μόνο στην ελληνορωμαϊκή περίοδο. Ο όρος ΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΑ, που χρησιμοποιήθηκε από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα σε ένα περίφημο απόσπασμα για το οποίο κάναμε λόγο, σημαίνει κατά λέξη ιερά γλυπτά και δημιουργήθηκε απλώς και μόνο επειδή σε μεταγενέστερους χρόνους τα έγγραφα σχεδόν αποκλειστικά στους τοίχους των ναών. Τώρα πάντως, χαρακτηρίζει όλα τα αιγυπτιακά γραπτά που είναι εικονογραφικά, ξεκινώντας από τα λειποδοουλευμένα, ζωηρόχρωμα σημεία που έχουν βρεθεί να στολίζουν τάφους μέχρι τα συντομογραφικά αποσπάσματα γραμμένα με καλαμένα πένα σε παπύρους θρησκευτικού περιεχομένου. Η ιερογλυφική είναι βεβαίως η αρχική γραφή από την οποία προέκυψαν όλα τα είδη. Μερικές φορές διαβάζεται από πάνω προς τα κάτω, μερικές φορές από δεξιά προς τα αριστερά, αλλά κάποτε επίσης από αριστερά προς τα δεξιά, και με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται στις τυπωμένες γραμματικές μας όταν η γραφή πηγαίνει από δεξιά προς τα αριστερά τα σύμβολα κοιτάζουν προς τα δεξιά.

Το όνομα ΙΕΡΑΤΙΚΗ, μας λέει ο Κλήμης, δόθηκε στο είδος της γραφής που χρησιμοποιούσαν οι γραμματείς των ναών για τα θρησκευτικά τους βιβλία. Είναι παράγωγο της συντομογραφικής ιερογλυφικής, που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, αλλά οι αιγυπτιολόγοι

έχουν επεκτείνει τη χρήση του όρου σε μερικές ακόμη πιο συντομειμένες ποικιλίες γραφής που ανευρίσκονται σε λογοτεχνικά ή εμπορικά κείμενα. Συνδέσεις, δηλαδή σημεία που έχουν ενωθεί μεταξύ τους, είναι συχνές, και στο πιο γρήγορο είδος όλα τα σημεία, εκτός από τα αρχικά, έχουν την τάση να γίνουν απλές μονοκοντυλίες. Για την ευκολία των μελετητών η ιερατική από συνηθεια κατατάσσεται στα ιερογλυφικά, αν και αυτή η πρακτική γίνεται σχεδόν ανέφικτη στις πολύ γρήγορες γραφές. Η φορά της γραφής είναι κανονικά από τα δεξιά προς τα αριστερά.

Για το τρίτο είδος της αιγυπτιακής γραφής, που ονομάστηκε «εγχώρια» στη Στήλη της Ροζέτας και «επιστολογραφική» από τον Κλήμη, οι σύγχρονοι λόγιοι έχουν διατηρήσει το όνομα που της έδωσε ο Ηρόδοτος, ΔΗΜΟΤΙΚΗ. Αυτή προήλθε από την ιερατική γύρω στην περίοδο της Αιθιοπικής Δυναστείας, κατά το 700 π.Χ. Παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες και απαιτεί εντατική μελέτη από τους ερευνητές. Κατά την Πτολεμαϊκή και τη Ρωμαϊκή περίοδο ήταν η κανονική γραφή της καθημερινής ζωής και η χρήση της περιγράφεται καλύτερα ως μη θρησκευτική.

Μεταξύ των δύο άκρων της ιερογλυφικής και της δημοτικής υπάρχουν πολλές ενδιάμεσες ποικιλίες, στις οποίες το βασικό κίνητρο που διακρίνουμε είναι η επιθυμία για αυξημένη ταχύτητα. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με μια βαθμιαία απομάκρυνση από τον εικονογραφικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα οι αρχές που διέπουν το σύστημα να ατονήσουν με την πάροδο του χρόνου. Ένας άλλος παράγοντας που βοήθησε την εξέλιξη ήταν η επιφάνεια γραφής. Η ιερογλυφική ήταν ουσιαστικά μνημειακή, λαξευμένη στην πέτρα με σμίλη ή ζωγραφισμένη με μελάνι ή χρώμα επάνω σε προσεκτικά προετοιμασμένους τοίχους. Η ιερατική ήταν πρακτικά τόσο παλιά όσο και η ιερογλυφική, αλλά χρησιμοποιούνταν όπως και η δημοτική για γράψιμο σε πάπυρο, σε ξύλινες πινακίδες καλυμμένες με στόκο, σε πήλινα θραύσματα ή σε κομμάτια ασβεστόλιθου.

Όταν ο χριστιανισμός άρχισε να παραγκωνίζει το φαραωνικό παγανισμό, απαιτήθηκε ένα πιο ευανάγνωστο μέσο για τη μετάφραση των βιβλικών κειμένων. Αυτός ήταν ο λόγος για την εισαγωγή της κοπτικής, η οποία έχει ήδη αναφερθεί ως η τελευταία φάση της αιγυπτιακής γλώσσας. Ήταν γραμμένη με ελληνικούς χαρακτήρες και λίγα πρόσθετα γράμματα παρμένα από τη δημοτική. Η φιλολογία της κοπτικής είναι γεμάτη από ελληνικές λέξεις και πράγματι το όλο οικοδόμημα δείχνει ότι πρόκειται περισσότερο για μια ελληνόφωνη ανάμεικτη διάλεκτο παρά για μια κατευθείαν μετεξέλιξη της παλιάς γλώσσας· σαν παράδειγμα τέτοιας ανάλογης κατάστασης μπορούμε να αναφερθούμε τα σύγχρονα παλαισινιακά εβραϊκά.

Ο σοβαρός μελετητής δεν θα μείνει ικανοποιημένος χωρίς κάποια περαιτέρω αναφορά στα ιερογλυφικά, πολύ περισσότερο εφόσον μόνο μέσα από την ανακάλυψη του Champollion έγινε δυνατή μια κανονική και ιστορικά ακριβής εικόνα του αρχαίου πολιτισμού. Έχει ήδη ειπωθεί ότι η ιερογλυφική γραφή ήταν μια μετεξέλιξη της άμεσης εικονογραφικής αναπαράστασης. Από την άποψη αυτή παρομοιάζεται με την αρχική βαβυλωνιακή γραφή, δεν είναι απίθανο μάλιστα να υπήρχε κάποια σχέση μεταξύ τους, αν και θα μπορούσε να μην ήταν τίποτε παραπάνω από μια αντίληψη ότι οι ήχοι του λόγου μπορούσαν να μεταδοθούν μέσα από ειδικά επιλεγμένες εικόνες. Η μετέπειτα εξέλιξη πάντως διέφερε σημαντικά στις δύο περιπτώσεις. Η βαβυλωνιακή γραφή, χρησιμοποιώντας σφηνοειδείς χαρακτήρες, γρήγορα έχασε κάθε σχέση με την εικόνα, ενώ τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά διατήρησαν την εικονογραφική τους εμφάνιση μέσα στους αιώνες, για να τη χάσουν, και τότε μόνο μερικά, στις παράγωγες γραφές, την ιερατική και τη δημοτική. [. . .]

Οι μελετητές δεν πρέπει να πέσουν στο λάθος να νομίσουν ότι υπάρχει κάτι το ιδιαίτερα μυστηριώδες γύρω από την ιερογλυφική γραφή. Είναι μια αυθεντική γραφή, με πολυπλοκότητες είναι αλήθεια, αλλά έχει το πλεονέκτημα να είναι ελκυστική και στο μάτι και στο μυαλό. Καθώς η απουσία γραπτών φωνηέντων κάνει αδύνατη την προφορά της, μερικοί μπορεί να σκεφτούν ότι δεν αντιπροσωπεύει καμία γλώσσα ή ότι αυτή η γλώσσα δεν έχει γραμματική. Τίποτε δεν είναι αναληθέστερο από αυτά, αν και πρέπει να ομολογήσουμε ότι η άγνοια των φωνηέ-

των είναι σοβαρό μειονέκτημα. Λεπτότητες όπως η ένταση και η διάθεση, μπορούν να εξαχθούν μόνο από τα συμπραζόμενα, ή κυρίως έτσι, καθώς αυτές οι αποχρώσεις αποδίδονται συχνότερα με εσωτερικές αλλαγές παρά με προθέματα ή προσφύματα.

GARDINER A., ό.π., σ. 34-40.

5 Το φοινικικό και το ελληνικό αλφάβητο

Η προέλευση της ελληνικής γραμμικής* γραφής

Είναι πολύ πιθανό, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι η ελληνική συλλαβική γραφή, δηλ. η Linear B επέδρασε στη διαμόρφωση της ελληνικής γραμμικής γραφής. Είχε προέλθει από αυτήν, αλλά αυτό δεν είναι πολύ σίγουρο. Μάλλον πηγαίνει πίσω σε ένα άλλο τέλειο πρότυπο, δηλ. στη φοινικική γραφή. Αυτή είχε μείνει πάντοτε στη συνείδηση των Ελλήνων, οι οποίοι είχαν χαρακτηρίσει τη γραμμική τους γραφή ως «Φοινικία γράμματα», όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος V 58 και βεβαιώνει μια επιγραφή από την Τέω (Syll. 38): «ὅς ἄν - - Φοινικία ἐκκόψει». Ἄλλωστε υπέδειχναν αυτήν δικαίως γι' αυτό, ότι δηλ. στο χαρακτηρισμό «φοινικικά γράμματα» βρίσκεται όχι μονάχα η λέξη «γράμματα», δηλ. μόνο η διάκριση από τις άλλες γραφές, από τις οποίες οι Έλληνες είχαν δώσει την προτίμηση στην ελληνική. Η ίδια η ελληνική γραμμική γραφή παραδίνει ακόμη την απόδειξη της καταγωγής της και μάλιστα με τη μορφή των συμβόλων της, με τη διαδοχική τους σειρά και με τα ονόματά τους, τα οποία δίνουν συγχρόνως ακροφωνικά (δηλ. με τους αρχαίους φθόγγους) την αξία του φθόγγου (Lautwert): επίσης η ελληνική γραμμική γραφή υπήρξε αρχικά αριστερόστροφη, όπως η φοινικική.

Φοινικικά σύμβολα γραφής

1	2	3	4	5	6	7	8	9
								
Alalph	Beth	Gimel	Daleth	He	Vav	Zajin	Cheth	Teth
10	11	12	13	14	15	16	17	
								
Jod	Kaph	Lamed	Mem	Nun	Samech	Ajin	Pe	
18	19	20	21	22				
								

Η εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου

Αν τώρα στραφούμε στην ανάπτυξη του ελληνικού αλφαβήτου, δηλ. στη διάσπασή του πρώτα στις πολυάριθμες ιδιαίτερες μορφές, όπως τις παρουσιάζουν οι επιγραφές, ως τον 4ο αι. π.Χ., τότε πρέπει αμέσως από την αρχή να τονίσουμε πόσο πολύ έχουμε απομακρυνθεί εδώ από επιβεβαιωμένες γνώσεις. Χάρin στις ρηξικέλευθες έρευνες του Α. Kirchhoff, τις οποίες κατέθεσε στο έργο του «Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets» (δ' έκδοση Gütersloh 1887), είμαστε σε θέση να επιχειρήσουμε μια επιφανειακή και κατά προσέγγιση χρονολογική ταξινόμηση σε ομάδες τα πολλαπλάσια αρχαϊκά αλφάβητα, αλλά η κρίση για τις

*αλφαβητικής (σημ. του συγγραφέα)

πραγματικές σχέσεις της ενιαίας γραμμής της αναπτύξεως, μας μένει ακόμη στις λεπτομέρειες ανέφικτη. Συνοψίζουμε το αποτέλεσμα, δηλ. κάνουμε προσιτά με περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη σιγουριά διάφορα στάδια του γίνεσθαι, δεν μπορούμε όμως ούτε να τα τοποθετήσουμε σίγουρα χρονικά, ούτε να καθορίσουμε αρκετά τη συμμετοχή των χωριστών περιοχών, επειδή η κατανομή του αλφαβήτου αποδεικνύεται ανεξάρτητη από αυτήν των διαλέκτων, ακόμη δεν μπορούμε καμιά φορά να αναγνωρίσουμε, αν το απλό αλφάβητο είχε προηγουμένως περιοχές με μια ανεπτυγμένη μορφή του αλφαβήτου.

Το ελληνικό αρχικό αλφάβητο, αν χρησιμοποιήσουμε τις αρχαιότερες γνωστές μας γραμμικές μορφές (χωρίς να λάβουμε υπόψη ορισμένες ιδιαίτερες μορφές), όπως αυτό αναπτύχθηκε παραπάνω, πρέπει να είχε την ακόλουθη μορφή:

Αρχαία ελληνικά σύμβολα γραφής

1	2	3	4	5	6	7	8	9
ΚΑ	Β	Γ	Δ	Ε	ΥΝ	Ι	Θ	⊕ ⊗
ἄλφα	βῆτα	γάμμα	δέλτα	ε	υ	ζῆτα	ῆτα	θῆτα
10	11	12	13	14	15	16	17	18
Ζ	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Σ
ζῖωτα	κάππα	λάμδα	μί (μό)	νί	ξ	ο	πί	σάν (;)
19	20	21	22					
Φ	Ρ	Σ	Τ					
κόππα	ρό	σίγμα (σάν:)	ταῦ					

Πρέπει να παρατηρήσουμε ακόμη ότι μερικά ονόματα γραμμάτων αποδόθηκαν στη μεταγενέστερή τους μορφή και για μερικά γράμματα δεν μας είναι γνωστή η αρχική τους έκφραση. Ανεξήγητο μένει επίσης ως τώρα, αν το όνομα San (σαν), που μας παραδόθηκε ως δωρικό, διπλα στο ιωνικό Sigma (σίγμα), για το φθόγγο s (Ηρόδ. I 139), είναι πράγματι μια άλλη έκφραση του 21ου γράμματος (φθιν. Schin) ή αναφέρεται στο 18ο γράμμα (φθιν. Ssade). Οπωσδήποτε ορμήθηκαν από αυτό δηλ. από το φοινικικό αλφάβητο, ώστε το αρχαιότερο ελληνικό αλφάβητο να παραλάβει το σύνολο των 22 φοινικικών συμβόλων. Αυτό αποδεικνύει καμιά φορά τη χρησιμοποίηση όλων των μορφών των γραμμάτων στην ελληνική γραφή, και προπαντός τη διαπίστωση έπειτα ότι στην Ιταλία διασώθηκαν ελληνικές σειρές αλφαβήτου <αλφάβητα>, οι οποίες παρουσιάζουν όλα τα φοινικικά γράμματα.

G. KLAFFENBACH, *Ελληνική επιγραφική*,
μετ. Αθ. Αντωνίου, εκδ. Αθ. Αντωνίου, 1982, σ. 56-57, 62-64.

6 Η διαίρεση των Εβραίων σε μικρές περιφέρειες ή σε φυλές και η ανάλογη κατάσταση στους Έλληνες

Οι λαοί της ανατολικής Μεσογείου (με εξαίρεση την Αίγυπτο) είχαν την τάση να διαιρούνται σε μικρές περιφέρειες ή σε φυλές. Το Ισραήλ έχει αφήσει μια μαρτυρία για τον τρόπο με τον οποίο πέρασε από τη φυλετική στην εθνική οργάνωση, για να διαιρεθεί και πάλι σε δύο βασι-

λεια μετά το θάνατο του Σολομώντα. Ωστόσο, το αίτημα για επανένωση όλων των φυλών αποτέλεσε το ιδανικό των προφητών και των σημαντικών πολιτικών ηγετών. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν ενώθηκαν πριν από τον Μέγα Αλέξανδρο, και μετά το θάνατό του διασπάστηκαν σε πολλά βασίλεια. Ηγέτες εθνών, όπως το Ισραήλ και η αρχαία Ελλάδα, είχαν το πρόβλημα της συνένωσης ανόμοιων στοιχείων σε ένα ενιαίο σύνολο. Αυτό δεν ήταν γνώρισμα μόνο των δύο σημαντικότερων – τουλάχιστον έτσι τους θεωρούμε σήμερα – λαών της ανατολικής Μεσογείου, του Ισραήλ και της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και άλλων λαών. Πράγματι, δεν υπήρχε έθνος σε ολόκληρη την περιοχή (με εξαίρεση την Αίγυπτο) που να μην γνώρισε μια δυναμική και συνειδητή διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης.

Οι παραδόσεις του πρώιμου Ισραήλ αποσκοπούν στη δημιουργία ενός αισθήματος συγγένειας και κοινών πεπρωμένων μιας ομάδας εθνικών στοιχείων που εξιδανικεύτηκαν ως «οι δώδεκα φυλές». Για να εκπληρωθούν αυτά τα πεπρωμένα, αυτές θεωρήθηκαν απόγονοι ενός και του ίδιου Πατριάρχη. Συνδέθηκαν επίσης με κοινή ιστορία, στην οποία οι πόλεμοι των φυλών, ακόμη και μεταξύ τους, περιγράφονται, χωρίς να καταδικαστεί ή να πικραθεί καμιά τους: αντίθετα, παρουσιάζονται ως συγγενείς, προορισμένοι να αποτελέσουν έθνος. Επιπλέον, οι αφηγήσεις αποσκοπούν στο να διεγείρουν το ενδιαφέρον για τους φιλοπόλεμους προγόνους τους μάλλον παρά στο να αποξενώσουν τη μια φυλή από την άλλη. Το μεσορράνημα της ηρωϊκής εποχής του Ισραήλ είναι η ενωμένη και ένδοξη μοναρχία υπό τον Δαβίδ. Ο Νόμος ή η Πεντάτευχος του Μωυσή αποτέλεσε για χιλιετίες τον πυρήνα της εβραϊκής παράδοσης και, ενώ δεν κάνει λόγο για την κατάκτηση και τη μοναρχία του Δαβίδ, παγώνει τη συγγένεια των φυλών, την κοινή τους θρησκεία και τους κοινούς νόμους, την εμφάνισή τους ως ενιαίου λαού κατά την Έξοδο και την άφιξή τους στη Γη της Επαγγελίας με τη θεϊκή διαβεβαίωση για την κατοχή της. Η λειτουργία που επιτέλεσε ο Νόμος συνάγεται από την αφήγηση για τη βασιλεία του Ιωσία (Δ' Βασ. 22-23). Ο βασιλιάς ήθελε να ενώσει το Ισραήλ και την Ιουδαία. Η ανακάλυψη του Νόμου το 621 π.Χ., κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, και η συγκέντρωση του λαού στην Ιερουσαλήμ για επάγγελμα εορτασμό του Πάσχα ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά του προγράμματός του. Το Πάσχα (περισσότερο από τις άλλες γιορτές, όπως η Πεντηκοστή και η Σκηνοπηγία) έγινε η κατεξοχήν εθνική γιορτή, επειδή γιορταζόταν η Έξοδος, τότε που όλες οι φυλές αναδύθηκαν από την αφάνεια και αποτέλεσαν έθνος. Κατά τη διάρκεια του Πάσχα μπορούσε να αναγνωσθεί ολόκληρος ο Νόμος μπροστά στο λαό. Η συγκέντρωση του Πάσχα έμοιαζε σε πολλά σημεία με αρχαία ελληνική πανηγυρη. Ολόκληρη η Πεντάτευχος μπορούσε να διαβαστεί στην πρώτη περίπτωση, όπως ολόκληρη η Ιλιάδα στη δεύτερη. Επειδή οι 5.845 στίχοι του Νόμου δεν αποτελούν παρά ένα μόνο τμήμα σε σύγκριση με τους 16.673 στίχους της Ιλιάδας, η οποία διαβαζόταν ολόκληρη σε συγκεντρώσεις όπως τα Μεγάλα Παναθήναια στην Αθήνα, δεν μπορώ να συμμεριστώ την κρατούσα άποψη ότι το βιβλίο του Νόμου της εποχής του Ιωσία πρέπει να ήταν μόνο ένα τμήμα του Δευτερονομίου. Μάλλον πρέπει να ήταν κάτι σαν τη σημερινή «Πεντάτευχο», στην οποία συμπεριλαμβάνονταν, βέβαια, οι πατριαρχικές αφηγήσεις και η Έξοδος, βιβλία απαραίτητα για την εκπλήρωση του κύριου στόχου συγκεντρώσεων όπως του Ιωσία, δηλαδή της εθνικής ενότητας.

Θα πρέπει να δούμε και την Ιλιάδα με το ίδιο πρίσμα. Ως σύνολο αποτελεί λογοτεχνικό αριστούργημα: ο στόχος της όμως δεν ήταν αποκλειστικά καλλιτεχνικός. Ούτε πρέπει να παρασorbούμε από το προοίμιο της και να σκεφτούμε ότι αιτία της σύνθεσής της ήταν η «μηνίς» του Αχιλλέα. Στόχος της Ιλιάδας είναι να προσφέρει στα διασκορπισμένα μέλη του ελληνικού κόσμου ένα έπος που θα τους βοηθούσε να ενωθούν σε ένα μεγάλο έθνος. Το ιδεώδες της Ιλιάδας έμεινε ανεκπλήρωτο ως τη βασιλεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αλλά στο μεταξύ η Ιλιάδα είχε προετοιμάσει το δρόμο για το κατόρθωμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αν εξετάσουμε την Ιλιάδα από αυτή τη σκοπιά, τι διαπιστώνουμε; Πρώτον δεν κάνει καμιά διάκριση μεταξύ των Ελλήνων. Οι Τρώες και οι σύμμαχοί τους αντιμετωπίζονται με την ίδια λεπτότητα και τιμή όπως οι Αχαιοί με τους συμμάχους τους. Επιπλέον, στον «κατάλογο των караβίων» και στις διάσπαρ-

τες μέσα στο ποίημα περιγραφές των ηρώων (και των δύο στρατοπέδων) με τη γενεαλογία τους ικανοποιούνται όλες οι πλευρές του ελληνικού κόσμου: η ηπειρωτική Ελλάδα, η Μ. Ασία και τα νησιά. Επισκέπτες από διάφορες μακρινές περιοχές, παρακολουθώντας τις γιορτές στις οποίες απαγγελλόταν η Ιλιάδα, μπορούσαν να ακούσουν με περηφάνεια για τη δόξα του δικού τους επικού ήρωα, ανεξάρτητα από το αν αυτός καταγόταν από την Ιωνία, την Κρήτη ή την Πελοπόννησο. Η Ιλιάδα αφηγείται πως ο ελληνικός κόσμος πήρε κάποτε μέρος στον ένδοξο τρωικό πόλεμο· η ακρόαση της Ιλιάδας δεν μπορούσε παρά να εμπνεύσει σε ολόκληρο τον ελληνικό λαό ηρωικά συναισθήματα και το άρωμα ενός ενιαίου κράτους.

GORDON C.H., ό.π., σ. 33-37.

7 Οι «ινδοευρωπαϊοί της Ανατολίας»

Είναι πολύ σημαντικό για τους στόχους μας να ερευνήσουμε πόσο αυτόχθονες ήταν οι γλώσσες της Ανατολίας στις αντίστοιχες περιοχές τους. Τόσο οι γλωσσολόγοι όσο και οι αρχαιολόγοι σχεδόν καθολικά αρνούνται ότι ήταν γλώσσες των γηγενών της Ανατολίας, αλλά μάλλον τις αποδίδουν στους εισβολείς της εποχής του ορειχάλκου οι οποίοι αφομοίωσαν τους αυτόχθονες μη ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς. Οι Ασσύριοι έμποροι του 19ου αιώνα όχι μόνον καταγράφουν τα ονόματα ινδοευρωπαϊκών λαών στα κείμενά τους, αλλά επίσης καθιστούν εντελώς σαφές ότι στην περιοχή υπήρχε μεγάλος όγκος λαών οι οποίοι μιλούσαν μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Η ύπαρξη αυτών των μη ινδοευρωπαϊκών λαών είναι αναμφίβολη, αφού τα ίδια τα χειτπικά αρχεία περιέχουν κείμενα, μεταφράσεις κειμένων και συχνά δάνεια από μια γλώσσα αποκαλούμενη χαττική. Αυτοί οι Χάττι θεωρούνται ως κυρίαρχο υπόστρωμα, οι αυτόχθονες, αν θέλετε, της κεντρικής Ανατολίας πάνω στους οποίους επιβλήθηκαν οι Χιτιίτες και οι ομιλούντες την παλαική. Από τους Χάττι οι Χιτιίτες δανείστηκαν όχι μόνον πολλές λέξεις αλλά επίσης μεγάλο μέρος του υλικού τους πολιτισμού, σίγουρα μεγάλο μέρος της θρησκείας τους και ακόμη και το όνομα Χιτιίτες είναι παράγωγο του Χάττι (οι Χιτιίτες αποκαλούσαν τους εαυτούς τους Νες και τη γλώσσα τους νεσική). Η χαττική είναι μη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα που δεν έχει καμιά σίγουρη στενή σχέση με άλλες γλώσσες, αν και υπάρχουν κάποιοι λόγοι (απουσία γραμματικού γένους, χρήση προθεμάτων) που τη συνδέουν με την ομάδα των γλωσσών του βορειοδυτικού Καυκάσου (αμπαζική) ή ίσως με την καρτβελική, την κύρια γλωσσική ομάδα του νότιου Καυκάσου.

MALLORY J.P., ό.π., σ. 32-33.

8 Η τέχνη των Αχαιμενιδών

Το ότι η Εγγύς Ανατολή – ή μάλλον ολόκληρη η δυτική Ασία – βρέθηκε για δύο περίπου αιώνες κάτω από την εξουσία ενός λαού νομάδων ή ημινομάδων ιππέων είχε, περιέργως, ως αποτέλεσμα όχι μόνο να μην καταστραφεί ο πολιτισμός που άκμαζε στην περιοχή, αλλά, αντίθετα, ν' αναπτυχθεί παραπέρα. Ο Κύρος επέβαλε την ειρήνη σε βασιλεία που επί αιώνες ολόκληρους πολεμούσαν μεταξύ τους. Σε αντίθεση με όλους τους προηγούμενους – και πολλούς μεταγενέστερους – κατακτητές, σεβάστηκε τη θρησκεία και τις παραδόσεις των κατακτημένων λαών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επιγραφές της εποχής του είναι γραμμένες σε πολλές γλώσσες, όπως χαρακτηριστικό είναι και ότι διέταξε να επαναπατριστούν οι φυλές του Ιούδα από τη Βαβυλωνία Αιχμαλωσία και να ξαναχτιστεί ο Ναός του Σολομώντα στην Ιερουσαλήμ. Η τέχνη

των Αχαιμενιδών ήταν λοιπόν επόμενο ν' αντανακλά τόσο την πολυμορφία των υποτελών λαών όσο και τις ενοποιητικές φιλοδοξίες των Περσών αυτοκρατόρων. Μια επιγραφή από τα ανάκτορα του Δαρείου Α' στα Σούσα γράφει:

Οι λιθοξόοι που δούλευαν την πέτρα
ήταν από την Ιωνία και τις Σάρδεις.
Οι χρυσοτέχνες που κατεργάζονταν το χρυσό
ήταν Μήδοι και Αιγύπτιοι.
Εκείνοι που διακρίνονταν στη χρήση των ψημένων τούβλων
ήταν Βαβυλώνιοι.
Οι διακοσμητές των τοίχων ήταν Μήδοι και Αιγύπτιοι.

Παρόλο ότι οι ίδιοι οι Πέρσες δεν αναφέρονται εδώ καθόλου, συμμετείχαν κι αυτοί με στοιχεία από την παράδοσή τους και με την τάση τους για κοσμοπολίτικη σύνθεση όλων αυτών των τεχνικών και των τεχνοτροπιών.

Τα σημαντικότερα επιτεύγματα της τέχνης των Αχαιμενιδών συνδέονται με την αρχιτεκτονική. Από τους Μήδους, των οποίων τις γνώσεις στην αργοπλινθοδομή αξιοποίησαν και επέκτειναν σε σημαντικό βαθμό, οι Πέρσες πήραν στοιχεία όπως τον τεράστιο, ορθογώνιο, πλούσιο σε κιονοστοιχίες προθάλαμο (εμφανίζεται για πρώτη φορά στις μηδικές ακροπόλεις του Γκορντίν Τεπέ και του Τεπέ Νουσί-ι-Τζαν, κοντά στα Εκβάτανα). Οι Αχαιμενίδες δεν έχτισαν μεγάλους ναούς, γιατί οι θεοί τους λατρεύονταν σε υπαίθριους βωμούς και εστίες, ακόμα και πριν την επίσημη υιοθέτηση του Ζωροαστριισμού ως θρησκείας του κράτους. Ο Κύρος ο Μέγας θάφτηκε σ' έναν περίοπτο πέτρινο τάφο πάνω σε κρηπίδωμα, στις Πασαργάδες. Οι τάφοι άλλων επιφανών προσώπων λαξεύονταν σε βράχους και οι προσόψεις τους διακοσμούσαν με ανάγλυφες και άλλες παραστάσεις. Ο εντυπωσιακότερος, που συχνά ονομάζεται Τάφος του Δαρείου, βρίσκεται στο Νακς-ι-Ρουστάμ, κοντά στην Περσέπολη, και διακοσμείται από μια ανάγλυφη αναπαράσταση του βασιλιά μπροστά σε μια φωτιά και με το τόξο στο χέρι. Μεγάλης κλίμακας περίοπτα γλυπτά δεν συνηθίζονταν· η διακόσμηση περιοριζόταν κατά κανόνα σε ανάγλυφα και κιονόκρανα σε σχήμα ταυροκεφαλής. Ένα άγαλμα του Δαρείου σε μεγαλύτερο από το φυσικό μέγεθος, δυστυχώς ακέφαλο, που έχει βρεθεί σχετικά πρόσφατα στα Σούσα, αποτελεί το μοναδικό ίσως δείγμα περίοπτης γλυπτικής (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τεχεράνης).

HONOUR H., FLEMING J., ό.π., σ. 86-87.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να αντιστοιχίσετε, ενώνοντας με μία γραμμή τις έννοιες ή τα ονόματα της στήλης Α με εκείνα της στήλης Β. Στη στήλη Α υπάρχουν και έννοιες/ονόματα που δεν αντιστοιχούν στη στήλη Β· γι' αυτά να χρησιμοποιήσετε εσείς μια κατάλληλη έννοια.

A	B
μονοθεϊσμός	Σουμέριοι
Ζαρατούστρα	πυρολατρία
ζιγκουράτ	Εβραίοι
Χετταίοι	αλφάβητο
εμπόριο	ναός
Πέρσες	σιδηρουργία
Φοίνικες	τάφος
τροχός	
σατραπεία	
πυραμίδα	

(*) Δίνονται ενδεικτικά παραδείγματα ερωτήσεων ποικίλων τύπων (κλειστού τύπου, σύντομης απάντησης, ανάπτυξης) με σκοπό την αξιολόγηση των διδακτικών στόχων του κεφαλαίου και παράλληλα των μαθητών. Ο καθηγητής έχει τη δυνατότητα να εκπονήσει τις δικές του ερωτήσεις αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσει μόνο αυτές που υπάρχουν στο διδακτικό βιβλίο ή στο βιβλίο του καθηγητή.

2. Σε καθεμιά από τις ακόλουθες προτάσεις να βάλετε σταυρό στο αντίστοιχο τετραγωνάκι. Όσες είναι λανθασμένες να τις γράψετε εκ νέου σωστά.

	ΣΩΣΤΟ	ΛΑΘΟΣ
α. Οι Αιγύπτιοι αντιμετώπισαν νικηφόρα τους Φοίνικες στη μάχη του Καντές.	☐	☐
β. Ο φαράώ Ακενατών προσπάθησε να εξαλείψει την πολυθεΐα από την Αίγυπτο.	☐	☐
γ. Οι Φοίνικες πρώτοι πραγματοποίησαν τον περίπλου της Αφρικής.	☐	☐
δ. Ο Κύρος Β΄ ήταν ο οργανωτής της μεγάλης περσικής αυτοκρατορίας.	☐	☐
ε. Η σπουδαιότερη αποικία των Φοινίκων ήταν η Καρχηδόνα.	☐	☐
ς. Το έπος του Γκιλγκαμές ήταν το σημαντικότερο έργο της εβραϊκής λογοτεχνίας.	☐	☐
ζ. Οι λαοί της θάλασσας συνέβαλαν στην κατάλυση του κράτους των Χετταίων.	☐	☐

3. α. Να εξηγήσετε γιατί η οργάνωση του κράτους των αρχαίων Αιγυπτίων είχε θεοκρατικό χαρακτήρα.
β. Ποιοι λόγοι συνετέλεσαν στην ενασχόληση των Φοινίκων κυρίως με το θαλάσσιο εμπόριο;
4. Να συγκρίνετε τα πολιτικά συστήματα οργάνωσης του κράτους των Χετταίων και των Περσών. Ποιο αποδείχτηκε αποτελεσματικότερο και γιατί;

II. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει συνοπτικά την ιστορική πορεία των Ελλήνων από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και το Μ. Αλέξανδρο·
- να κατανοήσουν ότι ο ελληνικός πολιτισμός διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε στη Μεσόγειο σε συνάφεια με τους πολιτισμούς των άλλων λαών.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Ελληνική προϊστορία

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν τους προϊστορικούς πολιτισμούς του Αιγαίου και την εξέλιξή τους·
- να κατανοήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός και τις αλληλεπιδράσεις τους·
- να αντιληφθούν το πλέγμα των επαφών τους με τους άλλους λαούς της Μεσογείου·
- να πληροφορηθούν τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την ελληνικότητα του μυκηναϊκού πολιτισμού·
- να γνωρίσουν την οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου·
- να κατανοήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολιτισμού αυτού.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στους προϊστορικούς πολιτισμούς του Αιγαίου και (1.2) στο μυκηναϊκό πολιτισμό.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέ-

ξουν οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.

- Η διάκριση μεταξύ προϊστορίας και ιστορίας είναι συμβατική και γίνεται με κριτήριο την ύπαρξη γραπτών πηγών. Για το λόγο αυτό ο μυκηναϊκός πολιτισμός αποτελεί την ελληνική πρωτοϊστορία.
- Στην αρχή (από την απώτατη παλαιολιθική εποχή μέχρι περίπου το 8000 π.Χ.) οι άνθρωποι που κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο ζούσαν από το κυνήγι και τη συλλογή καρπών. Στη συνέχεια, δηλαδή κατά τη νεολιθική εποχή, έχουν αποκτήσει μόνιμη εγκατάσταση και ασχολούνται για πρώτη φορά με την καλλιέργεια της γης (γεωργική επανάσταση).
- Τη διαμόρφωση των πολιτισμών στο Αιγαίο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους επηρέασαν κυρίως τρεις παράγοντες: η γεωγραφική θέση, το φυσικό περιβάλλον και οι πρώτες ύλες κάθε περιοχής.
- Για την καλύτερη μελέτη της εξελικτικής πορείας των Αιγαιακών πολιτισμών ακολουθείται η τριμερής διαίρεση σε πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του χαλκού.

ΠΕΡΙΟΔΟΙ	ΒΑ ΑΙΓΑΙΟ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΚΡΗΤΗ	
ΥΣΤΕΡΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1600-1100 π.Χ.	ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ			ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	
ΜΕΣΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1900-1600 π.Χ.	ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ		ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1700-1450 π.Χ.
ΠΡΩΙΜΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 3000/2800-2000/1900 π.Χ.		ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ		ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1900-1700 π.Χ.
				ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	

Πίνακας χρονολογικών υποδιαίρεσεων των πολιτισμών του χαλκού στην Ελλάδα

- Για το μινωικό πολιτισμό ακολουθείται η διαίρεση που έχει ως κριτήριο την κατασκευή και την καταστροφή των ανακτορικών κέντρων της Κρήτης. Έχει προτιμηθεί αυτή η διαίρεση, γιατί προβάλλει με μεγαλύτερη σαφήνεια στη σκέψη των μαθητών την εξελικτική πορεία του μινωικού πολιτισμού.
- Είναι αναγκαίο να διευκρινίζονται οι όροι που παρουσιάζουν πολυσημία στο εννοιολογικό τους περιεχόμενο, όπως συμβαίνει με τον όρο αστικός (π.χ. αστική οργάνωση των αρχαίων κοινωνιών). Για τη σημασία του όρου βλ. ερμηνευτικό πίνακα όρων και ευρετήριο όρων στο β.μ.
- Η ερμηνεία της κατάστασης που υφίσταται στον ελλαδικό χώρο τους

πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας π.Χ. αποτελεί πρόβλημα που διχάζει τους επιστήμονες και συνδέεται άμεσα με τη θεωρία της έλευσης των πρώτων Ελλήνων. Η κατάσταση της αταξίας και της πολιτιστικής παρακμής που παρουσιάζουν τα αρχαιολογικά δεδομένα την εποχή αυτή, έχει αποδοθεί σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή στην είσοδο των πρώτων ελληνικών φύλων. Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή αποδίδεται σε εσωτερικές αναταραχές και συγκρούσεις ανάμεσα σε αυτόχθονες πληθυσμούς (σχετικά με το θέμα βλ. Παράρτημα II, 1,2).

- Ο μυκηναϊκός πολιτισμός είναι αιγαιακός πολιτισμός αλλά συγχρόνως και ο πρώτος ελληνικός πολιτισμός. Η ελληνικότητά του είναι τεκμηριωμένη επιστημονικά από τις γραπτές μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων (Όμηρος, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης κ.ά.), από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, κυρίως όμως, από την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β' γραφής.
- Οι πληροφορίες, ωστόσο, που παρέχουν τα κείμενα των πινακίδων της γραμμικής Β' γραφής έχουν περιεχόμενο λογιστικό. Είναι κυρίως κατάλογοι καταγραφής περιουσιακών στοιχείων. Για το λόγο αυτό η περίοδος ανάπτυξης και εξέλιξης του μυκηναϊκού πολιτισμού αποτελεί μέρος της ελληνικής προϊστορίας, για την ακρίβεια αποτελεί την ελληνική πρωτοϊστορία.
- Πάντως, από την ανάγνωση των πινακίδων μπορούμε να οδηγηθούμε σε ορισμένα συμπεράσματα που αφορούν την κοινωνία και τη διοίκηση των μυκηναϊκών ανακτόρων (βλ. Παράρτημα II, 3). Να επισημανθεί στους μαθητές το παράθεμα 4 του β.μ. που αναφέρεται στα επαγγέλματα.
- Η τρωική εκστρατεία αποτελεί ιστορικό γεγονός μείζονος σημασίας για τους αρχαίους Έλληνες. Ο Θουκυδίδης επισημαίνει τον πανελλήνιο χαρακτήρα της (βλ. παράθεμα 5 του β.μ.).
- Τα αίτια της παρακμής του μυκηναϊκού κόσμου είναι ένα ανοικτό προς συζήτηση θέμα μεταξύ των επιστημόνων. Για τις επικρατέστερες απόψεις που συνθέτουν το σκηνικό των χρόνων της παρακμής βλ. Παράρτημα II, 4, α,β.

Έννοιες κλειδιά

νεολιθική εποχή – αιγαιακοί πολιτισμοί – Πολιόχνη Λήμνου – κυκλαδικός πολιτισμός – μινωικός πολιτισμός – γραμμική Α' γραφή – μινωική θαλασσοκρατία – ελλαδικός πολιτισμός – μυκηναϊκός πολιτισμός – γραμμική Β' γραφή – άνακτας – βασιλιάς – Αχιγιάβα – τρωική εκστρατεία – μέγαρο – θολωτοί τάφοι

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Ποιο είναι το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων: κυκλαδικός, μινωικός, μυκηναϊκός πολιτισμός; Ποια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τους προσδιορίζουν;
2. Αφού οι μαθητές προσέξουν τις εικόνες και τους υπότιτλους τους που αφορούν το μυκηναϊκό πολιτισμό, να διατυπώσουν τις απόψεις τους για τα χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής τέχνης.
3. Να προσδιοριστούν οι διαφορές όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της μινωικής και μυκηναϊκής τέχνης. Να παρουσιαστούν σε σχέδια οι κατόψεις και οι αναπαραστάσεις των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτόρων.
4. Σε ποια συμπεράσματα οδηγούνται οι μαθητές από το γεγονός της οργάνωσης της ζωής α) των Μινωικών σε ανάκτορα και ανοχύρωτες πόλεις και β) των Μυκηναίων σε οχυρωμένες ακροπόλεις;
5. Να επισημανθούν οι λόγοι στους οποίους αποδίδεται η παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

1. Τα πλοία, τα κεραμικά σκεύη, τα μαρμάρινα αγγεία, τα ειδώλια φαίνεται ότι έχουν κατασκευαστεί από έμπειρους τεχνίτες· είναι δείγματα εξελιγμένης εργασίας που προϋποθέτει εργασιακή ειδίκευση. Η ειδίκευση δηλώνει καταμερισμό στην εργασία και αποτελεί ένδειξη εξελιγμένης κοινωνικής οργάνωσης.
3. Το «φεουδαρχικό» σύστημα, που υπονοεί η επιστημονική άποψη, είναι γνωστό στους μαθητές από την οργάνωση του κράτους των Χετταίων (βλ. επίσης ερμηνευτικό πίνακα όρων).
6. Τα στοιχεία που μπορεί να προβάλλει ο μαθητής από τη μελέτη της ύλης του βιβλίου – αφού διαβάσει και το παράθεμα 5 με το απόσπασμα του Θουκυδίδη – είναι: 1) Τα κείμενα της γραμμικής Β' γραφής που αποκαλύπτουν τη χρήση μιας πρώιμης ελληνικής γλώσσας. 2) Τα ονόματα θεοτήτων που απαντούν αργότερα στο ολυμπιακό πάνθεο και αποδεικνύουν τη συνέχεια στις θρησκευτικές πεποιθήσεις μεταξύ του μυκηναϊκού κόσμου και του ελληνικού της ιστορικής περιόδου. 3) Το απόσπασμα του Θουκυδίδη – άποψη ενός συγγραφέα του 5ου αι. π.Χ. – που θεωρεί την τρωική εκστρατεία ως την πρώτη πανελλήνια επιχείρηση.
7. Από συγγραφέα του 5ου αι. π.Χ. προβάλλεται το στοιχείο της κοινής προέλευσης, καταγωγής των ελληνικών φύλων.

8. Και στις δύο εικόνες παρουσιάζεται οχρωματικό έργο, τείχος, κατασκευασμένο με μεγάλους ογκόλιθους, του οποίου η κεντρική πύλη φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με παραστάσεις λιονταριών. Μόνο η θέση της διακόσμησης και ο τρόπος απόδοσης των λιονταριών διαφέρει.

Βιβλιογραφία

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τ. Α, Αθήνα 1970.
ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ., *Μινωικός πολιτισμός*, εκδ. Υιοί Σ.-Π. Αλεξίου, Ηράκλειον γ.χ.
BARBER R.L.N., *Οι Κυκλάδες στην εποχή του χαλκού*, μετ. Όλγα Χατζηνασταίου, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 1994.
CHADWICK J., *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, μετ. Κ. Πετρόπουλος, Gutenberg, Αθήνα 1997.
DREWS R., *Η έλευση των Ελλήνων*, μετ. Τ. Σιέτη, Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
ΜΥΛΩΝΑΣ Γ., *Πολύχρσοι Μυκήναι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1983.
RUIPEREZ M., MELENA J., *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*, μετ. Μ. Παναγιωτίδου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
TREUIL R., DARCQUE P. (κ.ά.), *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, μετ. Όλγα Πολυχρονοπούλου, Α. Φίλιππα-Touchais, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
VERMEULE E., *Ελλάς. Εποχή του Χαλκού*, μετ. Θ. Ξένος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983.

Οδηγός βιβλίων

- GHADWICK J., ό.π. *Ο συγγραφέας, διαπρεπής καθηγητής των κλασικών γλωσσών, επιχειρεί μέσω των κειμένων της γραμμικής Β' γραφής να παρουσιάσει την εικόνα της ζωής στην όψιμη εποχή του χαλκού. Τον απασχολούν τα εξής θέματα: Μυκηναϊκή γεωγραφία. Οι άνθρωποι των πινακίδων. Η δομή της κοινωνίας και το σύστημα διοίκησης. Η θρησκεία. Η γεωργία. Οι τέχνες, η βιοτεχνία και το εμπόριο. Τα όπλα και ο πόλεμος. Ο Όμηρος «παρα-ιστορικός». Το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου.*
- DREWS R., ό.π. *Ο συγγραφέας συνδυάζει τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης και της γλωσσολογίας με τα δεδομένα της πολεμικής τέχνης για να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι οι νεκροί των βασιλικών τάφων των μυκηναϊκών πόλεων ήταν νεόφερτοι στην Ελλάδα.*
- TREUIL R., DARCQUE P. (κ.ά.), ό.π. *Αναλυτική μελέτη των επιστημονικών δεδομένων που συνθέτουν την εικόνα των πολιτισμών του Αιγαίου από τη νεολιθική εποχή μέχρι και την ύστερη χαλκοκρατία. Περιλαμβάνει αναλυτική βιβλιογραφία και επιμέρους κεφάλαια που αναφέρονται στο γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, στη νεολιθική εποχή και πρώιμη χαλκοκρατία, στην περίοδο των κρητικών ανακτόρων, στο μυκηναϊκό κόσμο και τον περίγυρό του, στη μυκηναϊκή κληρονομιά, στην πολιτισμική συνέχεια και διακοπή.*

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να πληροφορηθούν τις μετακινήσεις των ελληνικών φύλων μέσα στον ελλαδικό χώρο και τις μεταναστεύσεις τους στα παράλια της Μ. Ασίας·
- να κατανοήσουν τον τρόπο οργάνωσης (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό) του ελληνικού κόσμου πριν από τη διαμόρφωση των πόλεων-κρατών·
- να γνωρίσουν τα πολιτιστικά επιτεύγματα της ομηρικής εποχής·
- να κατανοήσουν τη λειτουργία του θεσμού της πόλης-κράτους·
- να γνωρίσουν τον τρόπο συγκρότησης των Ελλήνων στα πρώτα στάδια «ζωής» των πόλεων-κρατών·
- να πληροφορηθούν την κρίση (οικονομική, κοινωνική) που πέρασαν στην αρχή της ιστορικής τους πορείας οι ελληνικές πόλεις-κράτη και τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης·
- να διερευνήσουν τα αποτελέσματα της εξάπλωσης των Ελλήνων (Β' αποικισμός) σε συνδυασμό με τα αίτια που την προκάλεσαν·
- να κατανοήσουν τις πολιτειακές εξελίξεις που συνέβησαν στις πόλεις-κράτη·
- να πληροφορηθούν τα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού της αρχαϊκής εποχής·
- να αξιολογήσουν τη σημασία των περσικών πολέμων·
- να παρακολουθήσουν την εξέλιξη των σημαντικότερων γεγονότων της κλασικής εποχής: τη δημιουργία και την εξέλιξη της Αθηναϊκής συμμαχίας, την ανάπτυξη της Αθήνας την εποχή του Περικλή, τον Πελοποννησιακό πόλεμο, τον ανταγωνισμό των ελληνικών πόλεων και το ρόλο του περσικού παράγοντα·
- να πληροφορηθούν τις συνθήκες ανόδου του Φιλίππου Β' και της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή·
- να εκτιμήσουν τα αποτελέσματα της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου·
- να αξιολογήσουν τα πολιτιστικά επιτεύγματα της κλασικής εποχής.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τρεις υποενότητες που αναφέρονται αντίστοιχα στις τρεις περιόδους στις οποίες διακρίνεται συμβατικά η ελληνική ιστορία από το 1100 π.Χ. ως το 323 π.Χ.: (2.1) Ομηρική εποχή (1100-750 π.Χ.), (2.2) Αρχαϊκή εποχή (750-480 π.Χ.) και (2.3) Κλασική εποχή (480-323 π.Χ.).

Στο β.μ. παρουσιάζεται συνοπτικά η εξελικτική πορεία του Ελληνισμού στη διάρκεια οκτώ περίπου αιώνων. Στην αρχή κάθε υποενότητας

ερμηνεύεται η συμβατική ονομασία της περιόδου και αναφέρονται τα σημαντικότερα γεγονότα-φαινόμενα που την προσδιορίζουν. Ακολουθεί στη συνέχεια ανάλυση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής κατάστασης κάθε περιόδου και των πολιτιστικών της δημιουργημάτων.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Η εξήγηση του όρου που χαρακτηρίζει κάθε περίοδο.
- Η φημιολογούμενη κάθοδος των Δωριέων σύμφωνα με την επικρατούσα εκδοχή έγινε στον ελλαδικό κορμό από τη βορειοδυτική Ελλάδα: σύμφωνα όμως με μία νεότερη άποψη επιστημονικά τεκμηριωμένη οι Δωριείς ήταν ένα ελληνικό ποιμενικό φύλο που κατοικούσε σε ορεινές περιοχές (π.χ. Πίνδο) και το οποίο μετά τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου βρήκε την ευκαιρία να κατέβει σε πεδινές περιοχές (βλ. Παράρτημα II, 5).
- Την περίοδο των μετακινήσεων (11ος-9ος αι. π.Χ.) οι Έλληνες είναι οργανωμένοι με φυλετικά κριτήρια (βλ. Παράρτημα II, 6).
- Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση της ομηρικής εποχής αφορά κυρίως την περίοδο μετά την απόκτηση μόνιμων εγκαταστάσεων. Προσδιορίζεται χρονικά περίπου στο 1/2 του 8ου αι. π.Χ.
- Ο όρος *οίκος* είναι συμβατικός και αποδίδει τον πυρήνα της οικονομικής και κοινωνικής συγκρότησης του ομηρικού κόσμου (βλ. Παράρτημα II, 7).
- Η έννοια της πολιτικής οργάνωσης για αυτή την περίοδο αποτελεί στην πραγματικότητα ιστορικό αναχρονισμό, γιατί ο όρος «πολιτικός» (πολιτική οργάνωση) είναι παράγωγο της δημιουργίας των πόλεων και της λειτουργίας των πόλεων-κρατών (βλ. Παράρτημα II, 8).
- Η αρχαϊκή εποχή είναι συνδεδεμένη με την εμφάνιση, την οργάνωση και την εξέλιξη του θεσμού της πόλης-κράτους. Είναι ο θεμελιώδης θεσμός οργάνωσης του αρχαίου ελληνικού κόσμου μέσω του οποίου επιχειρήθηκαν και πραγματώθηκαν τα σπουδαιότερα επιτεύγματα του ελληνικού πολιτισμού (π.χ. δημοκρατία, νομισματοκοπία, φιλοσοφία, θέατρο, επιστήμες κ.ά.). Ωστόσο, σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου (Μακεδονία, Ήπειρο, Αιτωλία, Ακαρνανία, Αχαΐα, Αρκαδία) οι κάτοικοι διατήρησαν τη φυλετική οργάνωση. (Για τη διαμόρφωση των πόλεων-κρατών βλ. Α. Ραμού-Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική*, εκδ. Καρδαμίτσα, 1982, σ. 61-68.).
- Να διευκρινιστεί στους μαθητές ότι ο Β΄ αποικισμός (8ος-6ος αι. π.Χ.)

ήταν μια οργανωμένη επιχείρηση από τις μητέρες-πόλεις που συνετέλεσε στη δημιουργία νέων ανεξάρτητων πόλεων-κρατών. Οι μεταναστεύσεις που συνέβησαν στη διάρκεια των μετακινήσεων των ελληνικών φύλων (11ος-9ος αι. π.Χ.) και που χαρακτηρίζονται ως Α' αποικισμός, δεν ήταν εκ των προτέρων οργανωμένες προσπάθειες. Πρέπει να διευκρινιστεί επίσης ότι ο όρος αποικισμός που χρησιμοποιείται για να αποδώσει την ελληνική εξάπλωση στον Εύξεινο Πόντο και στη Μεσόγειο θάλασσα, δεν πρέπει να συγχέεται με τη σημασία που έχει ο όρος σήμερα (π.χ. αποικίες της Αγγλίας), διότι οι νέες εγκαταστάσεις που δημιουργούσαν οι Έλληνες ήταν ανεξάρτητες νέες πόλεις-κράτη και όχι προεκτάσεις ή περιοχές εκμετάλλευσης των μητροπόλεων.

- Την περίοδο της αποικιακής εξάπλωσης των Ελλήνων κόπηκαν τα πρώτα νομίσματα από τις πόλεις-κράτη. Το εμπόριο δεν περιορίστηκε πλέον στην ανταλλαγή των αγαθών· προοδευτικά απόκτησε εμπορευματοχηματικό χαρακτήρα. Στο θέμα της κοπής και της χρήσης του νομίσματος έχει υπάρξει τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερη πρόοδος από την πλευρά της ιστορικής έρευνας (βλ. Παράρτημα II, 9).
- Κύριο συστατικό στοιχείο της οργάνωσης του θεσμού της πόλης-κράτους είναι το πολίτευμα. Στη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων (8ος-6ος αι. π.Χ.) διαμορφώθηκαν όλοι οι τρόποι διακυβέρνησης από την αριστοκρατία μέχρι και τη δημοκρατία. Την περίοδο αυτή οι ελληνικές πόλεις-κράτη μετά από ταραχές και κοινωνικές συγκρούσεις οριστικοποίησαν τη μορφή του πολιτεύματός τους. Δύο παραδείγματα πόλεων-κρατών, σ' ό,τι αφορά την πολιτειακή τους συγκρότηση, είναι η Σπάρτη και η Αθήνα. Η Σπάρτη μέχρι τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. παγίωσε τα (ολιγαρχικά – στρατιωτικά) χαρακτηριστικά του πολιτεύματός της, τα οποία διατήρησε σχεδόν αναλλοίωτα μέχρι την κατάληψή της από τους Ρωμαίους (2ος αι. π.Χ.). Η Αθήνα στη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων (8ος-6ος αι. π.Χ.) πέρασε όλα τα στάδια πολιτειακών μεταβολών (κληρονομική βασιλεία, αριστοκρατία, ολιγαρχία, τυραννίδα, δημοκρατία) μέχρι τη θεμελίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πάντως, οι περισσότερες πόλεις-κράτη του ελλαδικού χώρου κυβερνήθηκαν από ολιγαρχικά καθεστώτα ενώ των ελληνικών αποικιών της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας από τυραννικά (βλ. Παράρτημα II, 10).
- Οι περσικοί πόλεμοι (τα Μηδικά) ήταν αμυντικοί αγώνες των ελληνικών πόλεων-κρατών εναντίον των «βαρβάρων» με πολιτική και «εθνική» σημασία. [Η λέξη «βάρβαροι» είναι σε εισαγωγικά, γιατί χρησιμοποιείται με το νόημα που της έδιναν οι Έλληνες εκείνης της εποχής, δηλώνει δηλαδή όσους δε μιλούν την ελληνική γλώσσα και δεν μετέχουν του ελληνικού πολιτισμού. Η έννοια «εθνικοί» πόλεμοι επίσης χρησιμο-

ποιείται σε εισαγωγικά, γιατί χρησιμοποιείται με το σύγχρονο εννοιολογικό περιεχόμενο και τη φόρτιση που έχει σήμερα η λέξη ως ιστορικός όρος]. Η πολιτική σημασία των περσικών πολέμων εντοπίζεται στην ισχυροποίηση του θεσμού της πόλης-κράτους. Το νικηφόρο αποτέλεσμα των ελληνικών πολέμων-κρατών προέβαλε τη δυναμική του θεσμού της πόλης-κράτους. Είχε όμως και προεκτάσεις «εθνικές», δηλαδή συνέβαλε στη δημιουργία κοινής ιστορικής μνήμης (βλ. Παράρτημα II, 11).

- Ο 5ος αι. π.Χ. είναι σφραγισμένος από τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Αθήνας και τον πιο μακροχρόνιο πόλεμο μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών, τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Την περίοδο αυτή καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Περικλή (βλ. Παράρτημα II, 12).
- Το α' μισό του 4ου αι. π.Χ. ο θεσμός της πόλης-κράτους βρίσκεται σε κρίση η οποία οφείλεται σε εσωτερικές κοινωνικές αναταραχές και σε ανταγωνιστικές συγκρούσεις μεταξύ των πόλεων. Τις συγκρούσεις υποδαύλισαν με την πολιτική τους και κυρίως με χρηματικές παροχές οι Πέρσες. Στο διάστημα αυτό αναδείχθηκαν διαδοχικά οι ηγεμονίες της Σπάρτης και των Θηβών.
- Το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. ωρίμασε η ιδέα της πανελληνίας ένωσης. Κύριος θεωρητικός εκφραστής της πολιτικής αυτής ήταν ο Ισοκράτης. Την πανελλήνια όμως ένωση πραγματοποίησαν μετά από δύο πανελλήνια συνέδρια στην Κόρινθο (337 και 336 π.Χ.) οι βασιλείς της Μακεδονίας Φίλιππος Β' και ο διάδοχός του Αλέξανδρος Γ' (Για την ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων βλ. Παράρτημα II, 13).

Κ Λ Α Σ Ι Κ Η Ε Π Ο Χ Η (480-323 π.Χ.)		
5ος αι. π.Χ.	Α' Αθηναϊκή συμμαχία	(478/7 - 454 π.Χ.)
	Αθηναϊκή ηγεμονία	(454 - 404 π.Χ.)
	Πελοποννησιακός πόλεμος	(431 - 404 π.Χ.)
4ος αι. π.Χ.	Σπαρτιατική ηγεμονία	(404 - 371 π.Χ.)
	Θηβαϊκή ηγεμονία	(371 - 362 π.Χ.)
	Μακεδονική ηγεμονία	(338 - 323 π.Χ.)

- Η παρουσίαση της τέχνης πρέπει να γίνει με τη βοήθεια εποπτικού υλικού, ακόμα και με μία σειρά από φωτοτυπίες των σημαντικότερων έργων που αναφέρονται στο β.μ. Η αναζήτηση των εικόνων μπορεί να γίνει, εκτός από τα βιβλία τέχνης, (βλ. Βιβλιογραφία), στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Για την τέχνη βλ. Παράρτημα II, 14).
- Το θέμα του Ελληνισμού της Δύσης αντιμετωπίζεται εκτενέστερα στο κεφάλαιο IV. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΗ.

ελληνικός μεσαίωνας – σκοτεινοί χρόνοι – κάθοδος των Δωριέων – οίκος – άριστοι – πλήθος – δημιουργοί – δούλοι – αλφαβητική γραφή – γεωμετρική τέχνη – πόλη-κράτος – Β' ελληνικός αποικισμός – νόμισμα – πολίτευμα – οπλική φάλαγγα – νομοθέτες ή αισυμνήτες – Μηδικά – «εθνικοί» πόλεμοι – Α' Αθηναϊκή συμμαχία/ηγεμονία – χρυσούς αιών του Περικλέους – θεωρικά – λειτουργίες – Πελοποννησιακός πόλεμος – Σπαρτιατική ηγεμονία – Βοιωτικός ή Κορινθιακός πόλεμος – Βασίλειος ή Ανταλκίδειος ειρήνη – Θηβαϊκή ηγεμονία – πανελλήνια ιδέα – συνέδριο Κορίνθου – εκστρατεία Μ. Αλεξάνδρου – ένοπλη εξερεύνηση

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

Ομηρική εποχή

1. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας κατά τους ομηρικούς χρόνους.
2. Να ερμηνευτούν οι όροι: ομηρική εποχή, γεωμετρική τέχνη, κλειστή αγροτική οικονομία.
3. Τα ομηρικά έπη μπορούν να αποτελέσουν ιστορική πηγή;
4. Ποια επιτεύγματα προσδιορίζουν το πολιτισμικό επίπεδο των Ελλήνων κατά τους ομηρικούς χρόνους;

Αρχαϊκή εποχή

1. Ο θεσμός της πόλης-κράτους: Τα συστατικά στοιχεία του θεσμού και οι προοπτικές που δημιούργησε για τον Ελληνισμό.
2. Ποιοι Έλληνες δεν οργανώθηκαν σε πόλεις-κράτη και για ποιους λόγους;
3. Τα αποτελέσματα του Β' ελληνικού αποικισμού.
4. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αγγειογραφίας των αρχαϊκών χρόνων.
5. Να προσδιοριστούν τα αποτελέσματα, άμεσα και έμμεσα, των περσικών πολέμων όσον αφορά την πορεία του Ελληνισμού.

Κλασική εποχή

1. Η ίδρυση της Α' Αθηναϊκής συμμαχίας. Ποιες ενέργειες αποδεικνύουν τη μετατροπή της σε ηγεμονία;
2. Να γίνει σύγκριση της πολιτικής του Κίμωνα και του Περικλή ως προς τους στόχους και την αποτελεσματικότητά της.

3. Σε ποιους λόγους οφείλεται η οικονομική ανάπτυξη της Αθήνας από το τέλος των περσικών πολέμων μέχρι και την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου;
4. Να αξιολογηθεί το περιεχόμενο της Ανταλκιδείου ειρήνης και να προσδιοριστούν οι συνέπειές της για τον Ελληνισμό.
5. Οι μαθητές να διατυπώσουν τις απόψεις τους όσον αφορά την πολιτική της πανελλήνιας ένωσης και τους εκπροσώπους της.
6. Να συζητηθεί το γεγονός ότι οι περσικοί δαρεικοί ήταν ευρύτατα διαδεδομένοι στις συναλλαγές των Ελλήνων και ότι παραγκωνίστηκαν προοδευτικά από τα νομίσματα που έκοψε ο Φίλιππος Β΄.
7. Να συγκρίνουν οι μαθητές τον τρόπο οργάνωσης της περσικής αυτοκρατορίας με εκείνον που επιχείρησε να επιβάλει ο Αλέξανδρος. Να αναφέρουν τα συμπεράσματά τους σχετικά με την αποτελεσματικότητα των καινοτομιών του ως προς τον τρόπο διοίκησης της απέραντης αυτοκρατορίας.
8. Οι μαθητές, αφού λάβουν υπόψη τους τις πληροφορίες που τους παρέχει το βιβλίο – συμπεριλαμβανομένων των παραθεμάτων και των εικόνων –, να περιγράψουν τη ζωή ενός Έλληνα ελεύθερου πολίτη.
9. Να παρουσιαστούν μέσω φωτοτυπιών αντιπροσωπευτικά έργα της πλαστικής των κλασικών χρόνων (π.χ. ο Ηνίοχος των Δελφών, αγάλματα των αετωμάτων του Παρθενώνα, ο «διαδούμενος» του Πολύκλειτου, ανάγλυφο θωράκιο από τον πύργο της Απτέρου Νίκης, ο Ερμής του Πραξιτέλη, προτομή του Μ. Αλεξάνδρου-αντίγραφο ανδριάντα του Λυσίππου) και να εξηγηθούν τα εξελικτικά στάδιά της. Να επισημανθεί ιδιαίτερα πως τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά των μορφών του 5ου αι. π.Χ. μετεξελίσσονται σε έντονους εκφραστικούς τρόπους στα πρόσωπα των γλυπτών μορφών του 4ου αι. π.Χ.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

Ομηρική εποχή

4. Την ομηρική εποχή η παραγωγή βασίζεται σε μια μορφή κλειστής αγροτικής οικονομίας που δεν αφήνει περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης. Η κατασκευή και η χρήση σημαντικών έργων από πηλό ή μέταλλο αφορούσε τους ευγενείς. Έτσι, ο μεγάλος κρατήρας πρέπει να αποτελούσε «σήμα» στον τάφο ενός ευγενούς, γεγονός που επιβεβαιώνει και η εικονογράφηση του, η οποία παρουσιάζει την «πρόθεση» και την «εκφορά» του νεκρού. Αλλά και ο χάλκινος τρίποδας πρέπει να ήταν αφιέρωμα ενός ευγενούς στο ιερό της Ολυμπίας, αφού τα μεταλλικά σκεύη είχαν μεγάλη αξία εκείνη την εποχή.

Αρχαϊκή εποχή

2. Η βασιλεία ήταν ένας θεσμός που δικαιολογεί την ύπαρξή του στο πλαίσιο της φυλετικής οργάνωσης, δηλαδή την εποχή των μετακινήσεων των ελληνικών φύλων. Η απόκτηση μόνιμων εγκαταστάσεων ισχυροποίησε τους ευγενείς, τους κατόχους μεγάλων εκτάσεων γης, οι οποίοι αμφισβήτησαν και περιόρισαν τη βασιλική εξουσία μέχρι την πλήρη εξάλειψή της.
4. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο Α' αποικισμός ήταν συνέπεια των αναγκαστικών μεταναστεύσεων των ελληνικών φύλων και βέβαια δεν ήταν οργανωμένος εκ των προτέρων από πόλεις-κράτη. Σε ό,τι αφορά το Β' αποικισμό οι πληροφορίες βρίσκονται στο β.μ. σ. 88-89.

Κλασική εποχή

4. Από το περιεχόμενο της Ανταλκιδείου ειρήνης προκύπτει ότι οι Σπαρτιάτες για να διατηρήσουν την ηγεμονία μέσα στον ελληνικό κόσμο συμφώνησαν με τους Πέρσες, παραδίνοντάς τους μάλιστα τις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας και την Κύπρο. Με αυτό τον τρόπο οι Σπαρτιάτες γίνονταν όργανο της περσικής πολιτικής που ήθελε τον ελληνικό κόσμο διαιρεμένο για να μπορεί να επεμβαίνει ευκολότερα στις ελληνικές υποθέσεις.
6. Ο Φίλιππος Β' με τις αποφάσεις του συνεδρίου στην Κόρινθο (337 π.Χ.) επεδίωκε να διατηρήσει την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στις ελληνικές πόλεις την εποχή εκείνη. Επιθυμούσε δηλαδή τη διατήρηση των ολιγαρχικών καθεστώτων και της κοινωνικής ανισότητας που θα του επέτρεπαν να επεμβαίνει με ευκολία στα εσωτερικά των πόλεων-κρατών.
8. Ο Θουκυδίδης, εξηγώντας τον τρόπο με τον οποίο εργάστηκε για την ολοκλήρωση του συγγραφικού του έργου, γίνεται εισηγητής της επισημονικής ιστοριογραφίας.

Βιβλιογραφία

Α. Έργα γενικού ιστορικού περιεχομένου:

ΙΕΕ, τ. Β-Δ, ό.π.

BENGTSON H., *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος*, μετ. Ανδ. Γαβρίλης, Μέλισσα, Αθήνα 1979.

BOTSFORD G.W., ROBINSON C.A., *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, τ. 1-2, μετ. Σωτ. Τσιτσώνης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1977-79.

BURY J., MEIGGS R., *Η ιστορία της Ελλάδας μέχρι το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου*, μετ. επιστ. ομάδας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.

- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ Σ., *Ο αρχαίος κόσμος*, τ. 1, Γνώση, Αθήνα 1987.
MOSSÉ, CL., SCHNAPP-GOURBEILLON, *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*, μετ. Λύτσια Στεφάνου, Παπαδήμα, Αθήνα 1996.
WILCKEN U., ό.π.

Β. Έργα ειδικού περιεχομένου

Ομηρική εποχή

- ΒΛΑΧΟΣ Γ., *Πολιτικές κοινωνίες στον Όμηρο*, μετ. Μ. Παϊζη-Αποστολοπούλου, Δ. Αποστολόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.
DESBOROUGH R.V. d' A., *Οι ελληνικοί σκοτεινοί αιώνες*, μετ. Στ. Κόρτη-Κόντη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.
FINLEY M.¹, *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, μετ. Σοφ. Μαρκιανός, Σιδέρης, Αθήνα 1966.
HOPPER R.J., *Οι πρώτοι Έλληνες*, μετ. Τ. Δαρβέρης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989.
MIRAUX E., *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου*, μετ. Κ. Παναγιώτου, Παπαδήμα, Αθήνα 1987.

Αρχαϊκή εποχή

- BOARDMAN J.¹, *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερέπντια εξάπλωσή τους*, μετ. Ηλ. Ανδρεάδη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
MOSSÉ CL.¹, *Η αρχαϊκή Ελλάδα*, μετ. Στρ. Πασχάλης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
POURSAT J.-CL., *Η προκλασική Ελλάδα*, μετ. Γ. Δρόσος, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1998.
ΡΑΜΟΥ-ΧΑΦΙΑΔΗ Α.¹, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
LÉNÉQUE P., VIDAL-NAOUEUT P., *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, μετ. Στ. Γεωργόπουλου, Ευρύαλος, Αθήνα 1989.

Κλασική εποχή

- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Μ. (κ.ά.), *Φίλιππος βασιλεύς Μακεδόνων*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1980.
COHEN R., *Αθηναϊκή Δημοκρατία*, μετ. Αλ. Κόντος, Ειρμός, Αθήνα 1992.
EMLYN-JONES CH., HARDWICK L., *Αθήνα: Ο χρυσός αιώνας*, μετ. Σ. Σταυροπούλου, The Open University, Π. Κουτσουμπός, Αθήνα 1992.
HAMMOND N.G.L., *Μ. Αλέξανδρος. Ένας ιδιοφυής*, μετ. Π. Θεοδωρίδης, Μαλλιάρης-Παιδεία, Αθήνα 1997.
ΡΑΜΜΟΥ-ΧΑΦΙΑΔΗ Α.², *Σωτήρες της Ελλάδος. Ναυκράτορες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Οικονομία. Κοινωνία. Πολιτική

- ANDREWES A.¹, *Η τυραννία στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Μ. Κάσου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
ANDREWES A.², *Η αρχαία ελληνική κοινωνία*, μετ. Ανδ. Παναγόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.
AUSTIN M.M., VIDAL-NAOUEUT P., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Τ. Κουκουλιός, Δαίδαλος, Αθήνα 1998.

- FINLEY M.², *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 1, μετ. Ανδ. Παναγόπουλος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
- FINLEY M.³, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 2, μετ. Μ. Καρδαμίτσα, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.
- FINLEY M.⁴, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, μετ. Σ. Βουτσάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.
- FLACELIÈRE R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μετ. Γεω. Βανδώρας, Παπαδήμα, Αθήνα 1985.
- GLOTZ G., *Η ελληνική «πόλις»*, μετ. Αγνή Σακελλαρίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.
- HARDWICK L., *Κοινωνική ιστορία της αρχαίας Αθήνας*, μετ. Ντ. Αλβανού, The Open University, Π. Κουτσουμπός, Αθήνα 1985.
- ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ., *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1987.
- ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Ε., *Παθολογία πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, Καρδαμίτσα, 1992.
- MOSSÉ CL.², *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Ιω. Παπακωνσταντίνου, Σαββάλας, Αθήνα 1996.
- MOSSÉ CL.³, *Οι τύραννοι στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Αθηνά Καλογεροπούλου, Το άστυ, Αθήνα 1989.
- STARR CH.G., *Η γέννηση της Αθηναϊκής δημοκρατίας*, μετ. Μ. Καρδαμίτσα-Ψυχολιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.

Γράμματα. Τέχνες

- BOARDMAN J.², *Αρχαία ελληνική τέχνη*, μετ. Ανδ. Παππάς, Υποδομή, Αθήνα 1980.
- BOARDMAN J.³, *Ελληνική πλαστική. Αρχαϊκή περίοδος*, μετ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
- BOARDMAN J.⁴, *Ελληνική πλαστική. Κλασική περίοδος*, μετ. Δεσπ. Τσουκλίδου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.
- BONNARD A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, μετ. Δ. Θοιβιδόπουλος, τ. 1-3, Θεμέλιο, Αθήνα 1983-1985.
- BURY J.B., *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί*, μετ. Φ. Βώρου, Παπαδήμα, Αθήνα 1992.
- FIELD G., *Ο Πλάτων και η εποχή του*, μετ. Α. Σακελλαρίου, Γρηγόρη, Αθήνα 1972.
- KIRK G.S., RAVEN J.E., SCHOFIELD M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Δημ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998³.
- ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ Γ., *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ Α.¹, *Μνημειακή τοπογραφία της αρχαίας Αθήνας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ Α.², *Ελληνική αρχιτεκτονική*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ Ν., *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1987.
- ROMILLY J. DE¹, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, μετ. Ε. Δαμιανού-Χαράλαμποπούλου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1976.
- ROMILLY J. DE², *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, μετ. Θ. Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
- SCHEIBLER I., *Ελληνική κεραμική*, μετ. Ε. Μανακίδου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ Μ., *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθή-

να 1995.

ZEMB J.M., *Αριστοτέλης*, μετ. Αγγ. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα χ.χ.

Οδηγός βιβλίων

- ΒΛΑΧΟΣ Γ., ό.π. *Μελέτη η οποία εξετάζει τα ιδεολογικά στοιχεία και τους θεσμούς που συνθέτουν τις μορφές εξουσίας και τις μεθόδους διακυβέρνησης στα ομηρικά έπη.*
- FINLEY M.¹, ό.π. *Ο συγγραφέας παρουσιάζει την κοινωνία των ομηρικών επών. Ειδικότερα αναφέρεται σε θέματα όπως: Ο Όμηρος και οι Έλληνες – Αοιδοί και ήρωες – Ο πλούτος και η εργασία – Ο οίκος, οι συγγενείς και η κοινότητα – Ήθη και αξίες.*
- MOSSÉ CL.¹, ό.π. *Οι τρεις αιώνες που χωρίζουν τον Όμηρο από τον Αισχύλο παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον γιατί τότε διαμορφώνεται το πρώτο πλαίσιο του ελληνικού πολιτισμού, η «πόλις», και επινοείται η πολιτική, μέθοδος άγνωστη μέχρι τότε στις ανθρώπινες κοινωνίες. Η προσέγγιση που επιχειρεί η συγγραφέας στην ιστορία των αρχαϊκών χρόνων αποκαλύπτει ότι την περίοδο αυτή άρχισαν να δημιουργούνται τα στοιχεία που έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στη γέννηση του κλασικού πολιτισμού. Πρόκειται για μια νέα «ανάγνωση» των ελληνικών μύθων, των ομηρικών επών και της λυρικής ποίησης, που αποκαλύπτει τους τρόπους σκέψης και τις αξίες των Ελλήνων κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.*
- ΡΑΜΟΥ-ΧΑΨΙΑΔΗ Α.¹, ό.π. *Πανεπιστημιακές παραδόσεις που περιλαμβάνουν τα ακόλουθα θέματα: Από την κώμη στο άστυ – Το φυλετικό σύστημα – Από την κώμη στην «πόλιν» – Αποικίες – Αθήνα: από την πτώση του Άνακτα ως τον Κλεισθένη.*
- EMLYN-JONES CH., HARDWICK L., ό.π. *Μέσω των πηγών οι συγγραφείς παρουσιάζουν τα ακόλουθα θέματα: Αθήνα: πόλη-κράτος – Ανάπτυξη της πόλης-κράτους – Η Αθήνα και η Ελλάδα κατά τον 5ο αι. π.Χ. – Αθήνα: επίθεση εναντίον της δημοκρατίας και υπεράσπισή της. Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στην αναφορά του Θουκυδίδη στη Σικελική εκστρατεία.*
- ANDREWES A.¹, ό.π. *Αναλυτική μελέτη των κοινωνικών δεδομένων της αρχαίας Ελλάδας από την εποχή που χρησιμοποιήθηκε η γραφή μέχρι την κυριαρχία των Μακεδόνων.*
- AUSTIN M.M., VIDAL-NAQUET P., ό.π. *Διαιρείται σε δύο μέρη: Στο πρώτο καλύπτει μια μεγάλη περίοδο με τα ακόλουθα θέματα: Έννοιες και γενικά προβλήματα: Ο ομηρικός κόσμος – Η αρχαϊκή εποχή – Οι αρχαϊκές πόλεις-κράτη και η Σπάρτη – Η κλασική Αθήνα – Οι ελληνικές πόλεις και τα οικονομικά προβλήματα –*

Η περίοδος των κρίσεων. Το δεύτερο μέρος αποτελεί μία επιλογή από αρχαίες μαρτυρίες που δίνουν άμεσα παραδείγματα και αιτιολόγηση για όσα εκτίθενται στο αντίστοιχο κεφάλαιο του πρώτου μέρους.

MOSSÉ CL.², ό.π. *Η συγγραφέας στο βιβλίο της αυτό ασχολείται με όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής ζωής και τη διερεύνηση κάθε πλευράς της πολιτικής ιστορίας των Ελλήνων, καθώς και με την ιστορία της ελληνικής «πόλεως» από την εμφάνισή της έως και τον 4ο αι. π.Χ.*

GLOTZ G., ό.π. *Εξετάζονται οι μορφές των ελληνικών κρατών, τα πολιτεύματά τους και οι θεσμοί τους στην αρχαϊκή και κλασική εποχή.*

BONNARD A., ό.π. *Στο τρίτομο έργο ο συγγραφέας τον αντιμετωπίζει το θέμα του ελληνικού πολιτισμού μέσα από το ακόλουθο πλαίσιο: Α: Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα – Β: Από την Αντιγόνη στο Σωκράτη – Γ: Από τον Ευριπίδη στην Αλεξάνδρεια.*

ROMILLY J. DE², ό.π. *Περιλαμβάνει τα ακόλουθα κεφάλαια: Όμηρος – Η αρχαϊκή εποχή – Οι αρχές του 5ου αι. π.Χ.: γέννηση της τραγωδίας και της ιστορίας – Το θέατρο στο β' ήμισυ του 5ου αι. π.Χ. – Οι νέες ιδέες στην Αθήνα στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. – Η αττική ρητορική στον 4ο αι. π.Χ. – Ο στοχασμός για την πολιτική και την ιστορία: Ισοκράτης και Ξενοφών – Οι φιλόσοφοι στον 4ο αι. π.Χ.: Πλάτων και Αριστοτέλης – Η ελληνιστική εποχή – Επισκόπηση της ρωμαϊκής εποχής.*

1 Αναταραχές στον ελλαδικό χώρο την πρώιμη εποχή του χαλκού

Οι προσπάθειες των αρχαιολόγων να προσδιορίσουν τη φύση, την έκταση και τις συνέπειες των μεταβολών που πραγματοποιούνται στα τέλη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ξεκινούν από την ανομολόγητη επιθυμία να ανιχνεύσουν το πρόβλημα της «άφιξης» των πρώτων ινδοευρωπαϊκών φύλων στην αιγαιακή λεκάνη. Με την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής γραφής Β, το ασφαλές πλέον γεγονός ότι στην Πελοπόννησο, κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, μιλούσαν ένα είδος πρωτόγονης ελληνικής γλώσσας, καθώς και η απουσία ουσιαστικής τομής στην πολιτισμική συνέχεια από την ΠΕ ΙΙΙ φάση έως την εποχή εκείνη, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα φύλα που εγκαταστάθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα την επαύριο των καταστροφών, στα τέλη της ΠΕ ΙΙ φάσης δηλαδή, ήταν οι πρώτες ομάδες «Πρωτοελλήνων». Οι αρχαιολόγοι αναζητήσαν την κοιτίδα αυτών των «μεταναστών», άλλοτε προς τα ανατολικά, στην Ανατολία ή στην Εγγύς Ανατολή, άλλοτε προς τα βόρεια, στα Βαλκάνια ή στις ουκρανικές στέπες άλλοτε, τέλος, σε πολλές από αυτές τις περιοχές συγχρόνως. Μία από τις υποθέσεις που επανέρχεται συχνότερα είναι εκείνη της Μ. Gimbutas, η οποία συνδέει τους νεοφερμένους με τον «πρωτοϊνδοευρωπαϊκό» πολιτισμό των Κουρκάν της νότιας Ρωσίας: οι τύμβοι (ή κουρκάν), οι διάτρητοι πελέκεις, οι «σιλβωτήρες για στελέχη βελών» και η «κεραμική με εμπίεστα σχοινοειδή κοσμήματα» – ομολογουμένως σπανιότατη στην Ελλάδα – είναι τα κυριότερα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της θεωρίας αυτής. Η σοβαρή όμως αυτή υπόθεση έχει, όπως και οι υπόλοιπες, το μειονέκτημα να θέλει απαραίτητα να συνδέσει έναν ιδιαίτερο τύπο κεραμικής, οπλισμού ή ταφής με μια συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, επειδή αυτή διαφοροποιείται από γλωσσολογική ή φυλετική άποψη. Από την άλλη πλευρά, με ποια κριτήρια μπορούμε να αποδώσουμε μια καινοτομία στην άφιξη νέων πληθυσμιακών στοιχείων; Από τη νεότερη ιστορία αποδεικνύεται σαφέστατα, άλλωστε, ότι ριζικές πολιτισμικές αλλαγές, που συνοδεύονται συχνά από βίαιες καταστροφές, δεν είναι απαραίτητα αποτέλεσμα εισβολών ή μεταναστεύσεων: ενδεικτικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτελούν οι επαναστάσεις. Θα μπορούσαμε επομένως να αποδώσουμε τα γεγονότα του τέλους της Πρωτοχαλκής ΙΙ περιόδου στο Αιγαίο σε μια σειρά από εσωτερικές αναταραχές. Καθώς διαπιστώσαμε εξάλλου παραπάνω, «καινοτομίες» όπως η μινυακή κεραμική ή ο κιβωτιόσχημος τάφος, που για ένα μεγάλο διάστημα αποδίδονταν με ασφάλεια σε μεταναστευτικές κινήσεις, ερμηνεύονται σήμερα ως αποτέλεσμα επιτόπιας εξέλιξης.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημείο που φαίνεται να συγκεντρώνει την ομόφωνη γνώμη όλων των γλωσσολόγων: η ύπαρξη ενός προϊνδοευρωπαϊκού υποστρώματος στην ελληνική γλώσσα, το οποίο υποδηλώνει ότι το Αιγαίο, όπως άλλωστε και ολόκληρη η Ευρώπη, δεν ήταν πάντοτε κατοικημένο αποκλειστικά από λαούς που μιλούσαν μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Αυτό σημαίνει βέβαια ότι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υπήρξε κάποια μετακίνηση πληθυσμού. Τίποτα, όμως, δεν δηλώνει τη φύση αυτής της μετακίνησης (εισβολή, μετανάστευση, διεισδύσεις κ.ά.) αλλά ούτε και το χρονικό διάστημα στο οποίο πραγματοποιήθηκε. Για να την τοποθετήσουμε στα τέλη της ΠΕ ΙΙ φάσης δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστες μόνον ενδείξεις που, παρά τη γενική αποδοχή, κατά κανέναν τρόπο δεν αποτελούν αποδείξεις. Ο C. Renfrew παρουσίασε πειστικά επιχειρήματα για να χρονολογήσει τη διάδοση των πρωτοϊνδοευρωπαϊκών γλωσσών στις αρχές της Νεολιθικής εποχής, όταν η εμφάνιση ενός νέου τρόπου εκμετάλλευσης της γης συνοδεύτηκε από μια δημογραφική άνοδο χωρίς προηγούμενο.

2 Μια εκδοχή για την «άφιξη των Ελλήνων»

Η θέση αυτού του βιβλίου στηρίζεται σε λίγα σχετικά στέρεα συμπεράσματα και σε μία προκλητική υπόθεση. Το πρώτο συμπέρασμα έχει σχέση με «την έλευση των Ελλήνων». Το συμβάν αυτό, το οποίο στη φαντασία των επιστημόνων είχε τη μορφή μαζικού εθνικού μετασχηματισμού της ηπειρωτικής Ελλάδας, χρονολογήθηκε συμβατικά στα 1900 π.Χ. περίπου. Η χρονολογία αυτή τώρα έχει χάσει πλέον τα αρχαιολογικά της ερείσματα, ενώ από γλωσσολογικές μελέτες συνάγεται μια σημαντικά μεταγενέστερη χρονολογία για τη διάδοση της Πρωτοελληνικής στην Ελλάδα. Και όχι μόνο αυτό, αλλά από έμμεσες ενδείξεις (συμπεριλαμβανομένων και ενδείξεων από το τέλος της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο) καθώς και από ανάλογα στοιχεία από τον δέκατο έκτο αιώνα συνάγεται ότι «η έλευση των Ελλήνων» δεν επέφερε τον εθνικό μετασχηματισμό της χώρας· αντ' αυτού, φαίνεται ότι στον γηγενή πληθυσμό της Ελλάδας επιβλήθηκε μια μικρή μειονότητα ομιλούντων ΠΙΕ. Από αυτή την άποψη καθώς και από την άποψη της χρονολογίας κατά την οποία έλαβε χώρα ο εξελληνισμός της Ελλάδας φαίνεται ότι είχε χαρακτήρα ανάλογο με την «αριανοποίηση» της βόρειας Ινδίας. Τα υλικά τεκμήρια αυτού του συμβάντος διασώθηκαν στους Λακκοειδείς Τάφους των Μυκηνών καθώς και στους θολωτούς τάφους και τους τύμβους που βρέθηκαν στις πεδιάδες της Πελοποννήσου, της κεντρικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας.

DREWS R., ό.π., σ. 224-225.

3 Η διοίκηση των μυκηναϊκών ανακτόρων

Όταν ο αρχαιολόγος ανακαλύπτει ένα μεγάλο κτίσμα με καλά δομημένη τοιχοποιία, με τοιχογραφίες στη διακόσμηση, μ' ένα πλήθος δωμάτια - και μερικά απ' αυτά πολύ ευρύχωρα -, με οπλοστάσια και με αμέτρητες αποθήκες ολόγυρα, έχει κάθε λόγο να μιλάει για ανάκτορο. Πολύ σωστά υπολογίζει ότι η απόκτηση όλου εκείνου του πλούτου που χρειάστηκε για να φτιαχτεί ένα τέτοιο οικοδόμημα σημαίνει πως ο κάτοχός του μπορούσε να εξουσιάζει έναν πληθυσμό αρκετά μεγάλο, ώστε πάνω του να φορτώνεται τόση πολυτέλεια. Γι' αυτό και ο Έβανς στην Κνωσό και ο Μπλέγκεν στην Πύλο καθόλου δε δίστασαν να χαρακτηρίσουν τα ευρήματά τους ανάκτορα· μόνο που θα ήταν πιο επιστημονικό εκ μέρους τους αν δεν έπεφταν στον πειρασμό να τα στολίσουν με τις ρομαντικές ονομασίες «ανάκτορο του Μίνωα» και «ανάκτορο του Νέστορα». Εύκολα διακρίνονται βέβαια τα μεγάλα ανάκτορα, και με πεποίθηση μπορούμε να ονομάζουμε ανάκτορα τα επιβλητικά οικοδομικά συμπλέγματα στην Κνωσό, στη Φαιστό ή στα Μάλια, όπως και στις Μυκίνες, στην Τίρυνθα ή στην Πύλο· αλλά δεν είναι το ίδιο σαφές πόσο μικρό μπορεί να είναι ένα ανάκτορο. Η Κάτω Ζάκρος έχει οπωσδήποτε ανάκτορο. Αλλά έχει άραγε και η Άγια Τριάδα βασιλικό ανάκτορο ή μήπως πρόκειται για το αρχοντικό κάποιου ευγενούς; Τι ακριβώς είναι το κύριο κτίσμα στα Γουρνιά; Τα οικοδομήματα στο Γλα της Βοιωτίας είναι ή δεν είναι ανάκτορα;

Με βάση τα καθαρά αρχαιολογικά τεκμήρια έχουμε ελάχιστες δυνατότητες ν' απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα. Το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε από τα ανακτορικά κτίσματα είναι ότι πρόκειται για διοικητικά κέντρα. Και για τη διοίκηση στη μυκηναϊκή περίοδο ήταν απαραίτητα επίσημα έγγραφα. Η ύπαρξη αρχείου αποδεικνύει την παρουσία ανακτόρου, αν με αυτό τον όρο εννοήσουμε ένα ανώτερο διοικητικό κέντρο. Η πρόσφατη ανακάλυψη (1973) πινακίδων της Γραμμικής Γραφής Α στα Χανιά αποδεικνύει, ακόμα και χωρίς αρχιτεκτονικά ευρήματα, την ύπαρξη ανακτόρου, γιατί σε κανένα άλλο μέρος δεν είναι πιθανό να γινόταν τόσο πλούσια συγκέντρωση διοικητικών εγγράφων. Με την ίδια έννοια και το αρχείο πινακίδων

της Γραμμικής Α στην Άγια Τριάδα αποδεικνύει ότι κι εκεί βρισκόταν επίσης διοικητικό κέντρο.

Ο επιφορτισμένος με διοίκηση έχει ανάγκη από κάποιο χώρο, κάτι σα γραφείο, για ν' ασκεί μεσ' από κει τα διοικητικά του έργα. Ο ίδιος χώρος-γραφείο, σε μια κοινωνία κάπως απλή ακόμα, είναι εύλογο να χρησιμεύει και σαν κύρια κατοικία αυτού του ανθρώπου. Έτσι, όπου υπάρχει διοικητικό κέντρο σημαίνει ότι υπήρχε και διοικητής – που μπορούσε να είναι είτε ανεξάρτητος μονάρχης, είτε ημιαυτόνομος ηγεμόνας, είτε κάποιος τοπικός μεγιστάνας που όφειλε υποταγή σ' έναν ανώτερο άρχοντα. Η σκαπάνη του αρχαιολόγου δεν μπορεί να συλλάβει τέτοιες λεπτομέρειες, ενώ τα γραπτά μνημεία μπορούν να φωτίσουν κάπως τις διοικητικές λειτουργίες.

Ο αρχηγός κράτους στα μυκηναϊκά λεγόταν *Φάνας* [wa-na-ka]. Η διαπίστωση αυτή καθόλου δε μας εξέπληξε, γιατί στον Όμηρο *άναξ* – χωρίς το δίγαμμα πια – είναι ακριβώς μια από τις λέξεις που σημαίνουν τον ανώτατο άρχοντα. Εκπληκτικό ήταν μάλλον ότι στους Μυκηναίους λιγότερο τιμητική σημασία είχε η λέξη *qa-si-re-u* [*γΦασιλεύς], πρόδρομος τύπος, που τελικά στην εξέλιξή του έγινε βασιλεύς – άλλη μια γνωστή λέξη στον Όμηρο με τη σημασία του ανώτατου άρχοντα επίσης, και η πιο εύχρηστη γι' αυτή τη σημασία στα κλασικά χρόνια [και αργότερα]. Οι Μυκηναίοι όμως βλέπουμε ότι ονόμαζαν έτσι τον επικεφαλής οποιασδήποτε ομάδας, ακόμα και τον αρχιτεχνίτη ενός ομίλου χαλκουργών. Στον Όμηρο υπάρχουν ακόμα ίχνη από μια τέτοια χρήση της λέξης, γι' αυτό μας λέει πως υπήρχαν στην Ιθάκη βασιλίες [...] πολλοί (α 394-95), και ακούμε τον Αλκίνοο στο νησί των Φαιάκων να συγκαλεί γύρω του άλλους δώδεκα βασιλίας που υπήρχαν στο λαό του (θ 390-91).

Απομένει όμως ένα πρόβλημα σχετικά με τη χρήση της λέξης *άναξ* στις πινακίδες. Δεν υπάρχει σοβαρή αμφιβολία ότι τις περισσότερες φορές η λέξη αναφέρεται σε κάποιον ανώτατο άρχοντα θνητό. Υπάρχει εξάφνα ένας κατάλογος που μας πληροφορεί ότι συντάχθηκε «όταν ο *άναξ* όρισε να τοποθετηθεί *da-mo-ko-ro* (ένα επίσημο αξίωμα) ο *Αυγέας* [Αυγέφας (au-ke-wa)]» Αυτό φυσικά είναι μια πράξη στα ανθρώπινα μέτρα. Άλλες φορές όμως μένουμε με την απορία μήπως η ίδια λέξη (*άναξ*) αποδίδεται σαν τίτλος προς τιμή κάποιας θεότητας, αφού άλλωστε μ' αυτή τη σημασία η λέξη εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στην ελληνική των κλασικών χρόνων. Το πιο ξεκάθαρο παράδειγμα βρίσκεται σε μια σειρά πινακίδων της Πύλου (τη σειρά Fr), όπου σημειώνονται οι ποσότητες αρωματισμένου λαδιού και μυραλοιφής που απονέμονταν στις διάφορες θεότητες: ο «*βασιλιάς*» της χώρας [*άναξ*] θα ήσαν κάπως παράδοξο να συγκαταλέγεται μεταξύ των θεών σ' αυτή τη διανομή. Αλλά είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι ποτέ δε γίνεται αναφορά απλώς «στον *άνακτα*» η αναφορά στην ιδιότητα αυτή συνδυάζεται με τη μνεία ορισμένου χώρου ή με τον προσδιορισμένο χρόνο μιας εορτής, έτσι που η έκφραση στο σύνολό της είναι σαν μια επίκληση στο θεό. Και τούτο ήταν αρκετό τουλάχιστο για να μας δείξει ότι δεν έχουμε να κάνουμε, στη δεδομένη περίπτωση, με θνητό άρχοντα.

Το μόνο στοιχείο που μας παρέχει κάποια πληροφόρηση για τον ανώτατο άρχοντα είναι ένα έγγραφο από την Πύλο (Er 312), όπου απαριθμούνται κάποιες γαιοκτησίες και ορίζεται η έκταση καθεμιάς. Η απαρίθμηση περιλαμβάνει κτήματα που ανήκουν στον *άνακτα*, στον αξιωματούχο που πιλοφορείται *λαΦαγέτας* [ra-wa-ke-ta] και σε τρεις άλλους αξιωματούχους που λέγονται *τελεστά* [te-re-ta]. Κυρίως παρουσιάζουν ενδιαφέρον τα μεγέθη των γαιοκτησιών: το *Φανάκτερον τέμενος* [wa-na-ka-te-ro te-me-no], δηλαδή το κτήμα του βασιλιά, είναι τριπλάσιο από το *λαΦαγέσιον τέμενος* [ra-wa-ke-si-jo te-me-no], το κτήμα που έχει ο *λαΦαγέτας*, και ίσο με τα κτήματα των τριών μαζί *τελεστών* [τελεστών (te-re-ta-o)]. Μ' αυτό θα μπορούσε να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο *άναξ* βρισκόταν σε μια θέση περιοριστική ως προς τα προσωπικά του προνόμια. Η πινακίδα όμως, όπως υποθέτουμε, αναφέρεται μόνο στην ιδιοκτησία του σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία, ενώ θα πρέπει ο *άναξ* να είχε στην κατοχή του κι άλλες εκτάσεις. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιθέτου *ανάκτερος*, που είναι παράγωγο από το ουσιαστικό *άναξ*. Με το ίδιο επίθετο χαρακτηρίζονται διάφοροι τεχνίτες «του βασιλιά»: στην Πύλο υπάρχει *κναφεύς ανάκτερος* [ka-na-pe-u wa-na-ka-te-ro - En 74,3], δηλαδή «ξάντης μαλλιού» [λαναρι-

σπής]: με όμοιο χαρακτηρισμό συνοδεύεται επίσης το επάγγελμα του κεραμέως [κεραμηFος ανακτέροιο (ke-ra-me-wo wa-na-ka-te-ro-<jo> - Eo 371)], καθώς κι ένα άλλο αδιευκρίνιστο επάγγελμα [e-te-do-mo wa-na-ka-te-ro - Eπ 609,5]. Στην Κνωσό, εξάλλου, ο χαρακτηρισμός ανάκτερα δίνεται σε υφαντά, που τα σχέδια και οι χρωματισμοί τους υποθέτουμε ότι θα ανταποκρίνονταν στο βασιλικό μεγαλείο, σαν την αυτοκρατορική πορφύρα μεταγενέστερων εποχών. Άλλες ειδήσεις για άνακτα υπάρχουν ελάχιστες: στις Μυκίνες τα λιγοστά έγγραφα που έχουμε δεν αναφέρουν ούτε τον τίτλο του· στη Θήβα, τέλος, το μόνο που μπορούμε να έχουμε είναι η επιβεβαίωση της παρουσίας του επιθέτου.

CHADWICK J., ό.π., σ. 131-135.

4 Εκδοχές των αιτίων παρακμής των μυκηναϊκών κέντρων

α) Οι λαοί της θάλασσας

Οι λαοί της θάλασσας φθάνουν στο αποκορύφωμά τους σε δύο μάχες κατά το τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας: στη φημισμένη ναυμαχία στα ανοιχτά του δυτικού Δέλτα, στην οποία νίκησαν οι Αιγύπτιοι, κατά το όγδοο έτος της βασιλείας του Ραμσή του Γ' (γύρω στα 1187 π.Χ.) και σε μια τριπλή ναυμαχία, που πρόσφατα ήρθε στο φως, ανάμεσα στους Χιττίτες και τους Κυπρίους στα ανοιχτά της Κύπρου, γύρω στα 1180 π.Χ. Της πρώτης η μνήμη απεικονίζεται έξοχα στα ανάγλυφα του ναού του Ραμσή στο Medinet Habu. Οι επιγραφές μας λένε ότι οι Danaan είχαν πολεμήσει πάλι εναντίον των Αιγυπτίων στο πλευρό των Peleset (Φιλισταίοι), των Alasa (Κύπριοι), των Shekelesh, των Zakary, των Thekel και των Weshesh. Μπορούμε να διακρίνουμε μερικά από αυτά τα φύλα από τα φτερόσχημα καλύμματα κεφαλής ή τις πτηνόσχημες πλώρες των Φιλισταϊκών πλοίων. Όμως οι Danaan και οι Κύπριοι δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν από κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Η δεύτερη ναυμαχία, στην οποία αντεπεξήλθαν νικηφόρα οι Χιττίτες κάτω από την αρχηγία του Suppilulimas του Β' εναντίον τριών κυμάτων πλοίων Λαών της Θαλάσσης, οι οποίοι ξεκινούσαν τις επιθέσεις τους από την ανατολική Κύπρο, αποτελεί και την τελευταία μεγάλη έκρηξη οργανωμένων εχθροπραξιών εναντίον των Λαών της Θαλάσσης, ως συμμάχων και των δύο πλευρών. Παρά τις νίκες τους, και οι Αιγύπτιοι και οι Χιττίτες είχαν αποδιοργανωθεί πολύ για να διατηρήσουν τις αυτοκρατορίες τους και τα μεγάλα αυτά έθνη σβήνουν μέσα σε πραγματικούς Σκοτεινούς Αιώνες, όταν ακριβώς σβήνει και η ηπειρωτική Ελλάδα, περί τα μέσα του δωδέκατου αιώνα. Δύο αιώνες επιδρομών και πολιορκιών είχαν εξασθενήσει τη σταθερότητα των συνόρων παντού, ενώ κατά το ίδιο διάστημα υπήρξαν σοβαρές μετακινήσεις φύλων που ταξίδευαν διά ξηράς με προέλευση τον βορρά και την ανατολή, τα οποία ξεχύθηκαν στις παλαιές αυτοκρατορικές επαρχίες της Μ. Ασίας και των υψιπέδων της Μεσοποταμίας: οι Αιγύπτιοι σημειώνουν την απειλή που προέρχεται από μεταναστεύοντα φύλα με βοιδάμαξες, σαν σύμπτωμα της μεγάλης μετακίνησης φύλων, τα οποία αργά εισχώρησαν και επικάλυψαν τους γνωστούς πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού. Μέσα στους επόμενους τρεις αιώνες οι Ασσύριοι, οι Φιλισταίοι και οι Φρύγες θα δημιουργούσαν νέες πολιτικές αυτοκρατορίες στην Ανατολή, οι Ιταλοί και οι κάτοικοι της κεντρικής Ευρώπης θα έκαναν την εμφάνισή τους με μια έξοχη περίοδο τεχνολογικής ανάπτυξης, και η εποχή των μεταναστεύσεων στην Ελλάδα θα δημιουργούσε μια ανακατανομή αυτών που επέζησαν από τον Μυκηναϊκό πολιτισμό και θα καθιέρωνε τους νεόφερτους Δωριείς. Μια γενεά μετά τις ναυμαχίες του Δέλτα και της Κύπρου οι Μυκίνες καταστράφηκαν τελειωτικά και η ακρόπολή τους πυρπολήθηκε. Πέντε γενεές αργότερα, περί το 1000 π.Χ., οι νέες Ελληνικές πόλεις των Ιωνικών ακτών έχουν ήδη εγκαινιάσει την επόμενη μεγάλη φάση του Ελληνικού πολιτισμού.

VERMEULE E., ό.π., σ. 295-296.

β) Αναταραχές στον ελλαδικό χώρο

Μέχρις ότου υπάρξει μια οριστική λύση του θέματος, μας επιτρέπεται να φαντασθούμε ένα γενικό πλαίσιο της γεμάτης ζωντάνια και αλληλεπιδράσεις σε διεθνές επίπεδο εποχής της ΙΙΙ Γ περιόδου, που αποτέλεσε την υποδομή των εξαντλητικών παλιννοστίσεων των ηρώων, τις οποίες οι ποιηταί περιγράφουν με πλούτο λεπτομερειών. Δεν υπάρχει λόγος να θέσουμε υπό αμφισβήτηση την ομόθυμη γνώμη των ποιητών ότι οι Έλληνες δεν απέκτησαν μόνιμες εγκαταστάσεις στη Μ. Ασία και επέστρεψαν στην ανασφάλεια της πατρίδας τους.

Ο Οδυσσεύς και ο Μενέλαος είχαν μια ευκαιρία να επισκεφθούν την Αίγυπτο γύρω στους χρόνους της ναυμαχίας του Δέλτα εναντίον του Ραμσή του Γ', όταν η λεηλασία ήταν κάτι το συνηθισμένο και υπήρχε μεγάλη ζήτηση μισθοφόρων. Ο Νέστωρ επέστρεψε στο σπίτι του – αλλά σε ποιο; Το ανάκτορο της Πύλου-Εγκλιανού πυρπολείται όχι πολύ, αν όχι καθόλου, μετά την Τροία και τα αρχαιολογικά του ευρήματα είναι δύσκολο να συσχετισθούν με τους μύθους του. Ο Αγαμέμνων γύρισε στην πατρίδα για να δολοφονηθεί μέσα στον ασημένιο λουτήρα του και οι Μυκήνες μπήκαν σε μια περίοδο εξασθένησης της βασιλείας και δυναστικής βαρβαρότητας· ο Ορέστης, αφού σκότωσε τον Αίγισθο, περιπλανήθηκε σε ολόκληρο το Αιγαίο. Ο Διομήδης γύρισε πίσω στο ανάκτορο της Τίρυνθος, που ο πατέρας του είχε σφετερισθεί την εποχή του Θηβαϊκού πολέμου, για να βρει ότι η σύζυγός του είχε ανεβάσει στην εξουσία έναν άλλο άνδρα· κατέφυγε στην Λιβύη και τις δυτικές θάλασσες. Ο γιος του Αχιλλέως, ο Νεοπτόλεμος, μετακινήθηκε από τη Θεσσαλία στη δυτική ακτή της Ηιείρου, όπου πολύ μεταγενέστεροι τάφοι συνεχίζουν την ηγεμονική παράδοση των θολωτών τάφων. Κανείς δεν έχει τοποθετήσει το ζήτημα καλλίτερα από τον Θουκυδίδη:

Μετά τον Τρωικό πόλεμο εξακολούθησαν να συμβαίνουν στην Ελλάδα μετακινήσεις πληθυσμών και νέες εγκαταστάσεις τους, έτσι που δεν της δόθηκε η ευκαιρία να ησυχάσει και ν' αυξήσει τη δύναμή της. Γιατί η επιστροφή των Ελλήνων από την Τροία χρόνισε και προκάλεσε, στο μεταξύ, πολλούς πολιτικούς νεωτερισμούς και συχνά ξεπούσαν στάσεις στις πόλεις, που εξαιτίας τους εκπατρίζονταν πολλοί κι έχριζαν καινούργιες πόλεις... Οι Δωριείς ογδόντα χρόνια μετά την άλωση της Τροίας κατάκτησαν μαζί με τους Ηρακλείδες την Πελοπόννησο (Α, 12).

Αυτή η κατάκτηση είχε σαν συνέπεια, ανάμεσα σε άλλα, την τελική λεηλασία και καταστροφή των Μυκηναίων.

VERMEULE E., ό.π., σ. 301.

5 Μια διαφορετική άποψη για την «κάθοδο των Δωριέων»

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής δεν είναι να επαναλάβει τις θεωρίες και τις απόψεις, συχνά εκ διαμέτρου αντίθετες, που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί. Στόχος της είναι να επανεξετάσει τι μπορεί να ήταν αυτοί οι Δωριείς και τι μπορεί να σημαίνει η «κάθοδος» των. Επιστροφή των Ηρακλειδών σημαίνει, καθώς είπαμε και προηγουμένως, την επάνοδό τους στον τόπο, από τον οποίο κάποτε απομακρύνθηκαν, και όχι την αρχική τους έλευση. Αλλά, αν οι Δωριείς αποτελούσαν τμήμα του Μυκηναϊκού κόσμου, ποιος ήταν ο ρόλος τους μέσα σ' αυτόν; Και πού είχαν καταφύγει εκπατριζόμενοι από όπου η παράδοση τους θέλει ως καπίντες; Αν η πληροφορία του Ηροδότου ότι οι Δωριείς είχαν εκδιωχθεί από τους Μυκηναίους, ο τόπος στον οποίο κατέφυγαν θα πρέπει να είναι ο ίδιος ή παρόμοιος, με εκείνον από τον οποίο, κατά την παράδοση, επέστρεψαν. Κοινή είναι η πεποίθηση ότι οι Δωριείς ήταν φύλο ορεισίβιο και γι' αυτό συντηρητικό και οπισθοδρομικό. Ακριβώς για το λόγο αυτό κοιπίδα τους θεωρήθηκε η ορεινή κεντρική και βόρεια Ελλάδα. Συνεπώς σε ορεινά μέρη πρέπει να κατέφυγαν διωχθέντες από τους Μυκηναίους. Μόνο σε τέτοια εδάφη θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερη ασφάλεια και προστασία από τους κατατρεγμούς και τις διώξεις. Άλλωστε η καταφυγή διωκόμενων ομάδων από την εκάστοτε εξουσία σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές της χώρας δεν είναι σπάνιο φαι-

νόμμο στη μακραιώνη ιστορία της ελληνικής χερσονήσου. Θυμίζουμε μονάχα τους αρματολούς και κλέφτες της τουρκοκρατίας και τους ανάρτες της Εθνικής αντιστάσεως κατά τη ναζιστική κατοχή. Στα βουνά, λοιπόν, θα πρέπει να κατέφυγαν και οι Δωριείς της Μυκηναϊκής περιόδου, όπου για την επιβιώσή τους προφανώς ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση των δασών. Γι' αυτό και η παράδοση τους παριστάνει ως οπισθοδρομικούς και καθυστερημένους. Και όταν με το πλήρωμα του χρόνου επέστρεψαν ως Ηρακλείδες, από ορεινές περιοχές κατέβηκαν.

ΝΤΟΥΜΑΣ Χρ., *Η κάθοδος των Δωριέων. Μια νέα πρόταση ερμηνείας*, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 1997, σ. 180.

6 Οι συνθήκες ζωής την περίοδο των μετακινήσεων

Οι πρώτοι τρεις αιώνες μετά την έναρξη των μετακινήσεων των πληθυσμών που δεν είχαν δεχθεί την επίδραση του μυκηναϊκού πολιτισμού χαρακτηρίζονται από το χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο και τη διακοπή των εξωτερικών σχέσεων. Αυτή την περίοδο δεν κτίζονται ανάκτορα και τείχη ούτε και υπάρχει κανενός είδους μνημειακή τέχνη. Εγκαταλείπονται οι θολωτοί και θαλαμοειδείς τάφοι και επικρατούν οι λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι, που εμφανίζονται από τη μεσοελλαδική εποχή. Παρατηρείται επίσης μεταβολή στο σχήμα και τη διακόσμηση των αγγείων, που είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα του πολιτισμού που διαμορφώνεται. Η γεωμετρική τεχνοτροπία με το σχηματικό τρόπο έκφρασης εισάγει μια νέα γραμμή εξέλιξης. Άλλο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εμφάνιση σιδηρών όπλων, που προϋποθέτει ότι η χρήση του σιδήρου γίνεται ευρύτερη.

Στην ίδια περίοδο οι Δωριείς μετά τη διάσπασή τους σε ομάδες και οι άλλοι πληθυσμοί που μετακινήθηκαν αλλά και εκείνοι που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στα Ν.Δ. παράλια της Μ. Ασίας και στα απέναντι νησιά σταθεροποιούνται στους νέους τόπους εγκατάστασής τους και σε ορισμένες περιπτώσεις επεκτείνουν τις αρχικές τους κτήσεις. Παράλληλα οι φυλετικές ομάδες διαφοροποιούνται και διαμορφώνουν τη δική τους φυσιογνωμία, ενώ στην Αττική με γνώμονα τη διατήρηση της φυλετικής ενότητας συντελείται η ανακατάταξη των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων.

ΡΑΜΟΥ-ΧΑΦΙΑΔΗ Α.¹, ό.π., σ. 39-40.

7 Ο ομηρικός οίκος

Ο βασικός θεσμός του ομηρικού κόσμου είναι, ή τουλάχιστον φαίνεται να είναι, ο αριστοκρατικός οίκος. Οι μεγάλοι ήρωες βρίσκονται στο προσκήνιο και συνήθως ενεργούν για λογαριασμό τους, σαν να μην υπήρχε η κοινότητα. Ο ρόλος της πόλεως και της κοινότητας είναι ασαφής: πράγματι, η θέση γενικά της πόλεως είναι δύσκολο να εκτιμηθεί, μια και επηρεαζόμαστε από τη γνώση μας της κατοπινής ελληνικής ιστορίας και την άνοδο της πόλεως που ακολούθησε, και ο πειρασμός να αναλύουμε τον ομηρικό κόσμο αποκλειστικά σε σχέση με τη μελλοντική ελληνική ιστορία είναι έντονος.

Είναι αλήθεια, ότι στον Όμηρο βρίσκουμε πόλεις με την έννοια των αστικών οικισμών, με ένα κέντρο όπου οι άνθρωποι συναντιούνται (αγορά). Επιπλέον, οι πόλεις αυτές είναι ο μόνος τύπος οικισμού που γνωρίζει ο ποιητής: πουθενά στον Όμηρο δεν αναφέρονται χωριά, που πρέπει να υπήρχαν τότε σε πολλά μέρη του ελληνικού κόσμου, όπως υπήρχαν και αργότερα. Αλλά αυτές οι ομηρικές πόλεις δεν είναι πόλεις με την κατοπινή, κλασική σημασία – ανεξάρτη-

τες και κυρίαρχες πολιτικές ενώσεις. Οι λέξεις δήμος, πόλις, πολίται, που χρησιμοποιήθηκαν για να εκφράσουν τις αντίστοιχες έννοιες στα πλαίσια της κλασικής πόλης, απαντούν πράγματι στον Όμηρο, αλλά το περιεχόμενό τους είναι πολύ πιο περιορισμένο απ' ό,τι έγινε αργότερα. Αλλά που και που, όπως για παράδειγμα στη σκηνή στην αγορά της Ιθάκης στη ραψωδία β' της Οδύσσειας, έχουμε μια αμυδρή ιδέα μιας κάποιας κοινοτικής συνειδησης, που καμιά φορά έρχεται, με λανθάνοντα τρόπο, σε σύγκρουση με τις φιλοδοξίες των ηρώων: υπάρχει επομένως κάποια ένταση ανάμεσα στην ομηρική πόλη και τον αριστοκρατικό οίκο.

Τι είναι ο οίκος; Η λέξη αποδίδεται μερικές φορές με τον όρο «οικογένεια». Όμως η απόδοση αυτή είναι πολύ στενή και θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Ο οίκος, ακόμη και από την άποψη του αριθμού των ανθρώπων, είναι κάτι πολύ περισσότερο από την οικογένεια με τη σημερινή σημασία της λέξης (δηλαδή, την ομάδα που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά, την «πυρηνική» οικογένεια). Η έννοια που έχουμε εμείς για την «οικογένεια» με αυτή τη σημασία, δεν μπορεί να μεταφραστεί στ' αρχαία ελληνικά. Βέβαια, ο οίκος έχει ως κέντρο του μια λίγο-πολύ εκτεταμένη οικογενειακή ομάδα. Αλλά περιλαμβάνει επίσης όλα εκείνα τα άτομα – είτε πρόκειται για ελεύθερους είτε για δούλους – τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τον επικεφαλής του οίκου (όλους εκείνους τους υπηρέτες στους οποίους έχουν ανατεθεί τα πολλά και διάφορα καθήκοντα που απαιτούνται από την οικονομική ζωή του οίκου). Βέβαια, όσο μεγαλύτερος και ισχυρότερος είναι ο οίκος, τόσο μεγαλύτερος θα είναι και ο αριθμός των υπηρέτων. Με άλλα λόγια, ο οίκος με την καθαρά «ανθρώπινη» μορφή του δεν είναι ένας θεσμός που βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη συγγένεια.

Όσο η έννοια του οίκου καλύπτει πολύ περισσότερα από μια απλή ομάδα ανθρώπων. Ο οίκος περιλαμβάνει και περιουσιακά στοιχεία κάθε είδους, τα οποία στην πράξη δεν μπορούν να χωριστούν από την ανθρώπινη ομάδα, αφού εξασφαλίζουν την υλική της ύπαρξη. Επομένως η γη, τα κτίρια, τα ζώα, τα κάθε είδους αποθέματα, ο εξοπλισμός και ούτω καθεξής, αποτελούν όλα μέρος του οίκου. Ο οίκος είναι και ανθρώπινη αλλά και οικονομική μονάδα, και διοικείται από τον επικεφαλής του οίκου, ο οποίος, στον ομηρικό κόσμο, είναι ένας μεγάλος πολεμικός ηγέτης όπως ο Μενέλαος ή ο Οδυσσεύς. Από οικονομική άποψη, το ιδεώδες του οίκου είναι η αυτάρκεια (το ιδεώδες αυτό θα έχει μακρόχρονη ιστορία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο): ο οίκος, όσο είναι δυνατόν, πρέπει να μπορεί να παράγει ο ίδιος ό,τι χρειάζεται για την ύπαρξή του. Δεν υπάρχουν, με την αυστηρή σημασία, ανταλλαγές μέσα στα πλαίσια του οίκου: όλη η παραγωγή συγκεντρώνεται στα χέρια του αρχηγού του οίκου, ο οποίος τη μοιράζει κατόπιν όπως θέλει. Επομένως ο οίκος είναι ταυτόχρονα μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, και οι περισσότερες από τις υλικές ανάγκες του ικανοποιούνται χωρίς επαφές με τον έξω κόσμο και χωρίς εμπορικές ανταλλαγές οποιουδήποτε είδους.

Ποια ήταν η βάση του υλικού πλούτου του αριστοκρατικού οίκου; Πρώτ' απ' όλα, η γη: κατ' αρχήν, οι ευγενείς πολεμιστές ήταν γαιοκτήμονες. Ήδη στον Όμηρο, βρίσκουμε την αντίληψη ότι η γεωργία είναι το θεμέλιο του πολιτισμού. Η γη χρησιμοποιείται με κάθε τρόπο, για αγροκαλλιέργεια, για δενδροκαλλιέργεια (αμπέλια, ελιές, οπωροφόρα δέντρα), για την καλλιέργεια λαχανικών, αν και στην πράξη η κτηνοτροφία κατείχε την πρώτη θέση (ή τουλάχιστον αυτή η εντύπωση δίνεται). Ο πλούτος των μεγάλων γαιοκτημόνων λογαριαζόταν ιδιαίτερα με τον αριθμό των κεφαλών των ζώων, ιδίως των βοδιών, που είχαν στα κτήματά τους. Εκτός από τον πλούτο της γης, τα κοπάδια και τα οικόσιτα ζώα (καθώς και τους δούλους, που μπορούν να συμπεριληφθούν στην κινητή περιουσία του οίκου), υπήρχε και ο συσσωρευμένος «θησαυρός», που φυλασσόταν σ' ένα ειδικό δωμάτιο στο κέντρο του αρχοντικού. Σ' αυτό αποθηκεύονταν αποθέματα τροφίμων, όπως σιτηρά, πιθάρια με κρασί ή λάδι, καθώς και πολύτιμα υλικά, μέταλλα, τόσο κοινά όσο και πολύτιμα, είτε με τη μορφή πλινθωμάτων είτε ως όπλα, τρίποδες και λέβητες. Δεν ήταν απλώς για αυστηρά ωφελμιστικούς σκοπούς που έπρεπε να έχει κανείς όσο το δυνατόν μεγαλύτερο θησαυρό (αν και το κίνητρο αυτό υπήρχε πράγματι, όπως θα δούμε παρακάτω), αλλά και για λόγους κύρους. Τη δύναμη ενός πλούσιου πολεμιστή την εκτιμού-

σαν μεταξύ άλλων και από το μέγεθος του θησαυροφυλακίου του, και από τη λαμπρότητα των δώρων που μπορούσε να κάνει σε φιλοξενούμενους του, της ίδιας με αυτόν κοινωνικής θέσης.

Όπως αναφέραμε, το οικονομικό ιδεώδες του οίκου ήταν η αυτάρκεια. Στην πράξη, δεν ήταν πάντα δυνατόν να επιτευχθεί ακριβώς, κι εξάλλου πρέπει να ληφθεί υπόψη η ακόρεστη επιθυμία των ευγενών για πλούτο. Από τα βασικότερα αγαθά, που ο οίκος αδυνατούσε να παράσχει, ήταν τα μέταλλα και οι δούλοι: έτσι ήταν αδύνατο να μην έχει καθόλου σχέσεις με τον έξω κόσμο. Ο τρόπος με τον οποίο οι ήρωες προσπαθούσαν να προμηθευτούν αυτά τα ζωτικής σημασίας αγαθά είναι αποκαλυπτικός για τη νοοτροπία και τις αξίες του ομηρικού κόσμου.

Το πρώτο μέσο για την απόκτηση αγαθών ήταν απλούστατα ο πόλεμος και στον Όμηρο, και φυσικά ιδίως στην Ιλιάδα, ο πόλεμος παρουσιάζεται με τον πιο άμεσο και πιο άγριο τρόπο απ' ό,τι στην κατοπινή ελληνική ιστορία. Επιδρομές οργανωμένες με σκοπό τη λαφυραγωγία είναι κοινός τόπος στον Όμηρο, και οι ομηρικοί ήρωες συνηθίζουν να καυχώνται για τέτοιου είδους κατορθώματα.

AUSTIN M.M., VIDAL-NAQUET P., ό.π., σ. 66-69.

8 Η ανάδειξη του πολιτικού στοιχείου μέσα στις ομηρικές κοινωνίες

Και τώρα ας ανακεφαλαιώσουμε. Ο ποιητής που έγραψε την Ιλιάδα και την Οδύσσεια – ως τον πούμε Όμηρο, αφού έτσι τον ονόμασαν οι αρχαίοι – θέλησε να διηγηθεί στους ακροατές του τα σπουδαία κατορθώματα των ηρώων του παλιού καιρού, που ζούσαν στη μνήμη των συγχρόνων του. Τους φανταζόταν να ζουν μέσα σε ανάκτορα που τα ερείπιά τους διατηρούσαν κάτι από την παλιά μεγαλοπρέπεια, είτε θαμμένους μέσα σε τάφους που τα πλούτη τους δеляζαν τους επιδρομείς ή ενέπνεαν ευλάβεια στους πιστούς. Οι θεοί ήταν παρόντες, και αυτοί κατεύθυναν τις πράξεις των ηρώων εμπνέοντάς τους θάρρος ή δειλία, προκαλώντας τους θυμό ή σύγχυση. Συγχρόνως όμως οι ήρωες, μολοντί γι' αυτούς ο χρόνος δεν περνούσε και παρέμεναν είτε αιώνια γέροντες, όπως ο Νέστωρ, είτε αιώνια νέοι, όπως ο Οδυσσεάς, είχαν να αντιμετωπίσουν κάποτε τον οίκτιστον θάνατον, που δεν έχει παρηγοριά. Στα «σπίτια» τους ζούσαν σαν τους πολεμιστές των σκοτεινών χρόνων, περιορισμένοι από τους υπηρέτες και τα μέλη της οικογένειάς τους. Αντάλλασαν δώρα και έκαναν επιδρομές, για να αρπάξουν πλούτη και να αποκτήσουν με αυτό τον τρόπο τη δύναμη και το γόητρο που θα τους επέτρεπε να ασκούν στους ομοίους τους μια περιορισμένη εξουσία, η οποία όμως θα μπορούσε να ενισχυθεί, αν χρειαζόταν να αντιμετωπιστεί κάποιος κοινός κίνδυνος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, έστω και αν η φαντασία του ποιητή αντλεί στοιχεία από τους ηρωικούς χρόνους της μυκηναϊκής εποχής, χρησιμοποιούνται συγχρόνως και στοιχεία της πραγματικότητας των σκοτεινών χρόνων, κατά τη διάρκεια των οποίων διαμορφώθηκαν τα έπη καθώς μεταδίδονταν προφορικά από τους αοιδούς. Την οριστική μορφή τους όμως την παίρνουν όταν αρχίζει να δημιουργείται η πόλη. Ίσως γι' αυτό ο ποιητής θέλησε να περιλάβει ορισμένα χαρακτηριστικά των πόλεων που μόλις είχαν σχηματιστεί: λόγου χάρη τον τόπο όπου κατά άτακτα χρονικά διαστήματα – στην Ιθάκη κάθε είκοσι χρόνια! – συγκαλείται ο δήμος, δηλαδή όλα τα μέλη της κοινότητας που έχουν δικό τους «σπίτι», σε μια συνέλευση όπου προεδρεύουν τα μέλη του συμβουλίου, οι γέροντες, οι βασιλιάδες, οι μόνοι που έχουν το δικαίωμα του λόγου, και μολταυτά προσπαθούν και αυτοί να εξασφαλίσουν τη συναίνεση του δήμου. Από τη στιγμή λοιπόν που ο δήμος είχε τη δυνατότητα να έρθει σε αντίθεση με την εξουσία αποκτούσε βαρύνουσα σημασία, και άξιζε τον κόπο να εξασφαλίσει κανείς την εύνοιά του.

Ήδη, λοιπόν, στην πρώτη αυτή μορφή πολιτικής ζωής εμφανίζονται οι πρώτες εκδηλώσεις της κρίσης που θα προκαλέσει βαθιά αναστάτωση στον ελληνικό κόσμο της αρχαϊκής εποχής και θα οδηγήσει στη γέννηση της πόλης, μιας κοινότητας που το ουσιαδές και πρωταρχικό

στοιχείο της είναι το πολιτικό. Στην Ιθάκη η κρίση ξεσπά μάλλον επειδή αμφισβητείται η κληρονομικότητα της βασιλείας και το αποκλειστικό δικαίωμα του συμβουλίου και του βασιλιά να λαμβάνουν τις αποφάσεις. Βέβαια, ως αντιστάθμισμα στην πραγματική Ιθάκη προβάλλεται η ιδανική Σχερία. Και δεν είναι τυχαίο ότι για τον ποιητή και το κοινό του η πόλη των Φαιάκων, όπου βασιλεύει ο Αλκίνοος, είναι ένα πρότυπο που αιωρείται ανάμεσα σε δύο κόσμους, ένα νησί των θαυμάτων, προάγγελος των άλλων νησιών που θα ανακαλύψουν όσοι θα κάνουν την υστορία πραγματικότητα. Αλλά κι αν ακόμα το νησί των Φαιάκων έθρεψε τη φαντασία όσων έφυγαν για να ιδρύσουν τις νέες πόλεις, έμεινε τελικά ένα άπιαστο όνειρο.

Δεν είναι λοιπόν διόλου εύκολο να καθορίσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το έργο του Ομήρου. Τα έπη είναι πρώτα απ' όλα ένα δημιούργημα της φαντασίας, και έτσι πρέπει να διαβάζονται. Περιέχουν όμως και τις αξίες που εκφράζουν, όπως είδαμε, μια αριστοκρατική κοινωνία πολιτών. Μαρτυρούν επίσης, άμεσα ή έμμεσα, τις αλλαγές που αρχίζουν να επηρεάζουν τον ελληνικό κόσμο με την αρχή των ιστορικών χρόνων. Για όλους αυτούς τους λόγους τα έπη αποτελούν για τον ιστορικό αστείρευτη πηγή πληροφοριών. Τέλος, πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε ως σύνολο, γιατί μόνο έτσι θα μπορέσουν να μας βοηθήσουν να φωτίσουμε τους «πρώτους χρόνους της Ελλάδας».

Mossé CL.¹, ό.π., σ. 104-106.

9 Οι αρχές της νομισματοκοπίας

Μπορούμε εδώ να κάνουμε μια παρέκβαση και να μιλήσουμε για το θέμα της νομισματοκοπίας: τελευταία, έχει γίνει ουσιαστική πρόοδος στη μελέτη και στην ερμηνεία των αρχών της. Πρώτ' απ' όλα, υπάρχει σε μεγάλο βαθμό συμφωνία ανάμεσα σε πολλούς νομισματολόγους, ότι η χρονολογία των πρώτων νομισμάτων (που κόπηκαν στη Μικρά Ασία) πρέπει να κατέβει στο δεύτερο ήμισυ του 7ου αιώνα. Επομένως, η χρονολογία των άλλων νομισμάτων της αρχαϊκής εποχής θα έπρεπε και αυτή να κατέβει. Ωστόσο, το σημαντικότερο σημείο δεν είναι αυτό. Πρόσφατες μελέτες ανανέωσαν την αντίληψη που είχαν οι ιστορικοί για τους λόγους της επινόησης και της εξάπλωσης της νομισματοκοπίας και μετατόπισαν το βάρος στις μη οικονομικές πλευρές της διαδικασίας. Παλαιότερα πιστευόταν ότι η νομισματοκοπία είχε, ευθύς εξ αρχής, την οικονομική λειτουργία να χρησιμεύει ως μέτρο αξίας για να διευκολύνει τις συναλλαγές. Φαινόταν πολύ φυσικό να υποθέσει κανείς, ότι η επινόηση της νομισματοκοπίας αποσκοπούσε στο να εξυπηρετήσει αυτόν το ρόλο και ότι παρείχε επομένως αποφασιστική απόδειξη ότι, κατά την αρχαϊκή εποχή, αναπτύχθηκαν οι συναλλαγές και έγιναν τα πρώτα βήματα μιας χρηματιστικής οικονομίας.

Και όμως το πρόβλημα είναι πιο πολύπλοκο: η νομισματοκοπία δεν φαίνεται να είχε, αναγκαστικά από την αρχή, την ίδια σημασία και την ίδια λειτουργία που είχε αργότερα. Πρώτα - πρώτα, έχει επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης, ο οποίος γνωρίζει την καθαρά οικονομική εξήγηση της επινόησης της νομισματοκοπίας, φαίνεται, παράλληλα, να έχει διατηρήσει αν όχι την ανάμνηση, τουλάχιστον την έννοια μιας ηθικής εξήγησης του ρόλου της. Η επινόηση και η εξάπλωση της νομισματοκοπίας θα έπρεπε να τοποθετηθεί στα πλαίσια της ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεων και του καθορισμού των αξιών, μιας βασικής δηλαδή τάσης της αρχαϊκής εποχής, τότε που οι νόμοι κωδικοποιούνταν και δημοσιεύονταν για ν' απαλλαγούν από την αυθαίρετη ερμηνεία. Η ζωή της κοινότητας της πόλης δεν μπορούσε να νοηθεί χωρίς την ύπαρξη και την επιβολή κανόνων γνωστών σε όλους, και η επινόηση της νομισματοκοπίας θα έπρεπε να συμφωνεί με αυτό. Πράγματι, υπάρχουν ενδείξεις ότι η «ηθική» λειτουργία της νομισματοκοπίας συνεχιζόταν κατά την κλασική εποχή.

AUSTIN M., VIDAL-NAQUET P., ό.π., σ. 88-90.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Βασιλείς

Είναι 2 κληρονομικοί άρχοντες που κατάγονται από δύο μεγάλα γένη (Αγιαδών – Ευρυποντιδών). Έχουν περιορισμένη εξουσία κυρίως σε θέματα στρατιωτικά και θρησκευτικά. Απολαμβάνουν ιδιαίτερων προνομίων και τιμών (π.χ. διπλό μερίδιο στο κοινό σισίτιο, στα λάφυρα, τιμητικές θέσεις στις γιορτές κ.ά.).

Γερουσία

28 ηλικιωμένοι πολίτες από τις παλαιότερες και τις πιο αριστοκρατικές οικογένειες + οι 2 Βασιλείς. Είναι ισόβιοι άρχοντες που τους εκλέγει η Απόλλα. Έχουν εξουσία προβουλευτική.

Έφοροι

5 άρχοντες που εκλέγονται από την Απόλλα με υπόδειξη της Γερουσίας για ένα χρόνο. Έχουν αυξημένες δικαιοδοσίες ασκούν εσωτερική και εξωτερική πολιτική, αστυνομεύουν τους πολίτες και ελέγχουν ακόμα και τους βασιλείς.

Απέλλα

Είναι η εκκλησία του Σπαρτιατικού δήμου που αποτελείται από όλους τους πολίτες που είναι 30 χρόνων και πάνω. Εκλέγουν τα μέλη της Γερουσίας και τους Εφόρους. Παίρνουν τις αποφάσεις «διά βοής». Δεν έχουν δικαίωμα λόγου.

Η ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ	ΝΟΜΟΙ ΣΟΛΩΝΑ	ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ
<ul style="list-style-type: none"> - Αρχικά η Αττική ήταν χωρισμένη σε διάφορες μικρές κώμες. - Ο Θησεύς πραγματοποιεί το «Συνοικισμό». - Καταργείται αργότερα η βασιλεία και παίρνουν την εξουσία οι «άριστοι» (αριστοκρατία). 624 π.Χ. Νομοθεσία Δράκοντα. 594 π.Χ. Νομοθεσία Σόλωνα. 560-527 π.Χ. Πεισίστρατος τύραννος. 527-514 π.Χ. Πεισιστρατίδα: Ιππίας και Ίππαρχος τύραννοι. 514 π.Χ. Δολοφονία Ιππάρχου. 510 π.Χ. Κατάλυση της τυραννίδας στην Αθήνα. 508 π.Χ. Μεταρρύθμιση Κλεισθένη. 	<ul style="list-style-type: none"> - Κανείς δε γίνεται δούλος για χρέη. «Σεισάχθεια». - Χωρίζονται οι πολίτες σε 4 τάξεις, ανάλογα με το ετήσιο εισόδημά τους. - Ορίζονται ανάλογα με τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των πολιτών. - Διατηρούνται οι 9 άρχοντες. - Ιδρύονται: <ul style="list-style-type: none"> α. Βουλή των 400 (100 από κάθε φυλή). β. Εκκλησία του Δήμου (όλοι οι πολίτες ηλικίας πάνω από 20 χρονών). γ. Ηλιαία, 6.000 μέλη (5000 + 1000). Προέρχονται από το δήμο. Σκοπός του δικαστηρίου αυτού είναι η καλύτερη απονομή της δικαιοσύνης. 	<ul style="list-style-type: none"> - Χωρίζεται η Αττική σε 100 δήμους και οι Αθηναίοι πολίτες σε 10 φυλές. - Όλες οι φυλές παίρνουν μέρος στο πιο σπουδαίο πολιτικό σώμα, τη Βουλή των 500 (50 από κάθε φυλή, κάθε χρόνο). - Κάθε φυλή εκλέγει έναν από τους δέκα στρατηγούς από τα μέλη της. - Οστρακισμός. - Ηλιαία (μεγάλο δικαστήριο από 6000 μέλη - 5000 κανονικά και 1000 αναπληρωματικά, που συνεδρίαζαν σε τμήματα, από 500 μέλη).

11 Οι περσικοί πόλεμοι: περίοδος διαμόρφωσης συνείδησης της ενότητας των ελληνικών πόλεων

Το επόμενο σκαλοπάτι (συνειδητοποίηση ότι οι ποικιλώνυμοι αλλά συγγενείς και ομόγλωσσοι, που προσέρχονταν στην Ολυμπία, συνανήκαν σε μια φυλετική οικογένεια με κοινότητα αισθημάτων και συμφερόντων, αμοιβαιότητα υποχρεώσεων και προσδοκιών), αυτό το βήμα θα το ανεβούν όλοι εκείνοι οι ποικιλώνυμοι, όταν θα αντιμετωπίσουν κοινό κίνδυνο και θα απειληθεί η ελευθερία τους και τότε βαθμιαία θα διευρύνεται η χρήση του όρου Έλληνες με συνειδησιακό φορτίο, που το ακριβές περιεχόμενό του θα διερευνησουμε στη συνέχεια. Πρώτο απειλούμενο τμήμα πολλών ελληνόφωνων πληθυσμών (χρησιμοποιούμε βέβαια τον όρο πρωθύστερα, αλλά δικαιολογημένα, αφού υπήρχε η δηλούμενη πραγματικότητα) οι αποικίες στα δυτικά παράλια της Μικρασίας. Υποδουλώθηκαν στους Πέρσες, επιδίωξαν ένωση των δυνάμεών τους εκεί, επαναστάτησαν και ζήτησαν βοήθεια από τη μητροπολιτική πλευρά του Αιγαίου. Και έλαβαν βοήθεια (από τους Αθηναίους και Ερετριείς). Έτσι όμως διευρύνεται η απειλή και γενικεύεται η σύρραξη. Τότε συντελούνται συνειδησιακές διεργασίες (στους ποικιλώνυμους ως τότε Έλληνες), που οδηγούν έστω και σε περιστασιακή προσέγγιση-συνεργασία. Εδώ μνημονεύουμε απλά τους Μηδικούς Πολέμους (499-449), γιατί κατά τη διάρκειά τους κυοφορήθηκε συνείδηση ενότητας των ελληνικών πόλεων και αίσθημα περηφάνειας για την πολιτισμική τους ταυτότητα. Και εκφράστηκαν αυτές οι συνειδησιακές εξελίξεις με κείμενα πολύ εύγλωττα, που άπλωσαν και την επίσημη επωνυμία – αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων. Συγκεκριμένα:

- Φθινόπωρο του 481 π.Χ. «Πανελλήνιο Συνέδριο» στην Κόρινθο, όπου 31 ελληνικές πόλεις αποφασίζουν να συμμαχήσουν για λόγους αμυντικούς (Ι.Ε.Ε., τ. Β', σελ. 316).
- Επίγραμμα για Κορίνθιους πεσόντες στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (στη Σαλαμίνα): «εὐυδρον ποτέ εναίομεν άστν Κορίνθου... ιερόν Ελλάδα ρυσόμεθα» (Ι.Ε.Ε., Β', σελ. 341).
- Μετά τη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.): «Ελλήνων αρχηγός ... Πausανίας Φοίβω μνήμα ανέθηκε τόδε» (Ι.Ε.Ε., Β', σελ. 352).
- Μετά το ίδιο περιστατικό δύο επιγράμματα του Σιμωνίδη: «Ελλάδος ευρυχώριο σωτήρες τόνδε ανέθηκαν δουλοσύνης στυγέρας ρυσάμενοι πόλιας». Και: «Τόνδε ποθ' Έλληνες ... Πέρσας εξελάσαντες Ελλάδα κοινόν ιδρύσαντο βωμόν Διός ελευθερίου» (Ι.Ε.Ε., Β', σελ. 352).
- Αφετηρία όλων αυτών των εκφράσεων συνειδησιακής προσέγγισης των Ελλήνων φαίνεται ότι υπήρξε το γνωστό επίγραμμα για τους μαραθωνομάχους: «Ελλήνων προμαχούντες Αθηναίοι Μαραθώνι χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν».
- Και προσωρινός επίλογος οι στίχοι του Αισχύλου (Πέρσαι, 402-405), που απαθανάτισαν τον παίαντα των Σαλαμινομάχων: «Παῖδες Ελλήνων ίτε, ελευθερούτε πατρίδα, ελευθερούτε δε παῖδας, γυναίκας, θεών τα πατρώων εδή, θήκας τε προγόνων· νυν υπέρ πάντων ο αγών»...

Βωρος Φ.Κ. , Συμβολή στην ιστορία της έννοιας του έθνους, εκδ. Περιοδικό «Εκπαιδευτικά», τεύχος 44, 1997, σ. 10-12.

12 Περικλής ο Ολύμπιος

Ο Περικλής έδωσε τ' όνομά του στον αιώνα που έζησε, τον 5ο για μας πριν απ' τη χριστιανική εποχή. Τιμή μεγάλη αν πραγματικά του άξιζε.

Ας δούμε τώρα τα στενά όρια αυτού του «αιώνα». Ο Περικλής, ύστερα από ένα σύντομο αγώνα με τους Αθηναίους αντιπάλους του, τους έξω και μέσα στο κόμμα του, έρχεται στην αρχή το 461. Απ' την ημερομηνία αυτή και μέχρι το θάνατό του, το 429, παραμένει, αν εξαιρέσουμε μια ολιγόμηνη απουσία, ο μόνος ηγέτης της πόλης των Αθηνών. Ο αιώνας όμως αυτός δεν

είναι ολόκληρος αιώνας αλλά μόνο το ένα τρίτο: διαρκεί τριάντα δύο χρόνια.

Είναι αλήθεια πως τα πολιτικά γεγονότα εξελίσσονται ραγδαία. Τα αριστουργήματα διαδέχονται το ένα τ' άλλο. Στο διάστημα αυτό μπορείς να μετρήσεις στα δάκτυλα τα χρόνια που δεν είδαν το φως ένα ή περισσότερα από αυτά τα εκθαμβωτικά έργα που έχει να δείξει η ιστορία της ανθρωπότητας, μαρμάρινα ή χάλκινα, ποιητικά ή κι επιστημονικά ακόμα.

Ποια όμως είναι η συμβολή του Περικλή σ' αυτή την απότομη άνοδο του αθηναϊκού δαιμόνιου σε όλους τους τομείς και κυρίως στον τομέα των πλαστικών τεχνών; Τι στοίχισε στους πολίτες και στους συμμάχους της Αθήνας, στην Ελλάδα ολόκληρη και στον πολιτισμό που αντιπροσώπευε, αυτή η δημιουργική ευφορία του αιώνα του Περικλή; Μας ενδιαφέρει να το ξέρουμε αυτό.

Ο Περικλής ολοκληρώνει την αθηναϊκή δημοκρατία. Συγχρόνως την κατευθύνει, είναι για πολύ καιρό ο αναμφισβήτητος αρχηγός της – να πούμε ο «τύρανός» της; (οι Αθηναίοι το λένε). Είναι, κατά το Θουκυδίδη, ο «πρώτος των Αθηναίων». Ο Περικλής είναι προικισμένος με τέσσερις «αρετές», που όλες μαζί κάνουν το μεγάλο πολιτικό άνδρα. Έχει ευφυΐα, δηλαδή την ικανότητα ν' αναλύει μια πολιτική κατάσταση, να προβλέπει με ακρίβεια τα γεγονότα και να τ' αντιμετωπίζει με την πράξη. Έχει ευφράδεια που πείθει και εξασφαλίζει τη συμμετοχή στην κάθε του ενέργεια ολόκληρου του λαού. Κάθε φορά που σηκώνεται να μιλήσει στην Εκκλησία, θαρρείς και καταθέτει στα πόδια της το στέφανο του αρχηγού και δεν τον ξαναφοράει παρά με τη συγκατάθεση όλων. Ο λόγος του βροντάει, καθώς έλεγαν. Είναι – τρίτη αρετή – ο πιο αγνός πατριώτης: γι' αυτόν τίποτα ποτέ δεν μπαίνει πάνω απ' το συμφέρον της κοινότητας των πολιτών, πάνω απ' την τιμή της πόλης των Αθηνών. Τέλος είναι απόλυτα ανιδιοτελής. Σε τι θα χρησίμευαν αλήθεια τα δυο πρώτα χαρίσματα – η δύναμη να διακρίνει το κοινό συμφέρον και να το κάνει αποδεκτό απ' όλο το λαό – αν δεν ήταν ολόκληρος αφοσιωμένος στον τόπο του και αδιάφθορος; Γι' αυτό κι ο μεγάλος ιστορικός έδωσε, περιγράφοντας τον Περικλή στην αρχή του έργου του, μian εικόνα του πολιτικού άντρα κατά πολύ υπέρτερη από τις μορφές των άλλων πολιτικών με τους οποίους τον συγκρίνει και απ' τους οποίους λείπει κάποιο απ' αυτά τα ουσιαστικά χαρίσματα που κάνουν το μεγάλο αρχηγό. Όχι μόνο ο Περικλής υπερέχει, κατά τον Θουκυδίδη, από τους άλλους πολιτικούς – όσο έξυπνοι, εύγλωπτοι ή έντιμοι κι αν είναι – αλλά έχει και πλήρη συνείδηση των συμφερόντων της Αθήνας και του μεγαλείου της, της μοναδικής ευκαιρίας που δίνεται στο λαό της να παίζει, χωρίς αναβολή, σ' αυτή την ιστορική στιγμή, ρόλο ηγετικό. Χάρη στην ευφυΐα του κατόρθωσε να μονιάσει αυτόν τον τόσο διχασμένο ανάμεσα του λαό, προτείνοντάς του έναν ανώτερο σκοπό, κοινό για όλες τις πολιτείες της Ελλάδας που έτρωγε η διχόνοια.

Στις σελίδες του Θουκυδίδη, ο Περικλής μεταχειρίζεται κάποτε γλώσσα πανελλήνια, σαν άνθρωπος που απόβλεπε στη συνένωση όλων των Ελλήνων κάτω από την ηγεμονία της πιο άξιας να τους κυβερνήσει από κάθε άποψη πολιτείας. Τριάντα ολόκληρα χρόνια διαπαιδαγώγησε την Αθήνα για να την κάνει «το σχολείο της Ελλάδας» (το «πολιτικό σχολείο» όπως βγαίνει από τα συμφραζόμενα). Θέλησε να κάνει την πόλη του το δραστήριο και φωτοβόλο κέντρο του ελληνικού κόσμου, βέβαιος πως όσο κυβερνούσε αυτός η υπεροχή της στις πλαστικές τέχνες θα γινόταν η έκφραση της αγάπης της ζωής που φλόγιζε την καρδιά όλων των Ελλήνων. Αλλά η κύρια φιλοδοξία του ήταν να κάνει την Αθήνα τη διάπυρη καρδιά ολόκληρης της ελληνικής πολιτικής ζωής, μια καρδιά που τίποτα δεν την κάνει να πάλλει περισσότερο από τον έρωτα της ελευθερίας εκφρασμένο σε πράξεις. Στον Θουκυδίδη συναντάμε τούτη τη φράση του Περικλή, που τόσο μεγαλόπρεπα απηχεί αυτόν τον κοινό σε όλους τους Έλληνες έρωτα: «Με την πίστη πως η ευτυχία βρίσκεται μέσα στην ελευθερία κι η ελευθερία στο θάρρος, αντιμετώπιστε κατά πρόσωπο τους κινδύνους του πολέμου. Τη φράση αυτή, παρά τη διατύπωσή της, ο Περικλής δεν την απευθύνει μονάχα στους Αθηναίους: προορίζεται για όλους τους Έλληνες, για όλες τις ελληνικές πολιτείες, που ένα αίσθημα βαθύ ξεχωρίζει απ' τον υπόλοιπο κόσμο και τις κάνει ικανές να θυσιάσουν και την ίδια τους ακόμα ευτυχία για χάρη της ελευθερίας. Και δεν

εκφράζει μονάχα ένα αίσθημα, απαιτεί μια πράξη, θεμελιωμένη στην πιο ελληνική απ' τις αρετές – στο θάρρος.

Ο Περικλής, όπως θ' αποδείξουμε πιο κάτω, συνέλαβε την ιδέα να συγκεντρώσει κάτω από την αιγίδα της Αθήνας, πολιτείας-μητέρας, τους σκορπισμένους στις άλλες πόλεις Έλληνες. Αν αστόχησε στο σκοπό του, αν δεν μπόρεσε να τον πραγματοποιήσει, αυτό οφείλεται στο θάνατο – στον πιο απρόβλεπτο γι' αυτή την καμωμένη για την πρόβλεψη διάνοια – στο θάνατο από λοιμό που τον βρήκε επάνω στη δράση του, επάνω σ' όλη του τη ρώμη, αλλά και στο ότι οι άλλοι Έλληνες έδωσαν διαφορετικό όνομα στον αθηναϊκό πατριωτισμό του Περικλή, που φιλοδοξούσε να τους ενώσει – τον ονόμασαν αθηναϊκό ιμπεριαλισμό.

Αυτός ήταν ο Περικλής κι αυτή η μοίρα του, κατά τον Θουκυδίδη.

BONNARD A., ό.π., τ. 1, σ. 225-227.

13 Η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων

Οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν αναμφισβήτητα φύλο ελληνικό. Είτε είναι δωρικό ή βορειοδυτικό φύλο, συγγενές των Ηπειρωτών, είτε αιολικό, συγγενές των Αιολέων της Θεσσαλίας (πριν εγκατασταθεί εκεί το βορειοδυτικό φύλο των Θεσσαλών), όπως τείνουν σήμερα να δεχθούν, η ελληνικότητά τους δεν αμφισβητείται σοβαρά στις μέρες μας, παρόλο που διατυπώθηκαν ορισμένες αντίθετες απόψεις από μερικούς νεότερους ιστορικούς και γλωσσολόγους, γιατί δεν ερμηνεύθηκαν ορθά οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων και δεν εκτιμήθηκε σωστά το σχετικά περιορισμένο γλωσσικό υλικό που διασώζεται.

Οι αρχαίοι Μακεδόνες βρίσκονταν αρχικά εγκατεστημένοι στη ΒΔ. Μακεδονία. Από κει επεκτάθηκαν στην εύφορη πεδιάδα του Αλιάκμονα, όπου, αφού απώθησαν η υπέταξαν ιλλυρικά και θρακικά φύλα, ίδρυσαν το Μακεδονικό κράτος, ενώ οι περιοχές της ΒΔ. Μακεδονίας παρέμειναν ανεξάρτητες ηγεμονίες. Αργότερα οι βασιλείς της Μακεδονίας επεκτάθηκαν ως τον Στρυμόνα. Η επί αιώνες σχετική απομόνωσή τους στη χώρα που φέρει το όνομά τους συνετέλεσε αποφασιστικά ώστε να διαμορφωθούν σε μια αυτόνομη ενότητα, κοινωνική και πολιτική, χωρίς μεγάλη επίδραση των άλλων Ελλήνων και επομένως χωρίς την πολιτική ανάπτυξη των νοτιότερων περιοχών.

Για την ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων μαρτυρούν οι αρχαίες πηγές και συνηγορούν τα πορίσματα της γλωσσολογίας, που βασίζονται στη μελέτη του γλωσσικού μακεδονικού ιδιώματος.

Από τους αρχαίους ιστορικούς πρώτος ο Ηρόδοτος αναφέρει τους Μακεδόνες και τους θεωρεί χωρίς διαταγμό Έλληνες: «Έλληνες δε είναι τούτους τους από Περδίκκew γεγονότας, κατά περ αυτοί λέγουσι, αυτός τε ούτω τυγχάνω επιστάμενος και δη και εν τοίσι όπισθεν λόγοισι αποδειξω...» (V, 22, 1). Ο ίδιος ιστορικός παρουσιάζει το βασιλέα των Μακεδόνων Αλέξανδρο Α' ((495-450/440), δεσπόζουσα μορφή της Μακεδονικής ιστορίας τον 5ο αι, να λέει την εποχή των Περσικών πολέμων: «αυτός τε γαρ Έλλην γένος ειμί τωρχαίον, και αντ' ελευθέρης δεδουλωμένην ουκ αν εθέλοιμι οράν την Ελλάδα» (IX, 45, 1-2). Αυτόν τον Αλέξανδρο Α' και μόνον, και όχι όλους τους βασιλείς της Μακεδονίας, ονόμασαν οι μεταγενέστεροι «Φιλέλληνα», για ένα συγκεκριμένο λόγο: γιατί βοήθησε αποτελεσματικά την «Ελληνική» συμμαχία της Κορίνθου εναντίον των Περσών.

Για την ελληνικότητα των Μακεδόνων μαρτυρούν επίσης άμεσα η έμμεσα ο Θουκυδίδης, και αργότερα ο Αρριανός, ο Πολύβιος, ο Τίτος Λίβιος και άλλοι. Στην αρχαιότητα ουδέποτε τέθηκε θέμα εθνικότητας των Μακεδόνων, ακριβώς γιατί ήταν Έλληνες. Οι ιστορικοί των Σκοπίων έχουν ευρύτατα εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι ο Δημοσθένης αποκαλεί τον Φίλιππο «βάρβαρο», ως αποδεικτικό στοιχείο της μη ελληνικότητάς του. Ωστόσο η λέξη δεν σήμαινε πια αυτή

την εποχή μόνο τον ξένο, τον αλλόγλωσσο αλλά και τον απολίτιστο: Ο Αθηναίος Δημοσθένης θεωρούσε κατώτερο πολιτιστικά τον βασιλέα της Μακεδονίας. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνούμε τον φανατισμό και τον αττικό εθνικισμό του ρήτορα, ο οποίος αγωνιζόταν εναντίον του Φιλίππου, γιατί πίστευε ότι θα υποδούλωνε την υπόλοιπη Ελλάδα και την πόλη του. Και γιατί στο νέο πολιτικό σχήμα που επέβαλλαν οι Μακεδόνες σχήμα ξένο προς την τότε κρατούσα αντίληψη της πόλης-κράτους, η Αθήνα δεν θα μπορούσε να διαδραματίσει ρόλο ηγετικό.

Για την ελληνικότητα της γλώσσας των Αρχαίων Μακεδόνων είχαν διατυπωθεί ορισμένες αμφιβολίες, κυρίως επειδή δεν έχουν ως τώρα βρεθεί κείμενα ή έστω ολόκληρες φράσεις σε μακεδονική διάλεκτο. Σήμερα ωστόσο, ύστερα από συγκριτική μελέτη όλου του γνωστού γλωσσικού υλικού, οι γλωσσολόγοι, όπως και οι ιστορικοί, αποδέχονται τον ελληνικό χαρακτήρα της μακεδονικής διαλέκτου. Τα επόμενα στοιχεία δείχνουν ότι πρόκειται για μια διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας: Το ίδιο το όνομα των Μακεδόνων είναι ελληνικό: η λέξη μακεδόνος μαρτυρείται ήδη στον Όμηρο (Οδ. η 106: οιά τε φύλλα μακεδνής αιγείροιο) και σημαίνει ψηλός, μακρύς, λυγρός. Ανήκει δηλ. το εθνώνυμο στα ονόματα εκείνα που δηλώνουν τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός λαού. Επίσης τα κύρια ονόματα των αρχαίων Μακεδόνων, τα ονόματα θεών, μηνών κ.ά., όπως και τα περισσότερα τοπωνύμια, είναι ελληνικά, σε μακεδονική διάλεκτο, και δεν έχουν καμία ομοιότητα με τα θρακοϊλλυρικά. Αν οι Μακεδόνες άρχισαν να εξελληνίζονται τον 5ο αι. π.Χ., όπως διατείνονται οι ιστορικοί των Σκοπίων, τότε πώς εξηγείται το γεγονός ότι διατήρησαν κύρια ονόματα, ονόματα μηνών και τοπωνύμια στη μακεδονική διάλεκτο, που όμως είναι αναμφισβήτητα ελληνικά; Αυτά τα ελληνικά διαλεκτικά ονόματα, που δεν ανήκουν στην αττική διάλεκτο, από πού τα πήραν οι Μακεδόνες του 5ου και 4ου αι. π.Χ. αν δεν τα κληρονόμησαν από μια παράδοση ανέκαθεν ελληνική;

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν και για το λεξιλογικό υλικό. Οι λέξεις σε μακεδονικό ιδίωμα που μας διασώθηκαν είναι σχετικά λίγες: μόνο 153, και παραδίδονται στον Αθηναίο ή βρίσκονται αποθησαυρισμένες στο Λεξικό του Ησύχιου, που τις άντλησε κυρίως από το Μακεδόνα λεξικογράφο Αμερία. Πολλές απ' αυτές απαντούν σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους, αλλά έχουν στα μακεδονικά μια ιδιαίτερη σημασία και γι' αυτό καταγράφονται από τους αρχαίους λεξικογράφους, όπως π.χ. η λέξη υπασπιστής. Οι λέξεις αυτές που παραδίδονται ως μακεδονικές δεν έχουν καμία ομοιότητα με τα θρακοϊλλυρικά. Το γλωσσικό μακεδονικό υλικό (κύρια ονόματα, τοπωνύμια, προσηγορικά) συνηγορεί για τον ελληνικό χαρακτήρα της μακεδονικής διαλέκτου: Η ετυμολογία των λέξεων είναι ελληνική: τα γνωρίσματα και τα φωνητικά πάθη κοινά της ελληνικής γλώσσας: το ίδιο και οι κλίσεις και οι καταλήξεις. Όσο για τις λίγες λέξεις, που αναγράφονται στον Ησύχιο ως μακεδονικές και που δεν θεωρούνται από ορισμένους ως ελληνικές, είναι πολύ πιθανόν ότι πρόκειται για δάνειες λέξεις, πράγμα που παρατηρείται σε όλες τις γλώσσες, χωρίς αυτό να θέτει σε αμφισβήτηση την καταγωγή τους.

Οι μελετητές των Σκοπίων επικαλούνται τη μαρτυρία του Πλουτάρχου ότι ο Αλέξανδρος ανεβόα μακεδονιστί καλών τους υπασπιστάς (Πλουτάρχου, Αλέξ. 51, 6), σαν απόδειξη ότι η γλώσσα που μιλούσαν οι Μακεδόνες στρατιώτες δεν ήταν ελληνική. Όμως εδώ η λέξη σημαίνει την τοπική διάλεκτο, όπως μαρτυρούν και οι αντίστοιχοι όροι δωριστί, αττικιστί, ιωνιστί κ.λπ. και όχι μια χωριστή, μη ελληνική γλώσσα. Άλλωστε την ελληνική γλώσσα διέδωσαν σ' όλο τον κατακτημένο κόσμο ο Αλέξανδρος και οι Μακεδόνες, στην ελληνική εξηγήσες τις ξενόγλωσσες επιγραφές για να είναι κατανοητές στο στράτευμά του (την τε επιγραφὴν αναγνοῦς ἐκέλευσεν ἑλληνικοῖς υποχαράξαι γράμμασιν: Πλουτάρχου, Αλέξ. 69, 4) και την ελληνική διέταξε να μάθουν οι Πέρσες (ἐκέλευε γράμματά τε ἑλληνικά μανθάνειν και μακεδονικοῖς ὄπλοις ἐντρέφεσθαι: Πλουτάρχου, Αλέξ. 47, 6).

Το γεγονός ότι οι Μακεδόνες δεν άφησαν γραπτά μνημεία σε μακεδονική διάλεκτο δεν αποτελεί απόδειξη της μη ελληνικότητάς τους, όπως διατείνονται οι ιστορικοί των Σκοπίων. Πράγματι, δεν βρέθηκε ως τώρα καμία διαλεκτική επιγραφή ή έστω μια φράση διαλεκτικού μακεδονικού κειμένου. Όλες οι επιγραφές που βρέθηκαν στη Μακεδονία χρονολογούνται μετά

τον 5ο αι. π.Χ. όταν οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν πλέον, τουλάχιστον στο δημόσιο βίο, την αττική διάλεκτο. Όμως και άλλες περιοχές της Ελλάδος, αναμφισβήτητα ελληνικές, δεν άφησαν γραπτά μνημεία του 7ου ή ακόμη και του 6ου αι. Το πνευματικό θαύμα της Αθήνας είναι ξεχωριστό φαινόμενο και δεν μπορεί να αποτελέσει μέτρο σύγκρισης για άλλες περιοχές και μάλιστα για να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την εθνική καταγωγή των κατοίκων τους.

Σημειώνω επίσης ότι οι πρόσφατες ανασκαφές της Βεργίνας έφεραν στο φως, εκτός από τα άλλα πολύ σημαντικά για την ιστορία της Μακεδονίας ευρήματα, και μια σειρά από επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες, που χρονολογούνται με βεβαιότητα στο δεύτερο μισό του 4ου και στις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα. Οι επιγραφές δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί, αλλά γνωρίζουμε από την περιγραφή του καθηγητή Μ. Ανδρόνικου ότι προσφέρουν μια πολύ σημαντική «συλλογή κοινών μακεδονικών ονομάτων, ανδρικών και γυναικείων», που φθάνουν τα εβδομήντα πέντε. Τα ονόματα αυτά είναι όλα ελληνικά, όπως Αλκείας, Αλκιμός, Δρύκαλος, Ξενοκράτης, Πευκόλαος, Πιερίων – εκτός από ένα (Αμάδοκος) που είναι θρακικό – και πολλά από αυτά είναι χαρακτηριστικά μακεδονικά και άγνωστα στην Αττική, πράγμα που μαρτυρεί τη μακεδονική τους παράδοση. Τα ονόματα αυτά αντικρούουν τη θεωρία ότι μόνο η άρχουσα τάξη είχε εξελληνιστεί, γιατί ακριβώς δεν ανήκουν στη βασιλική οικογένεια ούτε στους ευγενείς και την άρχουσα τάξη: είναι ονόματα απλών πολιτών και πολλά από αυτά μπορούν να αναχθούν ως τις αρχές του 4ου και τα τέλη του 5ου αιώνα. Επομένως, όπως επισημαίνει ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος, έχουμε «επιγραφική μαρτυρία... πως στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα οι Μακεδόνες που ζούσαν στην πρώτη πρωτεύουσα του Μακεδονικού βασιλείου [στις Αιγές]... είχαν ελληνικά ονόματα».

Επομένως και από τη μαρτυρία των πηγών και από τη μελέτη του γλωσσικού υλικού συνάγεται άβιαστα ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν φύλο ελληνικό. Η θεωρία ότι πρόκειται για μη ελληνικό πληθυσμό, του οποίου η άρχουσα τάξη εξελληνίστηκε δεν στηρίζεται πουθενά. Ο λαός της Μακεδονίας μιλούσε ελληνικά, μια ελληνική τοπική διάλεκτο. Γι' αυτό και μπόρεσε εύκολα να υιοθετήσει την αττική διάλεκτο. Γι' αυτό και μετά τη Ρωμαϊκή κατάκτηση η ελληνική γλώσσα διατηρήθηκε στην περιοχή, παρά την ξένη κυριαρχία και την έντονη παρουσία λατινόφωνων στρατιωτών και άλλων εκπροσώπων της Ρώμης. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επιγραφές της ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής εποχής που βρέθηκαν στη Μακεδονία είναι ελληνικές – εκτός φυσικά από τις περιοχές όπου υπήρχε ρωμαϊκή αποικία, όπως π.χ. στους Φιλίππους –, ενώ είναι λατινικές όσες βρέθηκαν βορειότερα. Η ελληνική γλώσσα ήταν βαθιά ριζωμένη, ήταν η γλώσσα του Μακεδονικού λαού και όχι μόνο της άρχουσας τάξης και της εξουσίας.

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ., Το Μακεδονικό ζήτημα: Ιστορική θεώρηση του προβλήματος, Αθήνα, 1989, σ. 17-22.

14 Το αποκορύφωμα της αρχαίας ελληνικής πλαστικής

Όλα αυτά τα κτίρια μαζί με τον πλούσιο διάκοσμό τους τόνωσαν την υπερηφάνεια των Αθηναίων για την πόλη τους και επιβεβαίωναν την αξία του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή. Η οικοδομική και γενικότερα η καλλιτεχνική δραστηριότητα της Αθήνας στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. είναι μοναδική. Στο χρονικό αυτό διάστημα θα συνυπάρξουν εδώ οι καλύτεροι πνευματικοί εκπρόσωποι όλου του ελληνισμού. Αρχιτέκτονες, γλύπτες, ζωγράφοι, φιλόσοφοι, σοφιστές, ποιητές θα έλθουν εδώ για να δημιουργήσουν έναν κόσμο στον οποίο θα χωνευτούν οι παραδόσεις και οι κατακτήσεις όλων των εποχών και όλων των περιοχών του ελληνισμού και θα χαραχθεί η μετέπειτα πορεία της τέχνης.

Έξω από την Αθήνα, την ίδια εποχή, υπάρχουν και άλλοι καλλιτέχνες, εξίσου σημαντικοί, που δημιουργούν. Ανάμεσά τους ο Αργεῖος πλάστης Πολύκλειτος, με έργα σαν το «Δορυφό-

ρο» που έγινε περίφημος για τις αναλογίες των μορφών του. Στα λίθινα έργα των Ελλήνων της Μεγάλης Ελλάδας υπάρχει κάποια συνήρηση και δεν διακρίνονται από την πλούσια εκείνη επεξεργασία, που συναντούμε στην κυρίως ή Ανατολική Ελλάδα. Οστόσο σ' άλλα υλικά, όπως π.χ. στον πηλό (εικ. 33), φαίνεται ότι ήσαν μεγάλοι δημιουργοί. Και το ίδιο ίσως ισχύει και για τον χαλκό, αν πράγματι τα αριστουργηματικά αγάλματα, γνωστά σήμερα ως πολεμιστές του Riace είναι δημιουργίες καλλιτεχνών της Μεγ. Ελλάδας. Γεγονός είναι πάντως ότι η τέχνη τους θα επηρεάσει αρκετά εκτός των άλλων τους Ετρούσκους και τους Ρωμαίους.

Έχουμε ήδη κάνει λόγο για τον έντονα ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι καλλιτέχνες προσπαθούσαν να αποδώσουν τον άνθρωπο στην ιδεώδη μορφή του και δεν τον διαφοροποιούσαν από τους θεούς τους, τους οποίους, ως γνωστόν, τους απέδιδαν και αυτούς με ανθρώπινη μορφή. Επιπλέον η γύμνια των θεών και των θνητών, που χαρακτηρίζει συχνά την Κλασική Τέχνη, είναι απόρροια του θαυμασμού των αρχαίων Ελλήνων για το τέλεια διαπλασμένο ανδρικό σώμα. Σε μια κοινωνία όπου οι αθλητές αγωνίζονταν και γυμνάζονταν γυμνοί σε δημόσιους χώρους, η καλλιτεχνική αυτή έκφραση δεν πρέπει να μας ξενίζει.

Τα αποτελέσματα του Πελοποννησιακού πολέμου προκάλεσαν βαθύτατες ανακατατάξεις στον ελληνικό κόσμο, που οδήγησαν τελικά στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. και στην επικράτηση των Μακεδόνων. Και αυτές οι αλλαγές παρατηρούνται και στην τέχνη. Το πνεύμα και το ήθος της γλυπτικής του Φειδία, του Αλκαμένη, του Αγορακρίτου και όλων αυτών των μεγάλων δημιουργών του 5ου αι. π.Χ., εξακολουθεί να υφίσταται ορισμένες φορές και στον 4ο αι. π.Χ., κυρίως σε αγάλματα γενειοφόρων θεών ή σε άλλες μορφές. Αλλά τώρα, από μια και μόνο οπτική γωνία, δεν αποκαλύπτονται όλα τα σημαντικά χαρακτηριστικά ενός αγάλματος. Ο θεατής για να πιεύχει κάτι τέτοιο πρέπει να αλλάζει συνεχώς θέση. Επίσης έχουμε τώρα επιτυχίες προσπάθειες να αποδοθούν και οι αισθησιακές ιδιότητες του γυμνού γυναικείου σώματος. Αυτό επιτεύχθηκε και με μια μεγαλύτερη επιδεξιότητα στο λάξευμα του άσπρου μαρμάρου. Η πραξίπελική Κνιδία Αφροδίτη είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα και ωστόσο, παρά τη γυμνότητά της, εξακολουθεί να έχει κάτι το ολύμπιο. Δεν είναι λιγότερο σημαντικές και οι νέες αναλογίες των μορφών που εισάγονται κυρίως με τον Λύσιππο. Τώρα τα σώματα αρχίζουν και γίνονται πιο ψηλά, ενώ τα κεφάλια μικρότερα. Η ένταση στην έκφραση των μορφών αποδίδεται με το να λαξεύονται τα μάτια βαθιά κάτι στο οποίο διακρίθηκε ο Σκόπας, ενώ συναισθήματα, όπως π.χ. ο πόνος ή η λύπη, αποδίδονται με πολύ ελαφριές συσπάσεις του προσώπου και με ορισμένες χειρονομίες ή στάσεις, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και σ' ορισμένα επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ. Με τέτοιες κατακτήσεις φυσικό είναι να έχουμε αξιόλογη πρόοδο και στην απόδοση του πορτρέτου. Μερικές φορές θέλοντας να απεικονίσουν μεγάλους άνδρες του παρελθόντος, χωρίς να διαθέτουν προσωπογραφίες τους, τους απέδιδαν με βάση τα γνωστά στοιχεία του χαρακτήρα τους και τα κατορθώματά τους. Γενικά τα πορτρέτα της κλασικής εποχής αποδίδουν και το ήθος αλλά και τα ατομικά χαρακτηριστικά του προσώπου των εικονιζομένων. Ο Πραξίτέλης με την ευγένεια και τη λεπτότητα των μορφών του και με το μαλακό πλάσιμο των επιφανειών των έργων του, ο Σκόπας με την ένταση στην έκφραση των προσώπων του και τις στροβιλιζόμενες μορφές του και ο Λύσιππος με τις νέες αναλογίες των αγαλμάτων του και με την κατάκτηση της τρίτης διάστασης, προαναγγέλλουν την πορεία και τις αναζητήσεις της επόμενης εποχής, της ελληνιστικής. Πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι τα περισσότερα αριστουργήματα των μεγάλων δημιουργών της Κλασικής εποχής τα γνωρίζουμε κυρίως με τη βοήθεια αντιγράφων τους, που είχαν γίνει για πλούσιους φιλότεχνους βασικά στους ρωμαϊκούς χρόνους. Εξαιρεση αποτελούν ορισμένα πρωτότυπα έργα που μας διασώθηκαν, όπως π.χ. η Νίκη του Παιωνίου από τον 5ο αιώνα π.Χ. και πιθανότατα ο πραξίπελικός Ερμής της Ολυμπίας από τον 4ο αιώνα π.Χ.

1. Ελληνική προΐστορία

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να βάλετε σε κύκλο τη σωστή απάντηση:

I. Η ανάπτυξη του κυκλαδικού πολιτισμού οφείλεται κυρίως:

- α. στη γεωργία
- β. στην ανακτορική οργάνωση
- γ. στο θαλάσσιο εμπόριο
- δ. στη μεταλλοτεχνία

II. Η διαστρωμάτωση της μινωικής κοινωνίας οφείλεται:

- α. στο θεοκρατικό χαρακτήρα οργάνωσης
- β. στην οργάνωση ανακτορικού συστήματος
- γ. σε ανακτορικό σύστημα οργάνωσης με παραλληλη οργάνωση σε πόλεις
- δ. σε φεουδαρχικό σύστημα οργάνωσης

III. Ο μυκηναϊκός πολιτισμός διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε τους αιώνες:

- α. 19ος-17ος αι. π.Χ.
- β. 16ος-11ος αι. π.Χ.
- γ. 14ος-12ος αι. π.Χ.
- δ. 15ος-11ος αι. π.Χ.

IV. Οι Μυκηναίοι χρησιμοποίησαν το ακόλουθο σύστημα γραφής:

- α. σφηνοειδή γραφή
- β. γραμμική Α' γραφή
- γ. ιερογλυφική γραφή
- δ. γραμμική Β' γραφή

V. Η μυκηναϊκή τέχνη στην αρχή επηρεάστηκε από:

- α. τη μινωική τέχνη
- β. την αιγυπτιακή τέχνη
- γ. την τέχνη των Φοινίκων
- δ. την κυκλαδική τέχνη.

2. Τις ακόλουθες έννοιες/όρους να τις ταξινομήσετε σε τέσσερις κατηγορίες ώστε να αντιστοιχούν στους πολιτισμούς του Αιγαίου (ΒΑ Αιγαίου, Κυκλαδικό, Μινωικό, Μυκηναϊκό): γραμμική Α' γραφή, θολωτοί τάφοι, μεταλλοτεχνία, θεά των όφρων, μαρμάρινα ειδώλια, ομηρικά έπη, Τίρυνθα, οψιανός, άνακτας, Πολιόχνη, ταυροκαθάψια, οχυρωμένα ανάκτορα, Φαιστός, διαμετακομιστικό εμπόριο.
3. α. Από ποια χαρακτηριστικά δημιουργήματα θα διακρίνατε τον κυκλαδικό πολιτισμό από τους άλλους πολιτισμούς του Αιγαίου;
β. Με ποια κοινωνική διαδικασία ήταν πιθανό να προέκυψαν τα πρώτα ανάκτορα στην Κρήτη;
4. Σε ποιους λόγους οφείλεται η παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού;

2. Η αρχαία Ελλάδα

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σε καθεμιά από τις ακόλουθες προτάσεις να βάλετε σταυρό στο αντίστοιχο τετραγωνάκι. Όσες είναι λανθασμένες να τις γράψετε εκ νέου σωστά.

	ΣΩΣΤΟ	ΛΑΘΟΣ
α. Οι Έλληνες υιοθέτησαν τα σύμβολα του αλφαβήτου από τους Φοίνικες.	☐	☐
β. Οι βασικές επιδιώξεις της πόλης-κράτους ήταν η ελευθερία, η αυτονομία και η επέκτασή της.	☐	☐
γ. Η Αθήνα μετά τους περσικούς πολέμους τέθηκε επικεφαλής της Πελοποννησιακής συμμαχίας.	☐	☐
δ. Ο Κίμων πέθανε αγωνιζόμενος εναντίον των Περσών κατά την πολιορκία του Κιτίου.	☐	☐
ε. Το μετοίκιο ήταν ο φόρος που πλήρωσαν οι Αθηναίοι πολίτες.	☐	☐
ς. Κύριος εκφραστής της πανελλήνιας ιδέας ήταν ο Ισοκράτης.	☐	☐
ζ. Ο Ιππόδαμος ασχολήθηκε με το χωροταξικό σχεδιασμό και την οργάνωση πόλεων.	☐	☐

2. Να ταξινομήσετε χρονολογικά τα ακόλουθα γεγονότα, βάζοντάς τα στη σωστή σειρά:

I

- α. Καλλίειος ειρήνη
- β. Ίδρυση της Αλεξάνδρειας
- γ. Μάχη των Πλαταιών
- δ. Θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου
- ε. Ίδρυση της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας

II

- α. Θηβαϊκή ηγεμονία
- β. Σικελική εκστρατεία
- γ. Διαμόρφωση των ομηρικών επών
- δ. Βοιωτικός ή Κορινθιακός πόλεμος
- ε. Περσικοί πόλεμοι

3. Να προσδιορίσετε τους ακόλουθους ιστορικούς όρους:
συνοικισμός, τιμοκρατικό πολίτευμα, θεωρικά, αυστηρός ρυθμός
4. Να συγκρίνετε την πολιτική του Κίμωνα και του Περικλή ως προς τους στόχους και την αποτελεσματικότητά της.

III. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές θα ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει αναλυτικά τις εξελίξεις (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές) που συνέβησαν στην Ανατολική Μεσόγειο μετά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου και την εξάπλωση των Ελλήνων στην Ανατολή·
- να έχουν κατανοήσει τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού που διαμορφώθηκε ως συνέπεια της εξάπλωσης του Ελληνισμού.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Ο ελληνοιστικός κόσμος

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν τους παράγοντες διάλυσης του κράτους του Μ. Αλεξάνδρου και διαμόρφωσης των ελληνοιστικών βασιλείων·
- να επισημάνουν τα κοινά χαρακτηριστικά (οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά) του ελληνοιστικού κόσμου·
- να κατανοήσουν την ιστορική πορεία των ελληνοιστικών βασιλείων, ιδιαίτερα της Μακεδονίας και της Ηπείρου·
- να γνωρίσουν τους λόγους διατήρησης ορισμένων πόλεων-κρατών και την ιστορική τους πορεία κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους·
- να επισημάνουν τους λόγους ύπαρξης των συμπολιτειών και το ρόλο τους μέσα στον ελλαδικό χώρο.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στη διάσπαση της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου και (1.2) στα χαρακτηριστικά του ελληνοιστικού κόσμου.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή εκείνα τα σημεία που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Η ερμηνεία του όρου ελληνοιστικός που προσδιορίζει την εποχή.
- Η ελληνοιστική περίοδος τυπικά τελειώνει με την κατάληψη του ελληνοιστικού βασιλείου της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους (30 π.Χ.) – ήταν το τελευταίο ανεξάρτητο βασίλειο – ουσιαστικά όμως ο ελληνοιστικός κόσμος βρίσκεται σε διάλυση από τα μέσα περίπου του 2ου αι. π.Χ. λόγω της εξάπλωσης των Ρωμαίων και της κατάληψης του ελλαδικού χώρου από αυτούς (146 π.Χ.).
- Η αυτοκρατορία του Μ. Αλεξάνδρου οδηγήθηκε σε βαθμιαία διάσπαση εξαιτίας: (1) της έλλειψης ισχυρού νόμιμου διαδόχου, (2) των εξεγέρσεων Ελλήνων και αυτοχθόνων πληθυσμών των ανατολικών εσχαιών της αυτοκρατορίας και κυρίως (3) των συγκρούσεων των διαδόχων.
- Δύο ήταν οι σημαντικότερες συγκρούσεις μεταξύ των διεκδικητών της εξουσίας – η μάχη στην Ιψό (301 π.Χ.) και στο Κουροπέδιο (281 π.Χ.) – που προσδιόρισαν τη διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας σε τέσσερα βασίλεια και σε επιμέρους μικρότερα κράτη σ' ό,τι αφορά τον ασιατικό χώρο.
- Τα τέσσερα μεγάλα ελληνοιστικά βασίλεια που προέκυψαν ήταν: της Αιγύπτου με τον Πτολεμαίο, της Συρίας (Ασίας) με τον Σέλευκο, της Μακεδονίας με τον Κάσσανδρο στην αρχή και στη συνέχεια με το Δημήτριο και το γιο του Αντίγονο Γονατά και της Θράκης με το Λυσίμαχο. Τα όριά τους δεν ήταν σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων. Ένα μικρότερο βασίλειο, της Περγάμου, δημιουργήθηκε αργότερα, όταν ο Φιλέταιρος ορίστηκε από το Λυσίμαχο της Θράκης φρούραρχος της πόλης της Περγάμου και φύλακας ενός σημαντικού θησαυρού (9000 ταλάντων). Αυτός όμως καταχράστηκε το θησαυρό και μετά το θάνατο του Λυσίμαχου έγινε ανεξάρτητος ηγεμόνας μιας μικρής περιοχής γύρω από την πόλη. Αργότερα ο διάδοχός του Ευμένης Α' (263-241 π.Χ.) ισχυροποίησε το κράτος του και έγινε ο ιδρυτής της δυναστείας των Ατταλιδών που κυβέρνησαν την Πέργαμο μέχρι την παραχώρηση της εξουσίας στους Ρωμαίους (133 π.Χ.).
- Ο ελληνοιστικός κόσμος (δηλαδή οι Έλληνες κάτοικοι του ελλαδικού χώρου και της Ανατολής αλλά και οι αυτόχθονες κάτοικοι των ελληνοιστικών βασιλείων) οργανώθηκε με ενιαίο οικονομικό σύστημα και διέθετε ενιαία κοινωνική συγκρότηση (βλ. Παράρτημα III, 1).

- Κύριο πολιτικό σύστημα οργάνωσης του ελληνοιστικού κόσμου ήταν η απόλυτη μοναρχία.
- Η ανάπτυξη νέων εμπορικών αξόνων και η δημιουργία νέων οικονομικών και πολιτιστικών κέντρων στην Ανατολή (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Πέργαμος) είχαν ως φυσικό επακόλουθο τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από το χώρο του Αιγαίου προς τις δυτικές περιοχές της Ανατολής (βλ. Παράρτημα III, 2).
- Η βασιλεία στο χώρο της Ανατολής ήταν προσωπική, δηλαδή βασιζόταν στην πλήρη κυριαρχία του μονάρχη σε υπηκόους διαφορετικών εθνοτήτων· αντίθετα στον ελλαδικό χώρο η βασιλεία είχε «εθνικό» χαρακτήρα και είχε τις ρίζες της στην οργάνωση των Ελλήνων κατά τους πρώτους ιστορικούς χρόνους (φυλετικά κράτη).
- Οι εκστρατείες του Πύρρου στην Ιταλία και τη Σικελία αποτελούν πτυχές ενός μεγαλεπήβολου σχεδίου επέκτασης στη Δύση, εκεί δηλαδή όπου οι συνθήκες επικράτησης ήταν ευνοϊκότερες λόγω της απουσίας ισχυρών μοναρχών. Με το πρόσωπο του Πύρρου συνδέεται άμεσα η έκφραση «πύρρειος νίκη» που δηλώνει το νικηφόρο αποτέλεσμα με πολλές απώλειες.
- Η Αθήνα κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους εξακολουθεί να είναι ένα μεγάλο πολιτιστικό κέντρο, πολιτικά ωστόσο είναι εξαρτημένη από τις διαθέσεις των βασιλέων της Μακεδονίας (βλ. Παράρτημα III, 3).
- Το πολιτικό σύστημα της Σπάρτης, που προσδιόρισε ουσιαστικά την απομόνωσή της από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις-κράτη, ήταν η κύρια αιτία της κοινωνικής κατάστασης στην οποία η πόλη βρέθηκε κατά τον 3ο αι. π.Χ. Ας υπενθυμιστεί στους μαθητές ότι ήταν η μόνη από τις ελληνικές πόλεις που δεν συμμετείχε στο πανελλήνιο συνέδριο της Κορίνθου (337 και 336 π.Χ.) και κατ' επέκταση και στην εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
- Το νέο πολιτειακό σχήμα των συμπολιτειών, που χρησιμοποίησαν οι Αιτωλοί και οι Αχαϊκές πόλεις της Πελοποννήσου για να οργανωθούν κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, δεν απέφερε τα ποθούμενα αποτελέσματα εξαιτίας των κακών πολιτικών χειρισμών, όπως π.χ. η συνεργασία με τους Μακεδόνες για την αντιμετώπιση του Κλεομένη Γ' της Σπάρτης ή αργότερα η σύμπραξη με τους Ρωμαίους εναντίον του Αντιόχου Γ' της Συρίας κ.ά.

ελληνιστική εποχή – διάδοχοι – ελληνιστικά βασίλεια – ενιαίο οικονομικό σύστημα – «αστική» τάξη – δουλεία – απόλυτη μοναρχία – προσωπική βασιλεία – Πτολεμαίοι – Σελευκίδες – «εθνική» βασιλεία – Αντιγονίδες – βασίλειο Ηπείρου – Χρμεωνίδειος πόλεμος – Άγις Δ΄ και Κλεομένης Γ΄ – Ρόδος – Δήλος – Αιτωλική συμπολιτεία – Αχαϊκή συμπολιτεία – Άρατος και Φιλοποίμη

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διάσπαση της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου.
2. Η οικονομική οργάνωση και η κοινωνική συγκρότηση του ελληνιστικού κόσμου.
3. Οι μαθητές, αφού λάβουν υπόψη τους ότι μέχρι και την εποχή του Φιλίππου Β΄ τα ελληνικά νομίσματα δεν έφεραν ως παράσταση τα πρόσωπα ανθρώπων, να διατυπώσουν τον προβληματισμό τους από την παρατήρηση των παραστάσεων των νομισμάτων στις σ. 126, 127 και 130 του β.μ.
4. Γιατί ο Πύρρος στράφηκε στη Δύση και ποια τα αποτελέσματα των εκστρατειών του;
5. Γιατί ορισμένες πόλεις-κράτη διατήρησαν την ανεξαρτησία τους κατά τους ελληνιστικούς χρόνους;
6. Πώς κρίνετε την ενέργεια του Αράτου να καλέσει σε βοήθεια τους Μακεδόνες και να στραφεί εναντίον του Κλεομένη Γ΄ της Σπάρτης;
7. Οι μαθητές, αφού συγκεντρώσουν τις απαιτούμενες πληροφορίες, να παρουσιάσουν τις δυο προσωπότητες της Αχαϊκής συμπολιτείας, Άρατο και Φιλοποίμηνα.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Βασίλειο Συρίας (κράτος που περιελάμβανε πολλούς λαούς, βασιλεία προσωπική). Βασίλειο Μακεδονίας (κράτος με ομοιογένεια, βασιλεία «εθνική»).
- Για περισσότερα στοιχεία βλ. β.μ. σ. 130-131 και 132-133.
3. Ο Πύρρος προτίμησε τις εκστρατείες στη Δύση γιατί θα συναντούσε ισχυρές αντιστάσεις τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην Ανατολή.

γιατί στον ελλαδικό χώρο υπήρχαν οι συμπολιτείες και στην Ανατολή τα ελληνοιστικά βασίλεια.

4. Το απόσπασμα του Πλουτάρχου εξηγεί εν μέρει την κατάσταση. Οι κύριοι λόγοι ήταν ο τρόπος συγκρότησης της Σπαρτιατικής πολιτείας (στρατιωτική ολιγαρχία) και η απομόνωσή της (η Σπάρτη δε δεχόταν ξένους και οι πολίτες της δεν απουσίαζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα έξω από την πόλη). Ιδιαίτερα μετά το τέλος της Σπαρτιατικής ηγεμονίας, δηλαδή από τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ., η Σπάρτη απομονώθηκε ακόμη περισσότερο. Ενδεικτική ήταν η αποχή της από το συνέδριο της Κορίνθου (337 και 336 π.Χ.) και η απουσία της από την πανελλήνια εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Δ, Ε, ό.π.

CANFORA L., *Ελληνισμός. Ερμηγεία της Αλεξανδρινής εποχής*, μετ. Σπ. Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ Δ., *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1962.

HABICHT, CH., *Ελληνιστική Αθήνα*, μετ. Γιάννης Κοίλης, Οδυσσεάς, Αθήνα 1998.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΣΟΦ., *Ο αρχαίος κόσμος. Ελληνιστικοί χρόνοι – Ρώμη*, Γνώση, Αθήνα 1985.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ., *Αρχαία Ρόδος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.

ΝΤΟΚΑΣ ΑΓ., *Ελληνιστικός πολιτισμός*, Εστία, Αθήνα, χ.χ.

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός κόσμος*, μετ. Α. Τσοτσουρού-Μύστακα, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

ROUSSEL P., *Δήλος, Η πανίερη νήσος*, μετ. Αλίχη Τζεν, Δημοιοργία, Αθήνα 1990.

ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ., *Ιστορία του Ελληνιστικού κόσμου*, Παλαδύμα, Αθήνα 1983.

WALBANK F.W., *Ο Ελληνιστικός κόσμος*, μετ. Τ. Δαρβέρης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Οδηγός βιβλίων

CANFORA L., ό.π. *Ο συγγραφέας παρουσιάζει την ιστορία του όρου «ελληνισμός» από την εποχής της «εφεύρεσής» του από τον J.G. Droysen, επιχειρώντας έτσι να εξηγήσει το νόημά του.*

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ό.π. *Πρόκειται για συλλογικό έργο, οι συγγραφείς του οποίου είναι διακεκομμένοι επιστήμονες στον τομέα τους. Περιλαμβάνει μελέτες που καλύπτουν την περίοδο από τον 8ο αι. π.Χ. μέχρι τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Όπως δηλώνει και ο τίτλος του*

βιβλίον ένα μέρος αφιερώνεται στον ελληνιστικό κόσμο: Η ιστορία της ελληνιστικής περιόδου – Ελληνιστικός πολιτισμός και λογοτεχνία – Η ελληνιστική φιλοσοφία και επιστήμη – Η ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή τέχνη.

WALBANK F.W., ό.π. Μελέτη που εξετάζει τα πολιτικά γεγονότα, τα κοινωνικά συστήματα, τα ήθη των ανθρώπων, τις εξελίξεις στη λογοτεχνία, στην επιστήμη και στις θρησκευτικές πεποιθήσεις κατά την ελληνιστική εποχή, από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι τη Ρωμαιοκρατία.

2η ΕΝΟΤΗΤΑ: Ο ελληνιστικός πολιτισμός

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να συνειδητοποιήσουν ότι ο ελληνιστικός πολιτισμός προήλθε από τη σύνθεση ελληνικών και ανατολικών πολιτιστικών στοιχείων·
- να κατανοήσουν τον οικουμενικό του χαρακτήρα·
- να γνωρίσουν τα μεγάλα πολιτιστικά κέντρα της εποχής και τη συμβολή τους στην εξέλιξη του πολιτισμού·
- να εκτιμήσουν τη σημασία των εξελίξεων στον τομέα της γλώσσας·
- να κατανοήσουν τις μεταβολές που επήλθαν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και στη λατρεία·
- να πληροφορηθούν τις εξελίξεις στον τομέα των γραμμάτων και των επιστημών·
- να κατανοήσουν το χαρακτήρα της ελληνιστικής τέχνης·
- να γνωρίσουν τους τομείς καλλιτεχνικής ανάπτυξης των ελληνιστικών χρόνων.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε έξι υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στα ελληνιστικά πνευματικά κέντρα, (2.2) στη γλώσσα, (2.3) στη θρησκεία, (2.4) στα γράμματα, (2.5) στις επιστήμες και (2.6) στις τέχνες των ελληνιστικών χρόνων.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, τα σημεία δηλαδή εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Το νόημα του όρου ελληνιστικός πολιτισμός.

- Τα μεγάλα αστικά κέντρα, που λειτουργούν πλέον ως πρωτεύουσες των ελληνιστικών βασιλείων, γίνονται κέντρα όπου αναπτύσσονται οι επιστήμες και καλλιεργούνται τα γράμματα και οι τέχνες.
- Οι βιβλιοθήκες (της Αλεξάνδρειας, της Περγάμου) είναι πολιτιστικά κέντρα, όπου όχι μόνο συγκεντρώνεται όλη η παλαιότερη γνώση αλλά γίνεται συστηματική μελέτη και ανάπτυξή της. Στις βιβλιοθήκες εργάζονται οι γραμματικοί – οι πρώτοι φιλόλογοι – αλλά και επιστήμονες (βλ. Παράρτημα III, 4).
- Η γλώσσα και η θρησκεία είναι δύο τομείς του πολιτισμού εκείνων των χρόνων, στους οποίους περισσότερο απ’ οπουδήποτε αλλού εκφράζεται η οικουμενικότητα του ελληνιστικού πνεύματος.
- Ο όρος θρησκευτικός συγκρητισμός αποδίδει την τεχνητή συνένωση λατρειών και θρησκευτικών πεποιθήσεων (συγκρητισμός: συν + Κρησ, – τός).
- Η μεγάλη παραγωγή βιβλίων δεν είναι ανάλογη σε έμπνευση και ποιτικό περιεχόμενο. Οι περισσότεροι συγγραφείς των ελληνιστικών χρόνων είναι μιμητές προτύπων των κλασικών χρόνων.
- Η φιλοσοφική σκέψη απέκτησε πρακτικό και ηθικό περιεχόμενο. Τα προβλήματα των ανθρώπων επηρέασαν τις φιλοσοφικές θεωρίες (Ζήνων – Επίκουρος). Το πνεύμα της εποχής εκφράζεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές.
- Τα μεγάλα πνευματικά κέντρα διευκόλυναν την πρώτη μεγάλη ανάπτυξη των επιστημών.
- Η τέχνη των ελληνιστικών χρόνων εξυπνέτησε κυρίως πολιτικές πρακτικές και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Είχε κοσμικό χαρακτήρα (βλ. Παράρτημα III, 5).

Έννοιες κλειδιά

ελληνιστικός πολιτισμός – οικουμενικός πολιτισμός – βιβλιοθήκη – Μουσείο – γραμματικοί – πάπυρος – περγαμινή – Κοινή ελληνική – θρησκευτικός συγκρητισμός – βουκολική ποίηση – επίγραμμα – νέα κωμωδία – στωική φιλοσοφία – Κήπος – υαλουργία

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η Αλεξάνδρεια ένα μεγάλο οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο των ελληνιστικών χρόνων.

2. Η συμβολή της Κοινής ελληνικής στην οικουμενικότητα του ελληνιστικού πολιτισμού.
3. Σε ποιους λόγους οφείλεται η ανάπτυξη των επιστημών κατά τους ελληνιστικούς χρόνους;
4. Τα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής τέχνης. Να εντοπιστούν όσα γίνονται φανερά από την παρατήρηση των εικόνων του β.μ.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Επιστημονική έρευνα, καταγραφή και σχολιασμός κειμένων αρχαίων συγγραφέων, παραγωγή χειρογράφων βιβλίων (πάπυρος – περγαμηνή). Κέντρα: Μουσεία και Βιβλιοθήκες.
4. Η αβεβαιότητα των συνθηκών της ζωής, η εξάρτηση του πολίτη από τους ηγεμόνες, η στροφή του ατόμου προς τον εαυτό του, ο «ατομικισμός».
6. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε αλληγορική απεικόνιση: ενός κράτους και της πρωτεύουσας ενός άλλου. Σκοπός αυτών των παραστάσεων είναι η προβολή της εξουσίας και η άσκηση πολιτικής επιρροής μέσω της τέχνης.

Βιβλιογραφία

- ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.
- CANFORA L., *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, μετ. Φοίβος Αρβανίτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.
- EL-ABBADI MOSTAFA, *Η αρχαία βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, μετ. Α. Κασίμη, Σμίλη, Αθήνα 1998.
- HONOUR H., FLEMING J., τ. 1, ό.π.
- Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ό.π.
- POLLIT J., *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, μετ. Ανδρομάχη Γκαζή, Παπαδήμα, Αθήνα 1994.
- TARN W.W., *Στρατιωτικές και ναυτικές εξελίξεις κατά την ελληνιστική εποχή*, μετ. Δ.Ν. Παυλάκης, Φόρμυξ, Αθήνα 1998.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ Μ., ό.π.
- ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ.¹, *Ιστορικά. Η αλληλεπίδραση του Ελληνικού και Ανατολικού πολιτισμού*, Φιλιππότης, Αθήνα 1989.
- ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ.², *Ο Πολύβιος και η εποχή του*, Καλέντης, Αθήνα 1990.

Οδηγός βιβλίων

ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ.¹, ό.π. *Περιλαμβάνει επιστημονικές ανακοινώσεις του συγγραφέα που έγιναν σε διεθνή συνέδρια και φανερώνουν την αλληλοεπίδραση του Ελληνικού και Ανατολικού πολιτισμού.*

ΤΣΙΜΠΟΥΚΙΔΗΣ Δ.², ό.π. *Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Πολύβιο, το μεγαλύτερο ιστορικό των ελληνιστικών χρόνων, μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του. Το βιβλίο διαιρείται στα κεφάλαια: Γενική θεώρηση του έργου του Πολύβιου – Η ελληνική ιστορικο-φιλοσοφική σκέψη και ο Πολύβιος – Η ρωμαϊκή κοινωνία και ο Πολύβιος – Ο Πολύβιος και οι ελληνο-μακεδονικές σχέσεις – Ο Πολύβιος και τα ελληνιστικά κράτη – Οι ελληνικές συμπολιτείες και ο Πολύβιος.*

1 Η «βασιλική» οικονομία των Λαγιδών

Δανειστήκαμε την παραπάνω έκφραση από τη Βελγίδα ιστορικό Claire Préaux. Αυτός ο έλεγχος της οικονομίας είναι αναμφίβολα συστατικό γνώρισμα των Λαγιδών βασιλέων. Όσο για τις άλλες μοναρχίες, δεν βλέπουμε να υπάρχει έλεγχος της παραγωγής και του εμπορίου έστω και αν, σποραδικά – στην Πέργαμο ειδικότερα –, παρατηρείται παρουσία βασιλικών εργαστηρίων. Για την Αίγυπτο, όμως, έχουμε επαρκή γραπτά τεκμήρια που δείχνουν το ενδιαφέρον του βασιλιά για τον έλεγχο, με τη βοήθεια της γραφειοκρατίας όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων. Σκοπός του ελέγχου ήταν να καταλήγει στα χέρια του βασιλιά το προϊόν της φορολόγησης, έτσι ώστε να έχει στη διάθεσή του εισοδήματα επαρκή για να μπορεί να εξασφαλίζει την άμυνα της Αιγύπτου αλλά και να ασκεί πολιτική μεγάλης δύναμης στη Μεσόγειο. Για την ευόδωση του σκοπού στηριζόταν, όχι μόνο στην αποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας, αλλά και στο γεγονός ότι ολόκληρη η γη της Αιγύπτου, εκτός από ορισμένους θυλάκους (όπως η «ιερή» γη που ανήκε στους ναούς, τα κτήματα που δίνονταν στους στρατιώτες ως αμοιβή των υπηρεσιών τους, ή που παραχωρούσε ο ίδιος στους έμπιστούς του), ήταν ιδιοκτησία του βασιλιά, και ο ίδιος ανέθετε κάθε φορά την ευθύνη της διοίκησης στο λεγόμενο διοικητή. Εδώ θα πρέπει να καταλάβουμε καλά ότι δεν επρόκειτο για «κατευθυνόμενη οικονομία», ούτε για «προγραμματισμό», όπως τον εννοούμε σήμερα, αλλά για οικονομία με τη σημασία που έδιναν στη λέξη ο Ξενοφών, ή ο Ψευδο-Αριστοτέλης, δηλαδή: αξιοποίηση ενός οίκου. Μόνο που η Αίγυπτος ήταν ένας οίκος υπερμεγέθους, και οι λεπτομερειακές εντολές που έφευγαν από την Αλεξάνδρεια σκόνταφταν τότε στις αντιστάσεις του ενός, τότε στις ολιγωρίες του άλλου. Η μελέτη έχει αποδείξει ότι η περιφημη διαγραφή σπόρου, δηλαδή το δελτίο της σποράς, παρ' όλη τη σχολαστικότητα του και τον λεπτομερειακό προσδιορισμό της ποσότητας σε σιτηρά και ελαιαιδιά που όφειλαν να παραδώσουν οι βασιλικοί γεωργοί, ήταν πιο πολύ θεωρητικό παρά πραγματικό και, οπωσδήποτε, μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις θα είχε εφαρμοστεί απόλυτα στην πράξη.

Πάντως οι παρακρατήσεις, που αυτές δεν ήταν διόλου εξωπραγματικές, απέδιδαν στο βασιλιά τεράστιες ποσότητες από σιτηρά που η πώλησή τους τροφοδοτούσε το βασιλικό ταμείο. Εξάλλου, με το νου πάντα στην εξασφάλιση των ταμειακών εισροών, ο βασιλιάς είχε κρατήσει για τον εαυτό του την αποκλειστική παραγωγή ορισμένων προϊόντων, όπως τα ελαιοειδή, το λινάρι, ο πάπυρος, κ.λπ. Η ύπαρξη αυτών των βασιλικών μονοπωλίων είναι δυνατόν να είχε συνέπειες στην αύξηση της παραγωγής και της απόδοσης. Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να δεχτούμε ότι η «βασιλική οικονομία των Λαγιδών», τουλάχιστον στον 3ο αιώνα – και σ' αυτή τη «βασιλική οικονομία» εντάσσεται φυσικά η αξιοποίηση των δωρεών, δηλαδή των ιδιωτικών κτημάτων που παραχωρούσε ο βασιλιάς στους έμπιστούς του, όπως το κτήμα του διοικητή Απολλώνιου στο Φαγιούμ που είναι για μας το πιο γνωστό χάρη στην αλληλογραφία που κρατούσε με τον Έλληνα διαχειριστή του, τον Ζήωνα – είχε ευεργετικά αποτελέσματα για την παραγωγή: καλλιεργήθηκαν νέα είδη και διαδόθηκαν τυπικά ελληνικές καλλιέργειες, όπως τα αμπέλια και οι ελιές, που αρχικά προοριζόνταν για τις καταναλωτικές ανάγκες ενός πληθυσμού με ελληνικές παραδόσεις, που βρισκόταν διάσπαρτος στη χώρα, αλλά μαζικά συγκεντρωμένος στην Αλεξάνδρεια.

2 Η μετατόπιση των εμπορικών αξόνων

Αυτή η γεωγραφική διεύρυνση είχε και μία άλλη συνέπεια: τη μετατόπιση των αξόνων του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο. Στους δύο προηγούμενους αιώνες και εξαίτιας της ηγεμονίας που ασκούσαν οι Αθηναίοι στο Αιγαίο, το διαμετακομιστικό κέντρο αυτού του εμπορίου ήταν ο Πειραιάς. Όμως η Αθήνα έχει χάσει πια την ηγεμονία της. Τα πλοία της δεν εγγυούνται πλέον την ασφάλεια των θαλασσών, και αν ο Πειραιάς είναι ακόμα ένα λιμάνι με κάποια κίνηση, τούτο οφείλεται ουσιαστικά στις επισιτιστικές ανάγκες της πόλης. Ο ρόλος του κέντρου των μεταφορών και της διακίνησης έχει περάσει στη Ρόδο, που θα τον κρατήσει έως το 167. Η αιτία είναι, από τη μια πλευρά, η γεωγραφική θέση του νησιού που την καθιστά υποχρεωτική σχεδόν σκάλα ανάμεσα στην Αίγυπτο και τον κόσμο του Αιγαίου, και, από την άλλη, οι ικανότητες των κυβερνητών της που κράτησαν στάση ουδετερότητας στις συγκρούσεις των Λαγιδών με τους Σελευκίδες. Η δύναμη του ροδιακού ναυτικού και τα εισοδήματα από τη φορολόγηση των πλοίων και των εμπορευμάτων εξηγούν γιατί η Ρόδος θεωρείται η ισχυρότερη πόλη του αιγαιακού κόσμου, επί ενάμιση αιώνα.

Ένας ακόμη παράγων πρέπει να συνυπολογιστεί στη μετατόπιση των αξόνων του μεσογειακού εμπορίου: ο ρόλος της Αλεξάνδρειας. Είναι γνωστό τι σήμαινε για τον ελληνικό κόσμο το πρόβλημα της προμήθειας σιτηρών. Η Αίγυπτος και ορισμένες από τις εξωτερικές κτήσεις, όπως η Κυρηναϊκή, ήταν ανέκαθεν μια από τις περιοχές που τροφοδοτούσαν με σιτηρά τον ελληνικό κόσμο. Η Αλεξάνδρεια, ήταν φυσικό να γίνει ένα μεγάλο εξαγωγικό λιμάνι σιτηρών και από έναν λόγο που περιλαμβάνεται στο δημοσθενικό corpus διαπιστώνουμε ότι πριν ακόμα από το θάνατο του Αλεξάνδρου η μεγάλη πόλη της Αιγύπτου ήταν το κέντρο αυτού του εμπορίου. Αν προσθέσουμε την παρουσία της αυλής των Πτολεμαίων και την ταχεία αύξηση του πληθυσμού της πόλης, έχουμε μια πλήρη εικόνα της Αλεξάνδρειας. Όμως στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας, υπάρχει και ένας τρίτος συντελεστής στον οποίο θα αναφερθούμε αμέσως: ο έλεγχος της οικονομικής ζωής της Αιγύπτου των Λαγιδών από το βασιλιά.

Mossé Cl., Schnapp-Gourbeillon A., ό.π., σ. 443-444.

3 Η Αθήνα των ελληνιστικών χρόνων

Η δεύτερη αιτία για την πεινχρότητα των διασωσμένων στοιχείων από αυτή την περίοδο βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι και πάλι υπήρχε ξένη επικυριαρχία στην πόλη. Η ήττα κατά τον πόλεμο, έπειτα από τη μεγάλη πατριωτική ανάταση που είχε αρχίσει το 287 με την αποτίναξη του μακεδονικού ζυγού και είχε διαρκέσει μέχρι τον Χερμωνίδειο Πόλεμο, θα πρέπει να είχε παραλυτική επίδραση στο πνεύμα και το ηθικό του δήμου. Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι τότε τελείωσε η τοπική ιστοριογραφία των επονομαζόμενων Αθηδογράφων. Για τη θητεία στην εφηβεία, η οποία ήδη από καιρό ήταν ένας θεσμός για εθελοντές, παρουσιάζονταν κατά τις τρεις δεκαετίες μετά το τέλος του Χερμωνίδειου Πολέμου κάθε έτος μόνο είκοσι έως σαράντα νεαροί άνδρες, δηλαδή κατά μέσο όρο δύο έως τρεις από κάθε φυλή, όπως μας δείχνουν αρκετοί κατάλογοι εφήβων διαφόρων ετών. Η δραστική μείωση των αριθμών θεωρήθηκε, και δικαιολογημένα βέβαια, επακόλουθο των πολιτικών συνθηκών και συνέπεια της μακεδονικής πολιτικής απέναντι στην πόλη. Ίσως παρουσιάζονταν στην εφηβεία πλέον μόνο εκείνοι οι νεαροί άνδρες που είχαν τη φιλοδοξία – και αρκετές πιθανότητες – να γίνουν κάποια μέρα στρατηγοί. Προπάντων όμως είχε παραλύσει η πολιτική δραστηριότητα, και όχι μόνο κατά τα πρώτα έτη μετά τον πόλεμο, οπότε όλες οι πρωτοβουλίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του εγκάθετου βασιλικού επιτρόπου, του εντελώς αντιπαθούς στους συνδημότες του Δημητρίου, αλλά και μετά το 255, όταν η πόλη ήταν τύποις πάλι ελεύθερη, αλλά στις εξωτερικές της σχέσεις συνέχισε να εξαρ-

τάται από τη βούληση του βασιλιά. Η εκκλησία του δήμου συνεδρίαζε το ίδιο τακτικά όπως και παλαιότερα, αλλά η ελευθερία των πολιτικών της κινήσεων ήταν περιορισμένη. Ασχολείτο σχεδόν αποκλειστικά με εσωτερικές υποθέσεις, με τετριμμένα πράγματα όπως η επιβράβευση υπαλλήλων, μελών της βουλής, εφήβων και των εκπαιδευτών τους, ιερειών, ιερών και τελετουργιών [...]

Όσο για το καθεστώς, διατηρήθηκαν βέβαια οι συμβατικοί θεσμοί της δημοκρατίας όπως η εκκλησία, η βουλή, οι υπάλληλοι και τα δικαστήρια, υπήρξαν όμως περιορισμοί ακόμη και μετά την ανάκληση του επιτρόπου, οι οποίοι ήταν ασυμβίβαστοι με τη δημοκρατική ιδεολογία. Φαίνεται πλέον βέβαιο ότι οι άρχοντες εκείνης της περιόδου δεν κληρώνονταν πλέον με λαχνό αλλά είτε ανακηρύσσονταν είτε (πιθανότερο) εκλέγονταν, αφού ανάμεσά τους βρίσκονται εντυπωσιακά πολλοί που φέρουν τα ονόματα ανδρών οι οποίοι ακριβώς τότε είχαν ηγετικές υψηλές θέσεις και μάλλον ταυτίζονται με αυτούς, πράγμα που δεν θα συνέβαινε με την κλήρωση, ακόμη και εάν προηγείτο προεκλογή. Τον τελευταίο καιρό, φαίνεται επίσης πιθανό, ότι εκείνη την εποχή είχε καταργηθεί η δημοκρατική πρακτική, σύμφωνα με την οποία στον διορισμό των ετήσιων γραμματέων της βουλής λαμβάνονταν υπόψη οι δώδεκα φυλές με βάση μία ακολουθία που αντιστοιχούσε επίσης στη σειρά τους: ο επονομαζόμενος κύκλος των γραφών εκείνη την εποχή είχε τεθεί σε μεγάλο βαθμό, αν και όχι εντελώς, εκτός ισχύος.

НАВИЧТ Сн., ό.π., σ. 209-210, 211-212.

4 Έλληνες και ξένοι συγγραφείς αποθησαυρίζονται στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας

Όταν οι πάπυροι είχαν φτάσει πια τις διακόσιες χιλιάδες, κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης του βασιλιά στη βιβλιοθήκη, ο Δημήτριος επανήλθε στο θέμα. «Μου λένε – έτσι απευθυνόταν στον ηγεμόνα – ότι και οι νόμοι των Εβραίων είναι βιβλία που αξίζει να αντιγραφούν και να πάρουν θέση στη βιβλιοθήκη σου». «Σύμφωνοι – απάντησε ο Πτολεμαίος – και τι σε εμπνέει να μεριμνήσεις για την απόκτησή τους; Όπως ξέρεις, έχεις στη διάθεσή σου όλα τα απαραίτητα, ανθρώπους και μέσα». «Μα πρέπει να μεταφραστούν τα βιβλία – παρατήρησε ο Δημήτριος – είναι γραμμένα στα εβραϊκά, όχι στα συριακά, όπως νομίζουν οι περισσότεροι: είναι τελείως άλλη γλώσσα».

Ο συγγραφέας που παραθέτει αυτόν τον διάλογο βεβαιώνει ότι υπήρξε αυτήκοος. Επρόκειτο για έναν Εβραίο της κοινότητας της Αλεξάνδρειας, της μεγάλης και δραστήριας κοινότητας που ήταν προσκολλημένη στα ανάκτορα, έχοντας εγκατασταθεί στην ωραιότερη συνοικία, κατά πως παραπονιόταν ένας αδιάλλακτος αντισημίτης, ο γραμματικός Απίωνας: μια συνοικία που λεγόταν ότι είχε παραχωρηθεί στους Εβραίους από τον ίδιο τον Αλέξανδρο. Πλήρως εξελληνισμένος ως προς τη γλώσσα και την κουλτούρα, ο πολυπράγμων εκείνος τύπος είχε καταφέρει να επωφεληθεί από το τέλειο καμουφλάρισμά του για να μπει στην αυλή και να κερδίσει εμπιστοσύνη και φιλίες. Ένα πρόβλημα της κοινότητάς του, που ο ίδιος το αισθανόταν αρκετά έντονο, ήταν η χρήση, που πλέον κυριαρχούσε αλλά στην οποία πάντοτε εναντιώνονταν οι ορθόδοξοι, της ελληνικής γλώσσας στη λειτουργία της συναγωγής. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, απολαμβάνοντας στην αυλή την προστασία ομόθρησκων ή συμπαθούντων, κατάφερε να αναλάβει κάποιες αρμοδιότητες στη βιβλιοθήκη. Απ' αυτά που γράφει συνάγεται ότι κατάφερε να κρατήσει κρυφό το γεγονός πως ανήκε στην εβραϊκή κοινότητα, και ότι συνέχισε να μιλάει και να γράφει για τους Εβραίους σαν να επρόκειτο για ένα λαό ενδιαφέροντα αλλά διαφορετικό.

Για τις γραφικές ύλες και για την κατασκευή των πατύρων μιλάει με τόση εμπειρογνομosύνη και χειρίζεται τη σχετική ορολογία με τόση ευχέρεια ώστε καταλήγουμε να τον φανταζό-

μαστε ως έναν ευσυνειδητο και αναγνωρισμένο «διασκευαστή» (επιμελητή κειμένων), και επομένως ολοένα πιο έμπιστο του Δημήτριου στον οποίο και ενέπνευσε την αντίστοιχα επίμονη πρόταση να διαθέσει τα ράφια της βασιλικής βιβλιοθήκης και για τον εβραϊκό νόμο [...]

Το σχέδιο λοιπόν που ακολούθησαν οι Πτολεμαίοι και έθεσαν σε εφαρμογή οι βιβλιοθηκάριοι τους δεν ήταν απλώς η συλλογή των βιβλίων απ' όλο τον κόσμο αλλά και η μετάφρασή τους στα ελληνικά. Φυσικά μπορούσε να πρόκειται επίσης για διασκευές και περιλήψεις στα ελληνικά, όπως ήταν για παράδειγμα τα Αιγυπτιακά του Μανέθωνα, ιερέα που καταγόταν από τη Σεβέννυτο (ένα χωριό στο Δέλτα) και λειτουργούσε στην Ηλιούπολη. Ο Μανέθων επεξεργάστηκε δεκάδες πηγές, παπύρους φυλαγμένους στους ναούς, καταλόγους βασιλιάδων και των έργων τους· όπως ακριβώς και ο Μεγασθένης, πρεσβευτής του βασιλιά της Συρίας Σέλευκου στην αυλή του Ινδού βασιλιά Σανδρόκοππου, είχε επεξεργαστεί τόσες και τόσες ινδικές πηγές.

Χάρη στα όπλα των Μακεδόνων, οι Έλληνες είχαν γίνει, μέσα σε λίγα χρόνια, κυρίαρχη δύναμη σ' ολόκληρο το γνωστό κόσμο: από τη Σικελία ως τη Βόρεια Αφρική, από τη Βαλκανική χερσόνησο ως τη Μικρά Ασία, από το Ιράν ως την Ινδία και το Αφγανιστάν, όπου σταμάτησε ο Αλέξανδρος. Οι Έλληνες δεν μάθανε τις γλώσσες των καινούργιων υπηκόων τους αλλά αντιλήφθηκαν ότι για να τους εξουσιάσουν έπρεπε να τους καταλάβουν, και για να τους καταλάβουν έπρεπε να συλλέξουν και να μεταφράσουν τα βιβλία τους. Έτσι γεννήθηκαν βασιλικές βιβλιοθήκες σε όλες τις ελληνιστικές πρωτεύουσες: όχι μόνο ως στοιχεία γοήτρου αλλά ως όργανα κυριαρχίας. Και μέσα στο πλαίσιο αυτού του συστηματικού έργου μετάφρασης και συλλογής, εξέχουσα θέση κατέλαβαν τα ιερά βιβλία των υπόδουλων λαών, αφού η θρησκεία ήταν, για όποιον ήθελε να τους κυβερνήσει, σαν την πύλη της ψυχής τους.

CANFORA L., ό.π., σ. 36-37, 39-40.

5 Χαρακτηριστικά της τέχνης των ελληνιστικών χρόνων

Οι καλλιτέχνες κοιτάζουν τώρα κατά πρόσωπο την πραγματικότητα, όσο δυσάρεστη κι αν ήταν αυτή. Ενώ η κλασική τέχνη είχε ως κύριο θέμα της το, πάνω από κάθε τόπο και χρόνο, ιδεατό κάλλος, τώρα τον καλλιτέχνη συγκινούν και η ασχήμια, η μιζέρια της ζωής, τα γερατειά, θέματα δηλαδή άμεσα παρμένα από την ίδια τη ζωή. Η μεθυσμένη γριά, η γριά με το καλάθι, ο γέρος ψαράς, ο νέγρος, ο καχεκτικός νάνος, απασχολούν τους καλλιτέχνες, όπως και ο θνήσκων ή ο νικημένος βάρβαρος. Για να πετύχουν οι δημιουργοί τον επιδιωκόμενο ρεαλισμό, φυσικό ήταν να προσπαθούν να αποδώσουν και τον πραγματικό χώρο με τις τρεις διαστάσεις του για να τοποθετήσουν μέσα σ' αυτόν τις μορφές τους, όπως π.χ. βλέπουμε και σε ορισμένα ανάγλυφα ή ζωγραφικά έργα της εποχής. Παλιότερα ο χώρος ήταν στοιχείο ανύπαρκτο, περιττό, ουδέτερο ή ακόμη και φανταστικό. Επιπλέον πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η τέχνη τώρα έχει σκοπό να ευχαριστεί όχι τόσο τους θεούς ή την πόλη, αλλά τους βασιλιάδες και τους ανθρώπους. Και αυτό μπορούμε να το δούμε ακόμη και στα αναθήματα της εποχής, που το κύριο κίνητρο για την ανάθεσή τους δεν ήταν τόσο η ευσέβεια όσο η επιδίωξη άσκησης προπαγάνδας.

Με τη διάλυση της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου βλέπουμε ότι στις αυλές των νέων ηγεμόνων αναπτύσσεται μια ανακτορική αρχιτεκτονική με χαρακτηριστικές ανατολικές επιδράσεις. Ορισμένα κοσμικά κτίρια, όπως π.χ. βουλευτήρια, στοές, βιβλιοθήκες, αποκτούν συχνά ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι ναοί δεν φαίνεται πλέον να αντιπροσωπεύουν το κράτος. Κτίζονται κυρίως όχι από θρησκευτικότητα αλλά μάλλον για να εντυπωσιάσουν το θεατή. Στο ψευδοδίπτερο ρυθμό του αρχιτέκτονα Ερμογένη τον 2ο αιώνα π.Χ., όπως π.χ. τον βλέπουμε στο ναό της Άρτεμις Λευκοφρυηνής στη Μαγνησία, οι βαθιές ακιές του πτερού αναδεικνύουν το μνημείο ζωγραφικά και όχι πλαστικά. Η αρχιτεκτονική των προσώπων που δεν εξυπηρετούν και τόσο

πρακτικούς σκοπούς, όπως π.χ. στην Αγορά της Μιλήτου ή σε πρότυπα του Περγάμου, πιστοποιεί και επιβεβαιώνει την προτίμηση της εποχής για το εντυπωσιακό, γι' αυτό που φαίνεται, όχι για την ουσία. Η πολεοδομία αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο και νέες πόλεις κτίζονται στις αχανείς εκτάσεις των ελληνιστικών ηγεμόνων, όπως π.χ. οι Αλεξάνδρειες, οι Σελεύκειες, οι Αντιόχειες, για να καλύψουν τις ανάγκες ενός διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής είναι και η ανάπτυξη πολλές φορές των διαφόρων ορόφων ενός κτιρίου σε αλληπάλληλα επίπεδα ή η κλιμακωτή τοποθέτηση των κτιρίων μιας πόλης ή ενός ιερού μέσα στο χώρο. Η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών γίνεται τώρα πιο ενδιαφέρουσα. Εκτός από την προσεκτική επιλογή των υλικών κατασκευής τους και τη σημαντική αύξηση των διαστάσεών τους, τώρα όλο και περισσότερα σπίτια διακοσμούνται με ζωγραφικές συνθέσεις ή ψηφιδωτά. Τα τείχη των πόλεων, λόγω της ανάπτυξης της πολιορκητικής τέχνης, γίνονται πολύ πιο συμπαγή και στέρεα. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. αλλά κυρίως από την ελληνιστική εποχή η χρήση του τόξου και της καμάρας είναι αρκετά διαδεδομένη.

Στην πλαστική οι αποκλίνοντες άξονες, οι έντονες κινήσεις των αγαλμάτων και η νατουραλιστική τους, εν γένει, απόδοση, αντιπροσωπεύουν κατά τον καλύτερο τρόπο τα ιδεώδη της εποχής, που αποβλέπουν στην απεικόνιση της καθημερινής αλήθειας. Από τους ελληνιστικούς χρόνους αρχίζει και η πρακτική της αντιγραφής σπουδαίων έργων της κλασικής εποχής, κάτι που θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθηση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Από την ελληνιστική εποχή συμβαίνει να γνωρίζουμε αρκετά σημαντικά πρωτότυπα έργα, όπως π.χ. είναι η περίφημη Νίκη της Σαμοθράκης, τα οποία όμως δεν μας επιτρέπουν ακόμη να γνωρίσουμε, όσο θα θέλαμε, τα ιδιαίτερα τεχνοτροπικά γνωρίσματα των διαφόρων κέντρων παραγωγής τους. Άλλες σημαντικές ελληνιστικές δημιουργίες τις γνωρίζουμε από ρωμαϊκά αντίγραφα, όπως π.χ. το περίφημο σύμπλεγμα του Λαοκόοντα με τους γιους του, έργο που απασχόλησε ακόμα και μεγάλους γλύπτες της Αναγέννησης, όπως τον Μιχαήλ Άγγελο. Η έντονα ρεαλιστική απόδοση των σωμάτων και η εμφανής αγωνία των προσώπων στο έργο αυτό, το εντάσσουν στο ελληνιστικό μπαρόκ και το κάνουν να πλησιάζει τα γλυπτά του βωμού του Δία από το Πέργαμο, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Το γυναικείο γυμνό, ως θέμα, την εποχή αυτή αποκτά ιδιαίτερη δημοτικότητα. Οι λεπτοί κυρτοί ώμοι, τα μικρά σχετικά στήθη και οι μεγάλοι γοφοί, όπως π.χ. στην πολύ γνωστή Αφροδίτη της Μήλου, όλα αυτά δίνουν στα γυμνά γυναικεία αγάλματα μια, θα λέγαμε, προκλητική θηλυκότητα. Η δημιουργία πορτρέτων ήταν χωρίς αμφιβολία μέσα στο πνεύμα της εποχής και φαίνεται πολύ καλά αυτό και στις σειρές των νομισμάτων της εποχής, που απεικονίζουν συχνά κεφάλια ηγεμόνων αντί για θεούς. Σημαντική ώθηση στον τομέα αυτό έδωσαν τα πορτρέτα του Μ. Αλεξάνδρου, που φιλοτέχνησε ο αποκλειστικός του γλύπτης, ο Λύσιππος. Τα πορτρέτα της εποχής αυτής έχουν πιο έντονα τα ατομικά χαρακτηριστικά, χωρίς ωστόσο να παραμελούνται κι αυτά του χαρακτήρα των εικονιζομένων, ενώ γίνεται προσπάθεια να αποδοθούν και οι πολιτικές ή πνευματικές τους ικανότητες.

ΤΙΒΕΡΙΟΣ Μ., ό.π., σ. 34-37.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να αντιστοιχίσετε ενώνοντας με μία γραμμή τις έννοιες ή τους όρους της στήλης A με εκείνες της στήλης B. Στη στήλη A υπάρχουν και έννοιες που δεν αντιστοιχούν στη στήλη B· γι' αυτές να χρησιμοποιήσετε εσείς μια κατάλληλη έννοια.

A	B
Λυσίμαχος	Δήλος
Βωμός του Δία	Ρόδος
«εθνική» βασιλεία	Θράκη
Ιψός	Βασίλειο της Συρίας
Πύρρος	φιλοσοφία
ελεύθερο λιμάνι	Μακεδονία
Επίκουρος	Διάρρηση της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου
Άρατος	
Δημήτριος Πολιορκητής	
Σελευκίδες	

2. Να συμπληρώσετε τις κατάλληλες λέξεις στα κενά του κειμένου επιλέγοντας από τις ακόλουθες:
Σάραπης, Ζήνων, Κοινή, Ρόδος, Βίβλος, συγκρητισμός, Πέργαμος, Επίκουρος, Κυβέλη, Αλεξάνδρεια.

Η μορφή της ελληνικής γλώσσας που διαμορφώθηκε κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους είναι γνωστή ως ..... Η ..... είναι γραμμένη σ' αυτή τη γλώσσα. Αυτή την εποχή οι συνθήκες ευνόησαν την επικράτηση λατρευτών μυστηριακού χαρακτήρα, όπως ..... , και την ανάμειξη θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως ..... Η τεχνητή συνένωση ποικίλων θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι γνωστή με τον όρο .....

Στη φιλοσοφία διακρίθηκαν ο ....., ο οποίος δίδασκε ότι μόνο με την πνευματική απόλαυση ο άνθρωπος ήταν δυνατό να οδηγηθεί στην ευτυχία και ο ..... που υποστήριζε ότι ο άνθρωπος πρέπει να είναι εγκρατής.

Κέντρο ανάπτυξης των επιστημών τότε ήταν ....., ενώ σημαντικά κέντρα καλλιέργειας των τεχνών ήταν ..... και .....

3. α. Να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά του συστήματος της βασιλείας που επικράτησε στην Ανατολή και στον ελλαδικό χώρο.
β. Ποια στοιχεία αποδεικνύουν ότι η Αλεξάνδρεια και η Πέργαμος ήταν πνευματικά κέντρα την ελληνοιστική εποχή;
4. Αναφέρατε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης των ελληνοιστικών χρόνων που αφορούν την αρχιτεκτονική, την πλαστική και τη ζωγραφική.

IV. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΗ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει τους παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη και προσδιόρισαν την ιστορική πορεία των Ελλήνων αποίκων της Δύσης·
- να έχουν πληροφορηθεί για τις σχέσεις των Ελλήνων με τους άλλους λαούς της Δυτικής Μεσογείου·
- να έχουν ενημερωθεί για τα αίτια της οικονομικής κυριαρχίας των Καρχηδονίων·
- να έχουν γνωρίσει την οργάνωση της ρωμαϊκής πολιτείας και την ιστορική της πορεία μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Ο Ελληνισμός της Δύσης

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν τους παράγοντες που συνέβαλαν στην οργάνωση και την ανάπτυξη των Ελλήνων της Δύσης·
- να ενημερωθούν για την οργάνωση και την ιστορική πορεία των Συρακουσών, που ήταν η κυριότερη ελληνική δύναμη στη Δύση·
- να πληροφορηθούν για τις σχέσεις των Ελλήνων με τους αυτόχθονες κατοίκους της Σικελίας, τους λαούς της Ιταλίας, τους Ετρούσκους, τους Γαλάτες, τους Ίβηρες και τους Φοίνικες·
- να αξιολογήσουν τον πρωτοποριακό χαρακτήρα που είχε η φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη των αποίκων·
- να εκτιμήσουν τα καλλιτεχνικά τους δημιουργήματα και την επιρροή που άσκησαν στην τέχνη των αυτόχθονων λαών.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση των αποίκων, (1.2) στις Συρακούσες, (1.3) στις σχέσεις των Ελλήνων με τους λαούς της Δυτικής Μεσογείου και (1.4) στον πολιτισμό των Ελλήνων αποίκων της Δύσης.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα στοιχεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Είναι απαραίτητη μια σύντομη αναδρομή στο φαινόμενο του αποικισμού με ιδιαίτερη έμφαση στα αποτελέσματα που είχε σε ό,τι αφορά την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των αποίκων.
- Τα σχήματα κρατικής οργάνωσης που δημιουργήθηκαν στη Σικελία ήταν μεγαλύτερα από την πόλη-κράτος, εξαιτίας της υποταγής των μικρότερων πόλεων στις μεγαλύτερες. Η μορφή του πολιτεύματος που κυριάρχησε στις πόλεις της Σικελίας ήταν η τυραννίδα. Για την πολιτική κατάσταση στη Σικελία διαφωτιστικό είναι το απόσπασμα του Θουκυδίδη στο παράθεμα 2 (σ. 156 του β.μ.).
- Οι Συρακούσες εξελίχθηκαν στη μεγαλύτερη ελληνική δύναμη της Δύσης. Η ιστορία τους έχει προσδιοριστεί από τη δράση τυράννων, όπως του Γέλωνα, του Ιέρωνα, των Διονυσίων Α' και Β' και, τον 3ο αι. π.Χ., του Αγαθοκλέους (βλ. Παράρτημα IV, 1).
- Ο ρόλος των Ελλήνων αποίκων στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία ήταν κυριαρχικός μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. έναντι των άλλων κατοίκων. Οι αυτόχθονες κάτοικοι της ιταλικής χερσονήσου και της Σικελίας επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τον ελληνικό πολιτισμό.
- Το θέμα των Ετρούσκων και του πολιτισμού τους αντιμετωπίζεται αναλυτικότερα σε επόμενη ενότητα στο β.μ. (βλ. σ. 169-170).
- Ο χώρος των αποικιών λειτούργησε ως πειραματικό εργαστήριο διαμόρφωσης πολιτικών ιδεών και πρωτότυπης φιλοσοφικής σκέψης (βλ. παραθέματα 1, 5 και 7 στο β.μ., σ. 155, 161 και 162).
- Η ελληνική τέχνη επηρέασε τους λαούς της Δύσης, ιδιαίτερα τους κατοίκους της ιταλικής χερσονήσου. Στην περιοχή της Καμπανίας αναπτύχθηκε ένας τοπικός πολιτισμός έντονα επηρεασμένος από τον ελληνικό, γνωστός ως ελληνοσαμινιτικός (βλ. Παράρτημα IV, 2).

Έννοιες κλειδιά

Μεγάλη Ελλάδα – τυραννικά καθεστώτα – γαμόροι – Σικανοί – Σικελίοι – Ετρούσκοι – Γαλάτες – Φοίνικες – Σαμνίτες – ελληνοσαμνιτικός ή καμπανικός πολιτισμός

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι μαθητές, αφού συγκεντρώσουν πληροφορίες, να συζητήσουν το θέμα της δραστηριότητας του Πλάτωνα στις Συρακούσες.
2. Η φιλοσοφική σκέψη των Ελλήνων αποίκων της Δύσης.
3. Η επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στους αυτόχθονες λαούς της Δυτικής Μεσογείου.
4. Να γίνει ένας χρονολογικός πίνακας της ιστορίας των Συρακουσών με την αναφορά στα σπουδαιότερα πρόσωπα που προσδιόρισαν την πορεία της πόλης.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

1. Οι Έλληνες της Σικελίας ήταν οργανωμένοι σε πολυάνθρωπες πολιτείες, συγκροτημένες από κατοίκους ποικίλης προέλευσης. Στις πολιτείες υπήρχαν έντονες εσωτερικές διαμάχες και έλειπε η κοινή πολιτική δράση έναντι των άλλων λαών.
5. Αρκετές αποικίες είχαν ιδρυθεί από ηττημένες πολιτικές μερίδες των ελληνικών μητροπόλεων. Πολλοί από τους αποίκους είχαν έρθει σε ρήξη με τις κοινωνικοπολιτικές δομές της μητρόπολης. Η παράδοση τοποθετεί τους παλαιότερους νομοθέτες σε πόλεις της Δύσης. Οι συνθήκες της ζωής στις αποικίες βασίστηκαν σε νέα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα. Η οικονομική ανάπτυξη και οι πολιτικές συνθήκες αποτέλεσαν πρόκληση για την εγκατάσταση φιλοσόφων από άλλες πόλεις της Ελλάδας π.χ. ο Ξενοφάνης και ο Πυθαγόρας τον 6ο αι. π.Χ. ή ο Πλάτωνας τον 4ο αι. π.Χ., ο οποίος, όπως πιθανολογείται, θέλησε να εφαρμόσει τις απόψεις του για την οργάνωση μιας ιδανικής πολιτείας στις Συρακούσες την εποχή του Διονυσίου Β'.

Βιβλιογραφία

- AUSTIN M.M., VIDAL-NAQUET P., ό.π.
BOARDMAN J.¹, ό.π.
HEURGON J., *Η καθημερινή ζωή των Ετρούσκων*, μετ. Στ. Βλοντάκης, Παπαδήμα, Αθήνα 1997.
KIRK G.S., RAVEN J.E., SCHOFIELD M., ό.π.
MANFREDI V.M., *Οι Έλληνες της Δύσης*, μετ. Β. Λάππα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997.
MOSSÉ CL.³, ό.π.
RIDGWAY D., *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση*, μετ. Φοίβος Αρβανίτης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

Οδηγός βιβλίων

- BOARDMAN J.¹, ό.π. Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας παρουσιάζει τα υλικά κατάλοιπα που τεκμηριώνουν τις σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους «βαρβάρους» από την εποχή της εξάπλωσής τους ως το 480 π.Χ.
- MANFREDI V.M., ό.π. Παρουσιάζει το φαινόμενο του αποικισμού και τις αποικίες που ιδρύθηκαν στη Δύση.
- MOSSÉ CL.³, ό.π. Η συγγραφέας πραγματεύεται το πολιτικό φαινόμενο της τυραννίδας και των μοντέλων της στην αρχαία Ελλάδα. Ανάμεσα στις μορφές των τυράννων ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι τύραννοι των ελληνικών αποικιών της Δύσης.
- RIDGWAY D., ό.π. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τα συμπεράσματα από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες της πρώτης ελληνικής εγκατάστασης στη Δύση, τις Πιθηκούσες. Αντιμετωπίζει το θέμα του εξελληνισμού του ετροuscoϊταλικού κόσμου, την υιοθέτηση απ' αυτούς της ιδέας της πόλης-κράτους, της γραφής, της τέχνης. Πρώτοι οι Ευβοείς μετέδωσαν τον ελληνικό πολιτισμό στην Ιταλία τον 8ο αι. π.Χ., ο οποίος μέσω των Ετρούσκων πέρασε στη Ρώμη.

2η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η Καρχηδόνα

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση της Καρχηδόνας·
- να πληροφορηθούν τα όρια εξάπλωσης των Καρχηδονίων στη Μεσόγειο. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Καρχηδόνιους είναι γνωστές από την προηγούμενη ενότητα (βλ. β.μ. Οι Φοίνικες, οι Γαλάτες και οι Ίβηρες σ. 160-161).

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση της Καρχηδόνας και (2.2) στην εξάπλωση των Καρχηδονίων.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Η παράδοση χρονολογεί την ίδρυση της Καρχηδόνας στα τέλη του 9ου αι. π.Χ.: τα ανασκαφικά ευρήματα ωστόσο δείχνουν ότι η εγκατάσταση αυτή των Φοινίκων δεν ήταν παλαιότερη του β' μισού του 8ου αι. π.Χ.
- Την εποχή της ίδρυσης της Καρχηδόνας φαίνεται ότι υπήρχαν επαφές των Ελλήνων με τους Φοίνικες· ίσως να υπήρχε και ελληνικό ενδιαφέρον για την περιοχή όπου ιδρύθηκε η Καρχηδόνα (βλ. παράθεμα 1 στο β.μ. σ. 165, επίσης βλ. Παράρτημα IV, 3).
- Μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των Φοινίκων διευκολύνει τους μαθητές να κατανοήσουν τη σχέση των λαών μέσα στο χώρο και το χρόνο. Αυτός ο στόχος εξυπηρετείται και από τον προϋπολογισμό τους ότι η Καρχηδόνα θα καταστραφεί από τους Ρωμαίους, όταν αυτοί με τη σειρά τους θα επεκταθούν στη Μεσόγειο.

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι ελληνοκαρχηδονιακές σχέσεις μέχρι τον 3ο αι. π.Χ.
2. Οι μαθητές να εντοπίσουν τα σημεία εξάπλωσης των Καρχηδονίων πάνω σ' ένα χάρτη της Μεσογείου.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Η Καρχηδόνα ιδρύθηκε το β' μισό του 8ου αι. π.Χ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι την εποχή της ίδρυσής της υπήρχαν επαφές μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων. Ο Αριστοτέλης θεωρεί το πολίτευμα των Καρχηδονίων ως ένα από τα καλύτερα. Πρόκειται για πολίτευμα ολιγαρχικού χαρακτήρα.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Δ, ό.π.

BOARDMAN, J.¹, ό.π., σ. 265-267.

MANFREDI V.M., ό.π., σ. 116-121.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 32, λ. Καρχηδών.

3η ΕΝΟΤΗΤΑ: Οι λαοί της ιταλικής χερσονήσου και ο σχηματισμός του Ρωμαϊκού κράτους (8ος - 3ος αι. π.Χ.)

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν το γεωγραφικό ανάγλυφο και τους λαούς της ιταλικής χερσονήσου·
- να πληροφορηθούν τα χαρακτηριστικά του ετρουσκικού πολιτισμού·
- να ενημερωθούν για την ίδρυση της Ρώμης και την οργάνωσή της κατά την περίοδο της βασιλείας (8ος-6ος αι. π.Χ.)·
- να κατανοήσουν τη βαθμιαία συγκρότηση της ρωμαϊκής πολιτείας που επήλθε μέσα από κοινωνικούς αγώνες δύο περίπου αιώνων (5ος - 4ος αι. π.Χ.)·
- να γνωρίσουν την οργάνωση και τις εξουσίες της ρωμαϊκής πολιτείας (Res publica)·
- να παρακολουθήσουν την προοδευτική επέκταση των Ρωμαίων στην ιταλική χερσόνησο·
- να ενημερωθούν για τα μέσα και τις μεθόδους που χρησιμοποίησαν στην προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν·
- να πληροφορηθούν τους πολέμους των Ρωμαίων με τους Καρχηδόνιους και τα αίτια που τους προκάλεσαν·
- να γνωρίσουν τα βασικά χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού πολιτισμού

πριν από την εποχή των μεγάλων κατακτήσεων και της ρωμαϊκής εξάπλωσης στη Μεσόγειο.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε έξι υποενότητες που αναφέρονται: (3.1) στο ανάγλυφο της Ιταλίας και τους λαούς της, (3.2) στους Ετρούσκους, (3.3) στην ίδρυση της Ρώμης και στην οργάνωσή της την περίοδο της βασιλείας, (3.4) στη συγκρότηση της ρωμαϊκής πολιτείας, (3.5) στην εξάπλωση των Ρωμαίων στην Ιταλία και τη Σικελία και (3.6) στο ρωμαϊκό πολιτισμό πριν την εποχή της εξάπλωσης των Ρωμαίων.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, τα σημεία δηλαδή εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Την ιταλική χερσόνησο κατοίκησαν διαφορετικοί λαοί: κελτικά φύλα στα βόρεια, οι Ετρούσκοι και οι ιταλικοί λαοί (μεταξύ των οποίων και οι Ρωμαίοι) στο κεντρικό τμήμα και Έλληνες άποικοι στο νότο. Η παρουσίαση της χώρας να γίνει με τη βοήθεια χάρτη.
- Οι Ετρούσκοι ήταν ένας από τους λαούς που κατοίκησαν την Ιταλία. Η προέλευσή τους είναι πιθανολογούμενη. Ο πολιτισμός τους έχει έντονες ανατολικές και ελληνικές επιρροές. Η αρχαιολογική έρευνα αποδίδει σ' αυτούς την ίδρυση της Ρώμης. Στη θέση όπου ιδρύθηκε η Ρώμη υπήρχαν μικροί οικισμοί από το 10ο έως τον 8ο αι. π.Χ. (βλ. Παράρτημα IV, 4, α,β,γ).
- Η πρώτη ιστορική περίοδος της Ρώμης είναι συνδεδεμένη με το θεσμό της βασιλείας, η οποία διατηρήθηκε μέχρι το 509 π.Χ. Η πολιτειακή μεταβολή συμπίπτει με την απομάκρυνση των Ετρούσκων από τη Ρώμη. Ο τελευταίος βασιλιάς της, ο Ταρκύνιος ο Υπερήφανος, ήταν ετρούσκικης καταγωγής.
- Το νέο πολίτευμα, που οι Ρωμαίοι ονόμασαν Res publica (δημοκρατία), διατηρήθηκε τυπικά μέχρι το 27 π.Χ. Ουσιαστικά όμως είχε καταλυθεί από την επικράτηση ισχυρών ανδρών ήδη από τα μέσα περίπου του 1ου αι. π.Χ.
- Οι πρώτοι αιώνες της Res publica (5ος-4ος αι. π.Χ.) έχουν σφραγιστεί από τους κοινωνικούς αγώνες πατριζίων και πληβείων.
- Παράλληλα προς την οργάνωση της πολιτείας οι Ρωμαίοι φρόντισαν για την επικράτησή τους στους γειτονικούς λαούς της Ιταλίας. Μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. κυριάρχησαν στην ιταλική χερσόνησο και στη Σικελία έναντι των Καρχηδονίων.

- Οι κατακτητικοί πόλεμοι δεν ήταν πάντοτε νικηφόροι· η επικράτηση όμως των Ρωμαίων ήταν πλήρης μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. στην Ιταλία. Η επικράτησή τους οφείλεται σε σειρά μέτρων που εφάρμοσαν έναντι των κατακτημένων λαών (βλ. β.μ. σ. 175-176).
- Οι Καρχηδονιακοί πόλεμοι στο β.μ. εξετάζονται όλοι μαζί. Εντούτοις, να επισημανθεί στους μαθητές η περίοδος καθενός, για να γίνει ο χρονικός συσχετισμός με την κατάσταση στην οποία βρισκόταν κάθε φορά το Ρωμαϊκό κράτος.
- Ο ρωμαϊκός πολιτισμός μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. χαρακτηριζόταν από τον αγροτικό τρόπο ζωής των Ρωμαίων. Οι τομείς όπου ανιχνεύονται και προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά αυτά ήταν η οικογενειακή ζωή, τα παραδοσιακά ήθη και η θρησκεία. Ο πολιτισμός αυτός αλλοιώθηκε μετά τις μεγάλες κατακτήσεις.

Έννοιες κλειδιά

Λάτιο – πατρίκιοι – πελάτες – πληβείοι – σύγκλητος – φρατρική εκκλησία – Res publica (δημοκρατία) – δήμαρχος – Δωδεκάδελτος – ύπατοι – δικτάτορας – τιμητές – εκκλησία λοχίτιδα – εκκλησία φυλετική – σύμμαχοι – coloni (άποικοι) – οικογένεια – προγονικές αρετές

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι σχέσεις Ελλήνων και Ετρούσκων.
2. Πατρίκιοι και πληβείοι: Δύο κοινωνικές τάξεις της αρχαίας Ρώμης. Η εξομάλυνση των διαφορών τους.
3. Οι μαθητές, αφού αναφέρουν τις δικαιοδοσίες των δημάρχων και των τιμητών, να τις αξιολογήσουν σε σχέση με την οργάνωση της ρωμαϊκής πολιτείας (Res publica).
4. Η ρωμαϊκή οικογένεια και τα ρωμαϊκά ήθη πριν από τις μεγάλες κατακτήσεις.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Από τα μέτρα που πήραν οι Ρωμαίοι για την οργάνωση των κατακτημένων λαών (βλ. β.μ., σ. 176) φαίνεται ότι στόχο είχαν: να εμποδίσουν τις μεταξύ τους συνεννοήσεις και να επιτύχουν προοδευτικά τον εκρωμαϊσμό τους.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. ΣΤ, ό.π.

COULANGES FUSTEL DE, *Η αρχαία πόλη*, μετ. Α. Σταματιάδη, Ειρμός, Αθήνα 1991.

HEURGON J., ό.π.

ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., *Ρωμαϊκή ιστορία*, Χιωτέλλη, Αθήνα 1967.

ROSTOVITZEFF M., *Ρωμαϊκή ιστορία*, μετ. Β. Κάλφογλου, Παπαζήση, Αθήνα 1984.

Οδηγός βιβλίων

COULANGES FUSTEL DE, ό.π. *Μελέτη για τη θρησκεία, το δίκαιο και τους θεσμούς οργάνωσης των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων. Ειδικότερα, τα θέματα του βιβλίου είναι: Αρχαίες δοξασίες – Η οικογένεια – Η πόλη – Το αστικό καθεστώς εξεφανίζεται.*

ROSTOVITZEFF M., ό.π. *Η μελέτη αρχίζει από την εποχή του χαλκού στην Ιταλία και τελειώνει με την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τα αίτια της παρακμής της.*

1 Ο Διονύσιος Α΄ των Συρακουσών

Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, ωστόσο, ότι η λαμπρή Αυλή του Διονυσίου, η άνθηση των Συρακουσών στη διάρκεια της τυραννίας του, θυμίζουν επίσης και τον Γέλωνα και τον Ιέρωνα, που επίσης προαναγγέλλουν την Ελληνιστική εποχή. Υπάρχει όμως ένα άλλο σημείο, στο οποίο η τυραννία του Διονυσίου ξεχωρίζει από τις άλλες τυραννίες του 4ου αιώνα και αναγγέλλει τις μεγάλες ελληνιστικές μοναρχίες: τη διαμόρφωση μεγάλου εδαφικά κράτους, που αποτελεί μαρτυρία για την οπισθοδρόμηση στον ελληνικό κόσμο της παραδοσιακής αντίληψης για τον πολίτη και την πόλη. Πραγματικά, οι όροι που χρησιμοποιούνται, για να χαρακτηρίσουν τον Διονύσιο στις επίσημες του ενέργειες, αλλά και στα σύγχρονα και λίγο μεταγενέστερα κείμενα, μπορεί να μην περιλαμβάνουν την υιοθέτηση ενός νέου τίτλου, δείχνουν όμως το νέο χαρακτήρα της εξουσίας, που δεν ασκείτο πλέον στα όρια μιας μόνον πόλεως, αλλά σε πολύ μεγάλη εδαφική έκταση. Ο Διονύσιος ονομάζεται «άρχων της Σικελίας» σε τρεις αθηναϊκές επιγραφές (Syll, 128, 7, 159.20, 163,7), «τύραννος της Σικελίας» από τον Λυσία (XXXIII 5) και τον Ισοκράτη (Πανηγυρικός, 180), «δυνάστης της Σικελίας» από τον Διόδωρο (XV, 23) που τον τοποθετεί στην ίδια σειρά με το βασιλιά των Περσών. Αυτό που δημιουργεί εντύπωση σε όλα αυτά τα παραδείγματα είναι η χρήση του όρου Σικελία, ασυνήθιστου στην ελληνική πολιτική γλώσσα και που αποτελεί ερμηνεία της εξουσίας ενός νέου τύπου. Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε αυτή τη διαπίστωση με την παρατήρηση του Πλάτωνος στην Εβδομή Επιτολή, ότι ο Διονύσιος είχε θελήσει να κάνει τη Σικελία μια μόνο Πόλη (332c). Πραγματικά, οι πολυάριθμες αναστατώσεις που έκανε στην οργάνωση, την κοινωνική και την πολιτική, της χώρας, όπου ήδη οι δομές δεν ήταν σταθερές, καταλήγουν στην καταστροφή των παραδοσιακών ορίων της πόλης και αφαιρούν από το περιεχόμενό της την έννοια του πολίτη.

Αυτές οι λίγες παρατηρήσεις επιτρέπουν να υπολογίσουμε τη σημασία που είχε για την ιστορία των ελληνικών πόλεων η τυραννία του Διονυσίου. Το γεγονός ότι οι μεγαλύτερες πόλεις, η Σπάρτη πρώτα, κι ύστερα η Αθήνα, επιζήτησαν τη συμμαχία του, ότι ο Ισοκράτης είχε δει στο πρόσωπό του τον πιθανό αρχηγό μιας ελληνικής σταυροφορίας εναντίον της Περσίας, ότι οι σύγχρονοί του δε δίστασαν να τον τοποθετήσουν στην ίδια σειρά με τον «Μεγάλο Βασιλέα», είναι πολύ εύγλωπτο. Κι όμως, αυτή η τυραννία, που είχε κάνει τις Συρακούσες, για μισό σχεδόν αιώνα, τη μεγαλύτερη ελληνική πόλη και τη Σικελία, μια ασπίδα για τις καρχηδονιακές φιλοδοξίες, θα είχε τελικά συνέπειες καταστροφικές. Όταν πέθανε ο Διονύσιος, όλες οι δυνάμεις, που μόνο η προσωπικότητά του είχε επιτύχει να διατηρούνται σε ειρήνη, θα διαλύονταν: οι επαναλήψεις των καρχηδονιακών επιθέσεων, η επιθυμία των εξόριστων ευγενών των Συρακουσών για εκδίκηση, οι απαιτήσεις των πληθυσμών και των υποταγμένων πόλεων για χειραφέτηση, και στην Αυλή του ανίσχυρου Διονυσίου, αγώνες φατριών που τα ατυχήματα του Πλάτωνος στη Σικελία αποτελούν ένα επεισόδιο, ενώ παντού οι μισοθρόνοι επιβάλλουν τη θέλησή τους. Μπορεί κανείς να υπολογίσει τη σοβαρότητα της κατάστασης, όταν σκεφτεί ότι χρειάστηκε να φέρουν νέους αποίκους από την Κόρινθο και την Πελοπόννησο, για να πυκνώσει ο πληθυσμός στην ερημωμένη και αναιμική Σικελία. Οι προσπάθειες όμως του Τιμολέοντος, του νομοθέτη που έστειλε η Κόρινθος, για να αποκαταστήσει την ειρήνη στις Συρακούσες και τη Σικελία, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, και στη Σικελία που ήταν βυθισμένη σε πολύ σοβαρές ταραχές, θα αναλάβαινε την εξουσία η πρώτη συρακουσιακή τυραννία των ελληνιστικών χρόνων, του Αγαθοκλή.

Ο Διονύσιος ανοίγει τη σειρά των τυράννων του 4ου αιώνα. Και το παράδειγμά του είναι

παντού παρόν, στο βάθος, πίσω από τις μαρτυρίες τόσο των συγχρόνων όσο και των μεταγενεστέρων, για την ελληνική τυραννία. Πριν όμως επιχειρήσουμε μια ανάλυση του πορτρέτου του τυράννου, όπως το έδωσαν άσχημα οι συγγραφείς του 4ου αιώνα, ενοχλημένοι από την ανάμνηση του Διονυσίου, πρέπει να υπολογίσουμε ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτούς, που μπορεί κα- νείς να τους ονομάσει «επιγόνους» του.

Mossé Cl.³, ό.π., σ. 131-132.

2 Οι Σαμνίτες

Οι εξελίξεις αυτές οφείλονται στην πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη δύο ομάδων που ανήκουν στα ιταλικά φύλα της χερσονήσου: πρόκειται για τους Σαμνίτες και τους Λατίνους. Οι πρώτοι είχαν ζήσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε στενή γεινιάση με τις ελληνικές αποικίες του Νότου και προσπαθούσαν από πολύ καιρό να προσαρτήσουν το τμήμα των ακτών, όπου είχαν εγκατασταθεί οι Έλληνες. Περισσότερο όμως εποφθαλμιούσαν την πλούσια πεδιάδα της Καμπανίας. Στα ανατολικά, τα ισχυρά και πολιτιστικά ανεπτυγμένα φύλα που κατοικούσαν στην Απουλία, διατήρησαν σταθερά την κυριαρχία τους στην ακτή και κράτησαν τους Σαμνίτες μακριά από το έδαφός τους. Για την οργάνωση της σαμνιτικής κοινωνίας οι γνώσεις μας είναι λιγοστές: πρέπει όμως να υποθέσουμε πως διαιρούνταν σε διάφορες ορεινές φυλές, οι οποίες κατοικούσαν χωριστά η μία από την άλλη. Οι περισσότεροι ήταν βουκόλοι, ξένοι τελείως προς την αστική ζωή. Μερικές από αυτές τις φυλές είχαν ενωθεί σε συμμαχίες, οι οποίες πολλές φορές αποκτούσαν σημαντική δύναμη. Την εδαφική τους επέκταση ευνοούσε πολύ ένα από τα έθιμά τους, αυτό που ονόμαζαν «Ιερή Άνοιξη». Όλοι οι άνδρες της νέας γεινιάς μιας ορισμένης φρατρίας στέλνονταν από τους γεροντότερους να κατακτήσουν νέα εδάφη, χωράφια και βοσκές, κάτω από την προστασία των ιερών τους τοτέμ (λύκος, μοσχάρι, βόδι ή κοράκι).

Κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. οι Σαμνίτες έμαθαν πολλά από τους Έλληνες γείτονές τους: βελτίωσαν τον οπλισμό τους, υιοθέτησαν ελληνικές μεθόδους στην τέχνη του πολέμου, σταθεροποίησαν την οργάνωση των φρατριών και των συμμαχιών τους, άρχισαν να κτίζουν και να οχυρώνουν δικές τους πόλεις. Μπόρεσαν έτσι να καταλάβουν τη μια μετά την άλλη τις πιο αδύναμες ελληνικές αποικίες. Από τις εμπορικές συναλλαγές με τους Έλληνες οι Σαμνίτες όχι μόνον πλούτισαν, αλλά και καλλιέργησαν το καλλιτεχνικό τους αίσθημα: σε τάφους του 4ου αιώνα π.Χ. βρίσκουμε θαυμάσια δείγματα ζωγραφικής και αρκετά αντικείμενα από χρυσό, άργυρο, ορείχαλκο, ακόμη αγγεία κατασκευασμένα από τους ίδιους σύμφωνα με ελληνικά πρότυπα. Όσο πιο κοντά στην Καμπανία ζούσαν, τόσο εντονότερη ήταν η επίδραση που δέχτηκαν από τον ελληνικό πολιτισμό. Τελικά κατόρθωσαν να διώξουν τους Ετρούσκους από την Καμπανία, να καταλάβουν τις περισσότερες πόλεις της και να κάνουν το 438 π.Χ. πρωτεύουσά τους την Καπύη. Έτσι αναπτύχθηκε εκεί και άνθισε ένα νέο, γεμάτο ζωή παρακλάδι του ελληνικού πολιτισμού που μπορούμε να ονομάσουμε ελληνοσαμνιτικό ή καμπανικό πολιτισμό. Μας είναι πολύ καλά γνωστός από τα παλαιότερα μνημεία και τους τάφους που βρέθηκαν σε πολλές πόλεις της Καμπανίας.

ROSTOVITZEFF M., ό.π., σ. 27-28.

3 Έλληνες και Καρχηδόνιοι

Οι Καρχηδόνιοι λένε και τα ακόλουθα: ότι πέρα από τις Ηράκλειες Στήλες υπάρχει μια περιοχή της Λιβύης όπου ζουν άνθρωποι. Όταν οι Καρχηδόνιοι φτάσουν εκεί, ξεφορτώνουν τα καράβια τους και βάζουν τα εμπορεύματα στην άκρη του γιαλού. Ύστερα μπαίνουν στα καράβια τους και κάνουν σιγάλο με καπνό. Όταν οι ντόπιοι δουν τον καπνό, πηγαίνουν στο γιαλό και εκεί βάζουν χρυσάφι, αντίτιμο για το εμπόρευμα, και φεύγουν μακριά από τα εμπορεύματα. Τότε οι Καρχηδόνιοι κατεβαίνουν στη στεριά και μετράνε το χρυσάφι. Αν το βρουν αρκετό το παίρνουν και φεύγουν. Αν όχι, γυρίζουν πίσω στα καράβια τους και περιμένουν. Οι ντόπιοι ξανάρχονται και βάζουν κι άλλο χρυσάφι ωσότου φανεί αρκετό στους Καρχηδονίους. Κανείς δεν παρανομεί σε βάρος του άλλου. Ούτε οι ίδιοι αγγίζουν το χρυσάφι ωσότου τους φανεί αρκετό, ούτε οι ντόπιοι αγγίζουν το εμπόρευμα προτού οι Καρχηδόνιοι πάρουν το χρυσάφι (μετ. Αγγ. Βλάχου).

Αυτή η συμπεριφορά ανήκει σε γνήσιους επαγγελματίες του εμπορίου και διατηρείται, όπως αποκαλύφθηκε, σ' ολόκληρο το Μεσαίωνα και, στη συνέχεια, μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Είναι αλήθεια πως ο Ηρόδοτος γράφει δύο τουλάχιστον αιώνες μετά τον ποιητή της Οδύσσειας, αλλά πιθανόν η επιτυχία των Φοινίκων στο εμπόριο, που χρονολογείται από τον 8ο αιώνα π.Χ. να μην είχε μπορέσει να παγιωθεί χωρίς την ανάλογη συμπεριφορά.

Ένα απόσπασμα από τον περίπλου του Ψευδο-Σκύλακος, δηλαδή από έναν πορτολάνο που χρονολογείται το νωρίτερο από τον 4ο αιώνα π.Χ., αλλά που θεωρείται, όσον αφορά το συγκεκριμένο απόσπασμα, καρχηδονιακή πηγή, δείχνει να περιγράφει μια ακριβώς ανάλογη και εξίσου άψογη συμπεριφορά. Λέει λοιπόν ότι στην Κύρνο οι Φοινίκες, δηλαδή οι Καρχηδόνιοι, ασχολούνταν με το εμπόριο: όταν έφταναν, αγκυροβολούσαν τις γαύλους – έτσι ονόμαζαν τα εμπορικά τους πλοία – και περίμεναν στο νησί. Όταν ξεφόρτωναν τα εμπορεύματά τους, τα μετέφεραν στην ξηρά με μικρές βάρκες: εκεί ζούσαν οι Αιθίοπες, με τους οποίους είχαν εμπορικές σχέσεις. Το κείμενο στη συνέχεια μας πληροφορεί ότι οι Φοινίκες έπαιρναν δέματα ελαφιού (αντιλόπης;), λιονταριού και λεοπάρδαλης, και δέρμα και ελεφαντόδοντο, και πήγαιναν αρώματα, πετράδια από την Αίγυπτο και αθηναϊκούς αμφορείς.

Ούτε εδώ, όπως μπορούμε να δούμε, αναφέρονται αρπαγές, απάτες κατεργαριές. Εμπορεύματα ανταλλάσσονται με άλλα εμπορεύματα σε μια απολύτως ισότιμη συναλλαγή. Αυτό σαφώς δεν αίρει το γεγονός ότι οι Καρχηδόνιοι αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη από τα σπάνια εμπορεύματα που κατόρθωναν να εισαγάγουν από τα μακρινά εκείνα μέρη, αλλά και αυτό αποτελεί ένα μέρος της άσκησης του εμπορίου.

Η άνοδος της Καρχηδόνας, από την αρχή του 6ου αιώνα π.Χ., έφτασε τελικά σε σημείο να επισκιάσει εντελώς τη μητροπολιτική Φοινίκη και οι πρόσφατες ανασκαφές στις φοινικικές αποικίες της Σαρδηνίας έχουν αποδείξει ότι η Καρχηδόνα είχε αναλάβει ένα αληθινό έργο «εξομάλυνσης» των φοινικικών εγκαταστάσεων που είχαν ιδρυθεί νωρίτερα στο νησί, επιβάλλοντας τη λατρεία των προστάτιδας θεάς της, της Τανίτ, και εγκαθιστώντας μάλλον ένα είδος στρατιωτικού ελέγχου. Το ίδιο συμβαίνει στην ιβηρική και μαυριτανική Δύση, όπου οι Καρχηδόνιοι αντικατέστησαν πλήρως τους Φοινίκες επαναποικίζοντας τα Γάδειρα, την Ταγγέρη και τη Λίξο στις ακτές του Μαρόκου στον Ατλαντικό. Και αυτή η «αυτοκρατορικού» ύψους επιθετικότητα υπήρξε μια από τις αιτίες που οδήγησαν σε καταστάσεις ανοιχτής σύγκρουσης, ιδιαίτερα με τις ελληνικές πόλεις της Σικελίας.

Η σύγκρουση προκλήθηκε πρώτα με τις Συρακούσες και τον Ακράγαντα και έπειτα με μεγάλο μέρος του νησιωτικού ελληνοισμού. Η ένταξη επιτάχθηκε από εξωτερικά γεγονότα: οι Καρχηδόνιοι, ύστερα από μια πρώτη ήττα στην Ιμέρα το 474 π.Χ., αντιδρούσαν συνεχώς μέχρι τη μεγάλη επίθεση στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., όταν αφανίστηκαν κυριολεκτικά ο Σελινούντας και ο Ακράγαντας και όταν οι ίδιες οι Συρακούσες, που είχαν νικήσει τους Αθηναίους στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, πυρπολήθηκαν και λίγο έλειψε να παραδοθούν.

Οι σελίδες του Διοδώρου του Σικελιώτη που αφηγούνται την πολιορκία και τη λεηλασία του Σεληνούντα και του Ακράγαντα προκαλούν φρίκη, αλλά οι ωμότητες διαπράττονταν και από τα δύο στρατόπεδα, όπως συμβαίνει πάντοτε στις περιπτώσεις αυτές. Όταν ο στρατός του Διονυσίου των Συρακουσών κυρίευσε, τον επόμενο χρόνο, την καρχηδονιακή ακρόπολη της Μοτύης, οι κάτοικοι, άντρες, γυναίκες και παιδιά, σφαγιάστηκαν χωρίς έλεος.

Είναι πιθανό η χρήση μισθοφόρων από την Ιβηρική και τις Βαlearίδες, πρωτόγονων ως προς τα ήθη στη μεγάλη τους πλειοψηφία, να συνέβαλε στην καλλιέργεια της φήμης ότι οι Καρχηδόνιοι ήταν θηριώδεις, αλλά η ελληνική προκατάληψη για τους Φοίνικες και τους Καρχηδονίους προερχόταν απλώς από την αιώνια καχυποψία και απέχθεια για καθετί ξένο και διαφορετικό, και πολύ περισσότερο για κάθε εμπειροπόλεμο αντίπαλο. Και την περίοδο που παρουσιάζεται η πρώτη καταγραφή της οδυσσειακής αφήγησης του Εύμαιου, πρώτα οι Φωκαείς και ύστερα οι Ευβοείς άρχισαν σιγά σιγά αλλά ακατάπαυστα να στέλνουντι στις πλούσιες αγορές της Ιβηρικής και στις θαλάσσιες οδούς δυτικά του πορθμού της Σικελίας και της γραμμής Σαρδηνία – Κορσική – Γαλιτία. Η σκιά του Οδυσσέα που διαπλέει το σύνορο ανάμεσα στη θάλασσα και στον Ωκεανό θα χανόταν αν δεν τη διέσωζε η πένα του Δάντη, και ο Έλληνας Ηρακλής, που νίκησε τον Γηρυόνη και πήρε τα μήλα των Εσπεριδών, θα σκίαζε για πολλούς αιώνες τη μορφή του Φοίνικα Μελκάρθ.

Οι φάσεις της αντίθεσης του ελληνικού κόσμου με τον φοινικικό-καρχηδονιακό διαδέχονται η μία την άλλη στη διάρκεια μιας περιόδου πάνω από τέσσερις αιώνες και άλλοτε κρίνονται από την άμεση σύγκρουση, άλλοτε από την τύχη, αλλά πάντοτε μεγαλοποιούνται από τις ελληνικές πηγές, που τις έβλεπαν πραγματικά ως μια αναπόφευκτη σταθερά.

Φοινικικά ήταν τα πλοία του Μεγάλου Βασιλιά που αντπάχθηκαν στους Αθηναίους στη Σαλαμίνα, και ο Ηρόδοτος που είναι ένας από τους πιο ισορροπημένους και, ως εκ τούτου, αντικειμενικούς μάρτυρες της αντίθεσης Ελλήνων - βαρβάρων, δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι η Καρχηδόνα θα συμμαχούσε με τον Πέρση αυτοκράτορα το 480 π.Χ. σε ένα μεγαλειώδες σχέδιο που προέβλεπε την εξέλιξη από όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης του ονόματος και του πολιτισμού των Ελλήνων.

Τη μάχη των Ελλήνων κατά των Καρχηδονίων στο δυτικό μέτωπο συνέχισε, όπως γνωρίζουμε, η ρωμαϊκή δύναμη, την οποία επίσης κλόνισε εκ θεμελίων η στρατιωτική ιδιοφυΐα του Αννίβα. Πρόκειται για μια μονομαχία όπου κανένα χτύπημα δεν απαγορεύεται, η οποία τελείωσε με την καταστροφή της λαμπρής αφρικανικής πόλης: αλλά, πριν από την αιματηρή εκείνη σύγκρουση, είναι ενδιαφέρον να θυμηθούμε ότι οι πηγές αναφέρονται σε ένα δυτικό σχέδιο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το οποίο προέβλεπε την υποταγή της Καρχηδόνας και της Ρώμης, που ήταν και οι δύο εχθρικές, προς το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., προς τους Έλληνες της Δύσης. Τα σχέδια αυτά του Μακεδόνα, που για πολλά χρόνια θεωρήθηκαν φανταστικά, σήμερα επανεκτιμούνται ως πραγματικά, και, από την άλλη πλευρά, ο Τίτος Λίβιος ανέφερε ότι οι Ρωμαίοι είχαν ορίσει, στο πρόσωπο του Γναίου Παπίριου Κάρβωνα, το στρατηγό που θα αναλάμβανε να απωθήσει την επίθεση του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αν ο Μακεδόνας τολμούσε ποτέ να αποβιβαστεί στις ακτές της ιταλικής χερσονήσου.

Η αρχαία Μεσόγειος θα μπορούσε να είναι ως επί το πλείστον ελληνική ή ως επί το πλείστον φοινικική-καρχηδονιακή, αλλά τελικά έγινε όλη ρωμαϊκή. Αλλά στο ρωμαϊκό κόσμο δεν επιβίωσε μόνο ο ελληνικός πολιτισμός, όπως συνήθως πιστεύεται. Καρχηδονιακά ήταν τα εγχειρίδια γεωργίας που ενέπνευσαν τον Ουάρρωνα και τον Κολουμέλλα και καρχηδονιακά ήταν πολλά τεχνικά κείμενα, που δυστυχώς χάθηκαν, για να μην αναφέρουμε τη ναυτική πείρα. Όταν η Όνορ Φροστ ανέπλεσε το καρχηδονιακό ναυάγιο του λιμανιού της Μασσαλίας, οι ναυπηγοί της δέχτηκαν σπουδαίες υποδείξεις από τους Μασσαλιώτες καρβομαραγκούς, κληρονόμους μιας παράδοσης οι ρίζες της οποίας φτάνουν στα βάθη του χρόνου μέχρι το αρχαίο Λιθύβαιο. Και το σημαντικό στοιχείο δεν έλειψε ποτέ απόλυτα ούτε από την Αφρική ούτε από τη Σικελία ή την Ισπανία. Το γεγονός ότι τα μέρη αυτά στη συνέχεια δέχτηκαν και αφομοίωσαν σε

μεγάλο βαθμό τον καθαρά σηmitικό πολιτισμό των Αράβων, σε μια γεωγραφική έκταση σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη της αρχαίας καρχηδονιακής επέκτασης, δεν μπορεί να θεωρηθεί απλώς ένα από τα πολλά παράδοξα της ιστορίας.

MANFREDI V.M., ό.π., σ. 116-121.

4 α) Η καταγωγή των Ετρούσκων

Το πρόβλημα της καταγωγής των Ετρούσκων έχει απασχολήσει επί γενεές ολόκληρους τους επιστήμονες και ενδεχομένως να συνεχίσει να τους απασχολεί για πολλά χρόνια ακόμα. Ευτυχώς δεν απαιτείται λεπτομερής πραγμάτευση του εδώ. Οι Έλληνες πίστευαν ότι οι Ετρούσκοι ήρθαν στην Ιταλία από τη δυτική Μικρά Ασία, και για τους γείτονές τους, τους Ρωμαίους, είχαν τη μυθική ιστορία της ίδρυσης της Ρώμης μετά τη φυγή του Αινεία και της οικογένειάς του από την Τροία και τις περιπλανήσεις τους στη Δύση (η ιστορία του Βιργιλίου). Από αρχαιολογική άποψη ο πολιτισμός των Ετρούσκων φαίνεται να εξηγείται κυρίως με την τοπική εξέλιξη, όχι χωρίς επίδραση από τον Βορρά ως τον όγδοο αιώνα και τις τελευταίες φάσεις του Βιλλανόβιου πολιτισμού, στις οποίες ανήκουν οι κυριότερες ετρουσκικές πόλεις. Προβλήματα που πρέπει να λυθούν αφορούν τη γλώσσα τους – όχι τη γραπτή μορφή της ή την αποκρυπτογράφησης της αλλά τις ρίζες της, που δεν φαίνεται να είναι ιταλικές – και την αιτία της ταχείας και θεμελιώδους πολιτισμικής αλλαγής.

BOARDMAN J.¹, ό.π., σ. 251.

β) Η οργάνωση των Ετρούσκων

Για την πολιτειακή οργάνωση της ομοσπονδίας ή τη διοίκηση των πόλεων οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες. Είναι πιθανό στα πρώτα χρόνια να κυβερνιόταν κάθε πόλη από βασιλιά κι αυτός αργότερα να αντικαταστήθηκε από εκλεγμένους άρχοντες, μέλη αριστοκρατικών οικογενειών. Η θρησκεία των Ετρούσκων και ο πολιτισμός τους είναι ένα κράμα ετερογενών στοιχείων· μολοντί έχουν σίγουρα την προέλευσή τους στην Ανατολή και παρουσιάζουν ομοιότητες και συγγένεια με τους θεσμούς που επικρατούσαν στη Μ. Ασία γύρω στο 1100 π.Χ. περίπου, η στενή επαφή με τους Φοίνικες και τους Έλληνες διαφοροποίησε σταδιακά την αρχική μορφή του ετρουσκικού πολιτισμού δίνοντάς του ένα μικτό και ανομοιογενή χαρακτήρα και μεταβάλλοντάς τον σε ένα αμάγαλμα ετερόκλητων στοιχείων. Είναι πολύ πιθανό σε πολλές περιοχές οι Ετρούσκοι κατακτητές να δέχτηκαν στις τάξεις τους την αριστοκρατία των ηττημένων κατοίκων της Ιταλίας, η οποία στα χρόνια της κατάκτησης είχε ήδη ανεπτυγμένο πολιτισμό, δική της γλώσσα και ίσως κάποιες γνώσεις γραφής. Είναι επίσης πολύ πιθανό να ζούσαν στις μεγαλύτερες και πλουσιότερες ετρουσκικές πόλεις Έλληνες άποικοι, κυρίως τεχνίτες και καλλιτέχνες ιωνικής καταγωγής.

ROSTOVITZEFF M., ό.π., σ. 24.

γ) Πολιτιστικός εξελληνισμός των Ετρούσκων

Ο βαθμός του πολιτιστικού εξελληνισμού, που χαρακτηρίζει την Ετρουρία σ' όλη τη διάρκεια της ανατολιζουσας περιόδου, αποτυπώνεται υποδειγματικά στην ιστορία του Δημάρατου από την Κόρινθο (Λίβιος, I, 34· Διονύσιος Αλικαρνασσεάς III, 46· Στράβων, V, 2.2 και VIII, 6.20).

Ως μέλος της οικογένειας των Βακχιαδών, ο Δημάρατος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κόρινθο όταν η ολιγαρχία που κυβερνούσε την πόλη ανατράπηκε από τον Κύψελο (γύρω στο 656), και αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Ταρκυνία. Με την ιδιότητα του ευγενούς και του εμπόρου συνάμα, ο Δημαράτος είχε επισκεφτεί την Ετρουρία κάμποσες φορές. Όταν ήρθε η στιγμή να φύγει για πάντα από την Κόρινθο, πήρε μαζί του μερικούς διαλεχτούς τεχνίτες, που οι πηγές τους μνημονεύουν με τα εξής δηλωτικά ονόματα: Εύχειρ, Εύγραμμος και Δίοπος. Και είναι αξιοσημείωτο ότι, με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, οι πρώτες δημιουργίες τους χρονολογούνται στο τέλος της ανατολίζουσας περιόδου (630-580 περίπου): γλυπτική, τοιχογραφία και μνημειακή αρχιτεκτονική. Εξάλλου, από τότε και ύστερα, η παρουσία μεγάλου αριθμού κεραμιδιών και πήλινων αρχιτεκτονικών επενδύσεων μαρτυρεί σαφώς ότι οι σχετικά επισφαλείς καλύβες, που ξαναχτιζόνταν αδιάκοπα, μετατρέπονται σε πραγματικά σπίτια, στέρεα και μόνιμα. Πρόκειται για μαρτυρία κρυστάλλινη της ολοκληρωμένης πλέον μετάβασης από το χωριό στην πόλη, και σε πολλές περιπτώσεις στην πόλη-κράτος. Στην Ιταλία (εκτός της Μεγάλης Ελλάδας) πρώτη γνώρισε αυτή την εξέλιξη η Ετρουρία. Από εκεί μεταβιβάστηκε στη Ρώμη των Ταρκυνίων, για να ασκήσει εν τέλει τόσο αποφασιστική επίδραση στη διαμόρφωση ολόκληρου του δυτικού πολιτισμού.

RIDGWAY D., ό.π., σ. 218-219.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να βάλετε σε κύκλο τη σωστή απάντηση.

I. Οι κρατικοί σχηματισμοί που επικράτησαν στη Σικελία ήταν:

- α. μοναρχίες
- β. πόλεις-κράτη
- γ. κρατικοί σχηματισμοί μεγαλύτεροι της πόλης-κράτους
- δ. συμπολιτείες

II. Οι πρώτες νομοθεσίες δημιουργήθηκαν σε πόλεις της Δύσης γιατί:

- α. επικράτησαν τυραννικά καθεστώτα
- β. επηρεάστηκαν από τις μητροπόλεις τους
- γ. αναπτύχθηκε η φιλοσοφική σκέψη
- δ. οι αποικίες λειτούργησαν ως πειραματικά εργαστήρια διαμόρφωσης θεσμών

III. Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος έγινε γνωστός γιατί:

- α. κυβέρνησε τυραννικά
- β. έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά
- γ. κατέκρινε τις αντιλήψεις για τον ανθρωπομορφισμό των θεών
- δ. επηρέασε τον Πλάτωνα.

IV. Η ίδρυση της Ρώμης οφείλεται:

- α. στους Σικελούς
- β. στους Έλληνες
- γ. στους Καρχηδόνιους
- δ. στους Ετρούσκους.

V. Κύριο έργο των δημάρχων ήταν:

- α. η ταξινόμηση των πολιτών ανάλογα με την περιουσία τους
- β. η προστασία των πληβείων
- γ. η αντιμετώπιση των προβλημάτων σε κρίσιμες περιόδους
- δ. ο έλεγχος της ηθικής των πολιτών.

2. Να αντιστοιχίσετε ενώνοντας με μία γραμμή τις έννοιες ή τα ονόματα της στήλης Α με εκείνα της στήλης Β.

A	B
πληβείοι	τεφροδόχα αγγεία
Ανίβας	τύραννος
Λίβιος Ανδρόνικος	Δωδεκάδελτος
Γοργίας	φυσική
Ισπανία	Ζάμα
Ρωμύλος	Τάραντας
Αρχιμήδης	Εμπόριον
Ετρούσκοι	νομοθεσία
Διονύσιος Α΄	σοφιστής
Ζάλευκος	Ρώμη

3. α. Ποιες ήταν οι σχέσεις των Ελλήνων με τους κατοίκους της Σικελίας;
β. Ποια ήταν η συμβολή των Ετρούσκων στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού κράτους;
4. Πώς επήλθε η εξίσωση των πληβείων με τους πατρίκιους;

V. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει τη βαθμιαία επικράτηση των Ρωμαίων στη Μεσόγειο·
- να έχουν συνειδητοποιήσει τις επιπτώσεις των κατακτήσεων στη ρωμαϊκή οικονομία και κοινωνία.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η ολοκλήρωση της ρωμαϊκής επέκτασης (200-30 π.Χ.)

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να ενημερωθούν για τη σταδιακή κατάκτηση των ελληνιστικών κρατών από τους Ρωμαίους·
- να γνωρίσουν συνοπτικά τη ρωμαϊκή επέκταση στη Δυτική Ευρώπη·
- να κατανοήσουν το σύστημα εξάρτησης των υποτελών και τις άμεσες συνέπειές του.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε τρεις υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στην επέκταση των Ρωμαίων στην Ανατολή, (1.2) στις κατακτήσεις της Δύσης και (1.3) στη διοίκηση των κατακτημένων περιοχών.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Τα κίνητρα των κατακτήσεων στην Ανατολή ήταν διαφορετικά από

εκείνα στη Δύση. Την επέκταση των Ρωμαίων στην Ανατολή υποδαύλισε η πολυτέλεια των ελληνοιστικών βασιλείων και οι ανταγωνισμοί των ηγεμόνων τους· στη Δύση η αδυναμία αντίστασης των κελτικών φυλών και οι πλούσιοι φυσικοί πόροι των περιοχών, π.χ. κοιτάσματα, δάση κ.ά.

- Η επέκταση στην Ανατολή άρχισε μετά το Β' Καρχηδονιακό πόλεμο και περιλάμβανε τον πόλεμο κατά του Φιλίππου Ε', του Αντιόχου Γ', του Περσέα, του Ανδρίσκου και της Αχαϊκής συμπολιτείας. Στη διάρκεια αυτών των πολέμων οι Ρωμαίοι, εφαρμόζοντας την πολιτική του «διαίρει και βασιλεύει», διέσπασαν τη συνοχή των δυνάμεων του ελληνικού κόσμου.
- Το βασίλειο της Περγάμου το ενσωμάτωσαν στο Ρωμαϊκό κράτος χωρίς να πολεμήσουν. Το κληροδότησε ο τελευταίος ηγεμόνας Άτταλος Γ' μετά το θάνατό του στο ρωμαϊκό λαό (133 π.Χ.) (βλ. Παράρτημα V, 1).
- Η κατάκτηση περιοχών της Δύσης έγινε παράλληλα με τους πολέμους στην Ανατολή. Να επισημανθεί ότι ο Γ' Καρχηδονιακός και η καταστροφή της Καρχηδόνας έγινε την ίδια χρονιά με την καταστροφή της Κορίνθου (146 π.Χ.).
- Με εξαίρεση το βασίλειο της Αιγύπτου, το οποίο όμως ήταν έμμεσα εξαρτημένο από τους Ρωμαίους και υποτάχθηκε οριστικά το 30 π.Χ., όλες οι άλλες περιοχές γύρω από τη Μεσόγειο ήταν ρωμαϊκές κτήσεις. Η Μεσόγειος μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. είχε μεταβληθεί σε ρωμαϊκή λίμνη (mare nostrum).
- Η άσκηση της ρωμαϊκής εξουσίας στους κατακτημένους λαούς έγινε με δύο τρόπους: είτε με την ένταξη των κατακτημένων χωρών ως επαρχιών στο ρωμαϊκό κράτος είτε με εξάρτηση φορολογικής υποτέλειας και παράλληλη παραχώρηση αυτονομίας. Άμεση συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν η αύξηση της δύναμης του ρωμαϊκού στρατού.

Εννοιες κλειδιά

ανεξαρτησία ελληνικών πόλεων – καταστροφή Κορίνθου – mare nostrum (η δική μας θάλασσα) – ρωμαϊκές επαρχίες

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι πόλεμοι των Ρωμαίων κατά του βασιλείου της Μακεδονίας.
2. Ποιες ενέργειες διευκόλυναν την υποταγή του ελλαδικού χώρου στους Ρωμαίους;

3. Να σχεδιαστεί ένας χάρτης των χωρών της Μεσογείου και να χρωματιστούν οι περιοχές εξάπλωσης των Ρωμαίων (κατά το 2ο αι. π.Χ.).

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. α. Οι Ρωμαίοι στον πόλεμο κατά του Φιλίππου Ε΄ είχαν συμμάχους τους Αιτωλούς.
β. Ο Ρωμαίος ύπατος Φλαμίνιος μετά την ήττα του Φιλίππου Ε΄ κήρυξε την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων.
γ. Στον πόλεμο κατά του Αντιόχου Γ΄ είχαν συμμάχους την Αχαική συμπολιτεία, το βασίλειο της Περγάμου, της Μακεδονίας και τη Ρόδο.
δ. Στον πόλεμο κατά του Περσέα είχαν σύμμαχο την Αχαική συμπολιτεία από την οποία και απέσπασαν ομήρους.
ε. Επιχείρησαν σταδιακή κατάκτηση του ελλαδικού χώρου.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.

ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π., *Η πολιτεία του Ήλιου*, Καστανιώτη, Αθήνα 1978.

ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., ό.π.

ROSTOVITZEF M., ό.π.

Οδηγός βιβλίων

ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π., ό.π. *Αντιμετωπίζει το θέμα της επανάστασης των δούλων και των ακτημόνων της Μ. Ασίας που είχε στόχο τη δημιουργία μιας πολιτείας κοινοκτημονικής, της πολιτείας του Ήλιου.*

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να πληροφορηθούν τις επιπτώσεις των κατακτήσεων στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτιστική ζωή των Ρωμαίων·
- να κατανοήσουν τις προσπάθειες που έγιναν από ορισμένους πολιτικούς για την αποκατάσταση των ηθών και την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων·
- να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της πολιτικής ενοποίησης της Ιταλίας·
- να εμβαθύνουν στα κίνητρα των πρωταγωνιστών των εμφυλίων συγκρούσεων·
- να επισημάνουν τα αποτελέσματά τους.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές, (2.2) στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, (2.3) στην ενοποίηση της Ιταλίας και (2.4) στις εμφύλιες συγκρούσεις των Ρωμαίων.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιοχόμενου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Οι μεγάλες κατακτήσεις είχαν άμεσα ευνοϊκά αποτελέσματα για τους Ρωμαίους· ωστόσο, δημιούργησαν μακροπρόθεσμα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά προβλήματα. Οι μικρομεσαίες καλλιέργειες και επιχειρήσεις βαθμιαία εξαφανίστηκαν· έτσι ο κύριος όγκος του ρωμαϊκού λαού που στήριζε το δημοκρατικό πολίτευμα, η μεσαία δηλαδή τάξη, μεταβλήθηκε σε παρασιτικό όχλο. Ισχυροποιήθηκαν δύο κοινωνικές ομάδες οι συγκλητικοί και οι ιππείς, ενώ αναπτύχθηκε παράλληλα η δουλεία (βλ. Παράρτημα V, 2).
- Έγιναν ανεπιτυχείς προσπάθειες για την αντιμετώπιση της νέας κοινωνικής κατάστασης που δημιούργησαν οι κατακτήσεις. Τα μέτρα του Κάτωνα στόχο είχαν την επαναφορά των παλαιών ηθών και των Γράκχων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος της αποκατάστασης των ακτημόνων.
- Οι κάτοικοι της ιταλικής χερσονήσου που ήταν σύμμαχοι των Ρωμαίων την περίοδο των μεγάλων κατακτήσεων, επαναστάτησαν στις αρχές

του 1ου αι. π.Χ. με αίτημα την εξίσωσή τους με τους Ρωμαίους (βλ. Παράρτημα V, 3). Η πλήρης εξίσωση όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας, δηλαδή και των κατοίκων των επαρχιών, έγινε πολύ αργότερα με το διάταγμα του Καρακάλλα (212 μ.Χ.).

- Η πολιτική υπεροχή και η απόκτηση των δημοσίων αξιωμάτων δεν ήταν δυνατό να εξασφαλιστεί με δημοκρατικό τρόπο, δηλαδή με την ψήφο του λαού, στο πλαίσιο του μεγάλου κράτους που είχαν δημιουργήσει οι κατακτήσεις. Οι προσωπικές φιλοδοξίες πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών εξυπηρετήθηκαν πλέον με τη χρησιμοποίηση του στρατού και τις ένοπλες συγκρούσεις. Ο 1ος αι. π.Χ. έχει σφραγιστεί από τις εμφύλιες συγκρούσεις των: Μάριου – Σύλλα, Πομπήιου – Καίσαρα, Αντωνίου – Οκταβιανού.
- Οι σπουδαιότερες εμφύλιες συγκρούσεις έγιναν σε ελληνικό χώρο: Σύγκρουση Πομπήιου και Καίσαρα στα Φάρσαλα της Θεσσαλίας (48 π.Χ.). Σύγκρουση Β' τριανδρίας με τους δολοφόνους του Καίσαρα στους Φιλίππους της Μακεδονίας (42 π.Χ.). Σύγκρουση Αντωνίου και Οκταβιανού στο Άκτιο της Ηπείρου (31 π.Χ.).
- Οι εμφύλιες συγκρούσεις συνέβαλαν στην κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Εννοιες κλειδιά

ρωμαϊκός όχλος – συγκλητικοί – νέος άνθρωπος – δημοσιώνης – τελώνης – δουλεία – μονομάχοι – αγροτικός νόμος – αποκατάσταση ακτημόνων – Συμμαχικός πόλεμος – κράτος Ιταλιωτών – εμφύλιοι πόλεμοι – προγραφές – δικτάτορας – συνωμοσία του Κατιλίνα – Α' Τριανδρία – Ιουλιανό ημερολόγιο – Β' Τριανδρία – κατάλυση της Res publica (δημοκρατίας)

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η δουλεία κατά τους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες.
2. Να σχολιαστεί η άποψη του ποιητή Οράτιου «η ηττημένη Ελλάδα κατέκτησε το σκληρό νικητή και έφερε τα γράμματα και τις τέχνες στο αγροτικό Λάτιο».
3. Οι συνέπειες των μεγάλων κατακτήσεων στην πολιτιστική ζωή των Ρωμαίων.

4. Να ερμηνευτούν οι στόχοι των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του Κάτωνα και των Γράκχων.
5. Αφού οι μαθητές μελετήσουν την εσωτερική και εξωτερική πολιτική του Ιούλιου Καίσαρα, να διατυπώσουν τεκμηριωμένη κρίση σ' ό,τι αφορά τη συνολική του δραστηριότητα.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

1. Εξαφάνιση της μεσαίας τάξης και αύξηση του παρασιτικού όχλου στη Ρώμη. Ενίσχυση της τάξης των συγκλητικών και των ιππέων. Ανάπτυξη της δουλείας.
6. α. Οι κάτοικοι των ιταλικών πόλεων ήταν υποτελείς στους Ρωμαίους· μόνο οι πλούσιοι είχαν πολιτικά δικαιώματα. Οι μεταρρυθμίσεις των Γράκχων δεν προέβλεπαν την αποκατάσταση όσων δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα.
β. Τα αίτια που προκάλεσαν το Συμμαχικό πόλεμο, όπως γίνεται φανερό, ήταν κοινωνικά· γι' αυτό και ο συγγραφέας του παραθέματος τον ονομάζει κοινωνικό.

Βιβλιογραφία

- ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.
COULANGES FUSTEL DE, ό.π.
ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ., ό.π.
ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π., ό.π.
ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., ό.π.
ROSTOVITZEFF Μ., ό.π.

1 Η διαθήκη του Άτταλου Γ' (*)

Έτσι είχε στη Ρώμη η κατάσταση το έτος 133, όταν ύστερα από μια πολύ εκκεντρική ζωή πέθανε ο τελευταίος από τους ατταλίδες βασιλιάδες της Περγάμου, Άτταλος ο ΙΙΙ, ιδιαίτερα γνωστός στην ιστορία με την προσωνυμία φιλομήτωρ, μα πιο πολύ για την ωμότητα και τα κακουργήματά του. Με την ψυχή του αδιάκοπα ταραγμένη από τις υποψίες ανύπαρκτων επιβουλών, παγίδευε τους φίλους του, τους κατηγορούσε για το θάνατο της μάνας του και της γυναίκας του και τους παράδινε στους δήμιούς του. Κατά τη μαρτυρία του Διόδωρου, διάλεγε από τους βάρβαρους μισοφόρους του τους πιο ανεχόρταγους για αίμα και για χρήμα, τους έκρυβε σ' απόμερα χωρίσματα των παλατιών κ' εκεί καλώντας όσους υποψιαζόταν, τους εξόντωνε μ' άξιους της αιμοβορίας του υπηρέτες· κι έβαζε να σκοτώνουν από πάνω τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους. Μα οι Ερινύες ξύπνησαν κάποτε για να τον κυνηγήσουν ως τ' απόβαθα των παλατιών, όπου τριγυρισμένοι από τις πελιδνές σκιές των σκοτωμένων φίλων του, μ' ανάστατα μαλλιά, με μάτια φλογισμένα κι άκοπα τα γένια του ζούσε παράφρονος εγκληματίας, σαν κάπρος πληγωμένος στα βαθιά μιας λόχμης. Του κάκου προσπαθώντας να γλυτώσει από τους εφιάλτες του, είχε ριχτεί με πάθος στη σπουδή των δηλητηρίων και των αντιδοτων, που τα δοκίμαζε στους καταδικασμένους. Από τα δηλητήρια πέρασε στη φαρμακοποιία και στη βοτανική κι αξιώθηκε τον έπαινο του Γαληνού για συνταγές που στα κοιλιακά νοσήματα ήταν ένα κ' ένα. Μα και στη γεωργία και στη ζωολογία ασχολήθηκε και παραπέρα, σαν εκπρόσωπος μιας δυναστείας που αγάπησε τις τέχνες τις καλές, ξάφνιαζε με την έξοχή του δεξιάτητα να πλάθει το κερί ή να χύνει το χαλκό, τεχνίτης σ' όλα. Τεχνίτης τέλος και στην εξασφάλιση της υστεροφημίας, φρόντισε πεθαίνοντας να καταχωρηθεί με μια πρωτότυπη στην ιστορία διαθήκη: εγκατάσταινε κληρονόμο του βασιλείου και των απέραντων της δυναστείας του θησαυρών, το «δήμο» των ρωμαίων.

Ήταν η πράξη τόσο ανήκουστη κι απίθανη, που από την αρχαιότητα διατυπώθηκαν αμφιβολίες για τη γνησιότητα της διαθήκης και οι νεότεροι ιστορικοί ζήτησαν να τις εκμεταλλευτούνε. Απ' όταν όμως μια περίφημη επιγραφή της Περγάμου επιβεβαίωσε την παράδοση, οι ιστορικοί προσπάθησαν να επινοήσουν κάποια δικαιολογία. Άλλοι να πούμε ομολογούν το σεβασμό τους μπρος στην άγνοια των λόγων που θα την προκάλεσαν, άλλοι την αποδίνουν μ' επιείκεια στην τρέλα του, άλλοι στην ένοια του να προφυλάξει το βασίλειο από μελλοντικές διχόνοιες κι άλλοι στην πρόνοια να υποχρεώσει με ειδική διάταξη τον εγκατάστατο να σεβαστεί τη λευτεριά της Περγάμου και των ελληνικών πολιτειών της Μικρασίας. Όμως με τέτοιου είδους εξηγήσεις, «ο δρόμος ο κοντός παραμακραίνει!». Δήμιος και τύραννος σαν ζούσε ο Άτταλος είχε αρκετά αναστατώσει τη ζωή των υπηκόων του, ώστε να μη τον ενοχλούσε και πολύ η φροντίδα να τους προφυλάξει από μελλοντικές διχόνοιες ή να κατοχυρώσει την ανύπαρκτη πια λευτεριά τους. Η πράξη του ήταν φυσική κι απόλυτα εναρμονισμένη με τα αισθήματα της πλουτοκρατικής που εκπροσωπούσε ολιγαρχίας [...]

Η πράξη ωστόσο του Άτταλου είχε και το χαρακτήρα μιας προσωπικής από μέρους του κι από μέρος της δυναστείας του ευγνωμοσύνης. Από τον καιρό που με τον Άτταλο Ι το Σωτήρα μεγάλωσε ο πλούτος κ' η δύναμη του κράτους της Περγάμου, το μικρό βασίλειο άρχισε να κεντρίζει την όρεξη των ισχυρών βασιλιάδων της Μακεδονίας και της Συρίας κι ο Άτταλος Ι ζήτη-

(*) Ακολουθείται ο τρόπος γραφής του συγγραφέα

σε και πέτυχε την προστατευτική για τότε «προστασία» της Ρώμης. Οι διάδοχοι Ευμένης II, Ατταλος II ο φιλάδελφος κι Ατταλος III ο φιλομήτωρ διατήρησαν στενούς με την προστάτρια εκείνη δύναμη δεσμούς, πολλές φορές τη συντρέξαν στις υποθέσεις της Ανατολής και πολλές φορές πήρανε εξαιρετά δείγματα και της ευγνωμοσύνης και της περιφρόνησής της. Όταν με τη βοήθεια του Ευμένη ο Σκιπίων νίκησε τον Αντίοχο, το κράτος της Περγάμου πήρε σπουδαίο μερίδιο από τη λεία των ρωμαϊκών αετών κι απλώθηκε σχεδόν σ' ολόκληρη τη Μικρασία: από την Ευρώπη του δόθηκε η θρακική χερσόνησο κ' η Λυσιμάχεια από την Ασία, εξόν από τη Μυσία που η κυριαρχία της του επικυρώθηκε, η μεγάλη Φρυγία κ' η Φρυγία η ελλησποντιακή, η Λυδία μαζί με την Έφεσο και τις Σάρδεις, η Λυκαονία κι όλα τα υποταγμένα προτού στον Αντίοχο μέρη ως τον Ταύρο, εξόν από την Καρία ως το Μαϊάνδρο και τη Λυκία που δόθηκαν στους ρόδιους: κ' η «προστασία» τέλος των ελληνικών πολιτειών της Μικρασίας που «αυτονομήθηκαν». Ξέροντας οι ρωμαίοι χάρη στη βαθιά πολιτική τους πείρα τι ανεκτίμητος προδότης του λαού του και τι πράκτορας του ξένου που τότε στηρίζει είναι ένας βασιλιάς, συγκρότησαν και μεγαλώσαν το βασίλειο της Περγάμου σαν άξονα των συμφερόντων τους, στη Μικρασία. Ωστόσο, ποτέ δεν έκρυψαν την περιφρόνηση που τους εμπνέανε οι βασιλίσκοι αυτοί και φρόνιζαν να μην αφήνουν ευκαιρία χωρίς να τους εξευτελίσουν. Όταν ο Ευμένης, που περισσότερο παρ' όποιος άλλος τους εξυπηρέτησε, μα που άθελά του κέντρισε και την καχυποψία τους, ήρθε στην Ιταλία για ν' απολογηθεί και να εξηγήσει την καλή του πρόθεση, η Σύγκλητος ψήφισε αμέσως την απόφαση «κανέννας βασιλιάς να μην παρουσιάζεται μπροστά της» κ' έστειλε τον ταμία της με την απόφαση και μ' εντολή για τον Ευμένη που έφτασε στο Μπρίντζι, αν έχει τίποτε να πει στη Σύγκλητο, να του το πει, αλλιώς να φύγει το ταχύτερο από την Ιταλία. Μα η προσβολή δε φάνηκε αρκετά βαριά κ' η Σύγκλητος έστειλε σε λίγο στην Ασία πρεσβευτή το Γάιο Σουλπίκιο, για να εξετάσει τάχα μην ετοιμάζεται για πόλεμο ο Ευμένης: «ὁ δὲ Γάϊος παραγενόμενος εἰς Ἀσίαν, ἐκθέματα κατὰ τὰς πόλεις ἐξέθηκε τὰς ἐπιφανεστάτας, κελεύων εἰ τις βούλεται κατηγορεῖν Εὐμένους τοῦ βασιλέως, ἀπαντᾶν εἰς Σάρδεις ἐπὶ τινὰ χρόνον ὠρισμένον, μετὰ δὲ ταῦτα παραγεννηθεὶς αὐτὸς εἰς τὰς Σάρδεις, ἀποκαθίσας ἐν τῷ γυμνασίῳ ἐπὶ δέχ' ἡμέρας διήκουσε τῶν κατηγορούντων, πᾶσαν ἐπιδοχόμενος αἰσχρολογίαν καὶ λοιδορίαν κατὰ τοῦ βασιλέως». Αλλά τίποτα δε χαρακτηρίζει καλύτερα την περιφρόνηση της Ρώμης για τους λαοφάγους αυτούς τυράννους, όσο το ανέκδοτο του Κάτωνα για τον ίδιο τον Ευμένη. Όταν ήρθε για πρώτη φορά στη Ρώμη σαν φίλος και σύμμαχος, είπαν στον Κάτωνα που τον απόφευγε πως είναι βασιλιάς πολύ αγαθός κ' εγκάρδιος σ' αλήθεια φίλος των ρωμαίων «έστω, τους αποκρίθηκε, αλλά το ζώο που λένε βασιλιά, είναι από φυσικού του ζώο σαρκοβόρο».

ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π., ό.π., σ. 31-35.

2 Οι συνέπειες των ρωμαϊκών κατακτήσεων

Οι οικονομικές μεταβολές που περιγράψαμε είχαν μεγάλη πολιτική και κοινωνική σημασία. Ολοένα και περισσότεροι κάτοικοι της νότιας Ιταλίας, τα κτήματα των οποίων αγοράστηκαν από κερδοσκόπους, μεταναστεύουν προς τις χώρες της Ανατολής και της Δύσης. Επίσης σταματά η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού της Ιταλίας. Οι πιο δραστήριοι από την τάξη των αγροτών έγιναν μεγάλοι γαιοκτήμονες: οι λιγότερο ικανοί, αυτοί που έμειναν προσκολλημένοι στο παλιό σύστημα γεωργικής εκμετάλλευσης, χωρίζαν τη γη τους σε όλο και μικρότερα τμήματα για να τη μοιράζουν στα παιδιά τους, δημιουργούσαν χρέη, και τελικά, αφού πουλούσαν ό,τι τους είχε απομείνει, κατέφευγαν στις πόλεις: άλλοι παρέμεναν στην ύπαιθρο και εργαζόνταν στα μεγάλα κτήματα ως έμμισθοι εργάτες ή ενοικιαστές δημιουργώντας έτσι ένα αγροτικό προλεταριάτο. Για όλους αυτούς τους λόγους, από τη μια μεριά ελαττωνόταν συνεχώς η

επιρροή των μικροκαλλιεργητών στη διαμόρφωση της ρωμαϊκής πολιτικής, και από την άλλη αυξανόταν η επιρροή των μεγάλων γαιοκτημόνων. Αυτοί ζούσαν στην πόλη και με τον πλούτο τους ασκούσαν ισχυρή επιρροή πάνω στον πληθυσμό της πόλης. Παράλληλα αρχίζει να γίνεται αισθητή η παρουσία του πλήθους των ανέργων προλεταρίων, οι οποίοι συνέρρεαν από κάθε γωνιά της Ιταλίας στην πρωτεύουσα, όπου δεν είχαν κανένα μέσο να συντηρηθούν εκτός από αυτά που μπορούσε να τους εξασφαλίσει η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Επίσης αυξάνει αδιάκοπα και ο αριθμός των «πελατών» (clientes) των μεγάλων οικογενειών. (Όπως ήδη αναφέρθηκε, κάθε επιφανής οικογένεια στη Ρώμη ή και αλλού στην Ιταλία είχε την «πελατεία-clientela» της δηλαδή μία ομάδα ανθρώπων που εξαρτιόταν από αυτήν κοινωνικά και οικονομικά).

Αυτές οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές συνοδεύονταν από μια αξιοσημείωτη μεταβολή στο σύνολο της πολιτιστικής ζωής της Ρώμης. Οι Ρωμαίοι επιθυμούσαν να αναγνωριστούν από τους Έλληνες όχι μόνο ως η σημαντικότερη πολιτική δύναμη της εποχής, αλλά παράλληλα και ως ένα πολιτισμένο κράτος και τμήμα του ελληνικού πολιτισμένου κόσμου. Πολλοί από τους σημαντικούς πολιτικούς άνδρες της Ρώμης μάθαιναν Ελληνικά, στην αρχή βέβαια για καθαρά πρακτικούς σκοπούς. Η γνώση όμως της ελληνικής γλώσσας ήταν το κλειδί για τη γνωριμία με την ελληνική γραμματεία κι αυτή η γραμματεία, ιδιαίτερα το ιστορικό και μυθολογικό της μέρος, παρακινούσε Ρωμαίους πατρικούς να προσθέτουν σε ορισμένα σημεία ιστορικές διηγήσεις, οι οποίες θα έρχιαν φως στη συμβολή της Ρώμης στην παγκόσμια ιστορία. Είδαμε ήδη πως οι πρώτες απόπειρες να συνταχθεί μια ολοκληρωμένη ρωμαϊκή ιστορία με αφετηρία το απώτατο παρελθόν και να συνδεθεί συγχρόνως με την ελληνική έγιναν από Ρωμαίους ευγενείς: τα κείμενα γράφτηκαν στα Ελληνικά και προοριζόνταν για Έλληνες αναγνώστες.

ROSTOVITZ M., ό.π., σ. 112-113.

3 Η επέκταση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη

Αλλά με έναν πολύ εξυπνο ελιγμό η Ρώμη άνοιξε μια πόρτα που, όσο μικρή και αν ήταν, επέτρεπε στους υποτελείς να εισέλθουν μέσα στο Ρωμαϊκό Κράτος. Δέχθηκε να απονεμίσει τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη σε κάθε Λατίνο που ασκούσε κάποιο αξίωμα στη γενέτειρά του, μετά το τέλος της θητείας του. Αυτή τη φορά η παραχώρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ήταν πλήρης και χωρίς περιορισμούς: ψηφοφορίες, αξιώματα, αναφορά στην απογραφή, γάμος, ιδιωτικό δίκαιο, τίποτε δεν έμενε απέξω. Η Ρώμη έστεργε να μοιρασθεί με τον ξένο τη θρησκεία της, το πολίτευμά της, τους νόμους της μόνο που αυτή η εύνοια ήταν ατομική και δεν απευθυνόταν σε ολόκληρες πόλεις αλλά σε μεμονωμένα άτομα. Η Ρώμη δεχόταν στους κόλπους της μόνον ό,τι καλύτερο, πλουσιότερο, σημαντικότερο υπήρχε στο Λάτιο.

Το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη έγινε τότε πολύτιμο, α) γιατί ήταν πλήρες και β) γιατί αποτελούσε προνόμιο. Αποκτώντας το, έπαιρναν μέρος στις συνελεύσεις της πιο ισχυρής πόλης της Ιταλίας: μπορούσαν να γίνουν ύπατοι και να διοικήσουν λεγεώνες. Μπορούσε επίσης να ικανοποιηθεί μικρότερες φιλοδοξίες: τους έδινε δικαίωμα γάμου και συγγένειας με μια ρωμαϊκή οικογένεια: μπορούσαν να εγκατασταθούν στη Ρώμη και να αποκτήσουν ιδιοκτησία: μπορούσαν να κάνουν εμπόριο στη Ρώμη, η οποία αποκτούσε ήδη την πρώτη θέση στο διεθνές εμπόριο. Μπορούσαν να συμμετάσχουν στις ομάδες των μισθωτών των δημόσιων προσόδων, δηλαδή να πάρουν μέρος στα τεράστια κέρδη που αποκόμιζαν από τη συλλογή των φόρων και την κερδοσκοπία πάνω στις εδαφικές εκτάσεις του *agri publici*. Όπου και να κατοικούσαν, ήσαν απόλυτα προστατευμένοι: διέφευγαν από την εξουσία των τοπικών αξιωματούχων και προστατεύονταν από τις ιδιοτροπίες των ιδίων των Ρωμαίων αξιωματούχων. Όντας Ρωμαίοι πολίτες, απολάμβαναν τιμές, πλούτη, και ασφάλεια.

Οι Λατίνοι έσπευσαν τότε να επιδιώξουν την απόκτηση αυτού του τίτλου και μεταχειρίστηκαν κάθε μέσο, για να το πετύχουν. Την ημέρα που η Ρώμη θέλησε να δειχθεί κάπως αυστηρότερη, ανακάλυψε ότι 12.000 απ' αυτούς τον είχαν αποκτήσει με απάτη.

Κανονικά η Ρώμη έκλεινε τα μάτια, σκεπτόμενη ότι αύξανε έτσι τον πληθυσμό της και αντικαθιστούσε τις απώλειες των πολέμων. Αλλά οι λατινικές πόλεις υπέφεραν, οι πλουσιότεροι κάτοικοί τους γίνονταν Ρωμαίοι πολίτες και το Λάτιο φτώχαινε. Ο φόρος, από τον οποίο εξαιρούνταν οι πλουσιότεροι, ως έχοντες τον τίτλο τον Ρωμαίου πολίτη, γινόταν όλο και πιο δυσβάσταχτος και ο αριθμός των στρατιωτών που έπρεπε να αποστέλλουν στη Ρώμη, γινόταν κάθε χρόνο όλο και πιο δύσκολο να συμπληρωθεί. Όσο μεγάλωνε ο αριθμός αυτών που αποκτούσαν τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη, τόσο χειρότερευε η κατάσταση αυτών που δεν τον είχαν. Έφθασε ο καιρός, όπου οι λατινικές πόλεις ζήτησαν το δικαίωμα του πολίτη να μην αποτελεί πλέον προνόμιο.

Οι ιταλικές πόλεις, οι οποίες, υπόδουλες από δύο αιώνες, βρίσκονταν περίπου στην ίδια κατάσταση με τις λατινικές και έβλεπαν επίσης τους πλουσιότερους κατοίκους τους να τις εγκαταλείπουν, για να γίνουν Ρωμαίοι, ζήτησαν κι αυτές πολιτικά δικαιώματα. Η μοίρα των υπόδουλων ή συμμάχων είχε καταστεί ακόμη πιο δυσβάσταχτη σε μια εποχή, όπου η ρωμαϊκή δημοκρατία ανακινούσε το θέμα των αγροτικών νόμων. Η αρχή λοιπόν όλων αυτών των νόμων ήταν πως ούτε ο υπόδουλος ούτε ο σύμμαχος δεν είχε το δικαίωμα κυριότητας της γης, εκτός αν υπήρχε επίσημη πράξη του κράτους, και πως το μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής γης ανήκε στη δημοκρατία· μια μερίδα ζητούσε να επιστρέψουν στο κράτος αυτά τα εδάφη, που κατέχονταν σχεδόν στο σύνολό τους από Ιταλούς, και να μοιραστούν στους φτωχούς της Ρώμης. Οι Ιταλοί απειλούνταν, λοιπόν, με γενική καταστροφή· ένιωθαν την επιτακτική ανάγκη να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα και δεν μπορούσαν να τα αποκτήσουν χωρίς το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη.

Ο πόλεμος που επακολούθησε, ονομάστηκε κοινωνικός πόλεμος· οι σύμμαχοι της Ρώμης είχαν πάρει πράγματι τα όπλα, για να μην είναι πλέον σύμμαχοι και να γίνουν Ρωμαίοι. Αν και νικήτρια η Ρώμη, δέχθηκε, ωστόσο, να παραχωρήσει αυτό που της ζητούσαν, και οι Ιταλοί απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα. Εξομοιωμένοι από τότε με τους Ρωμαίους, απέκτησαν τη δυνατότητα να ψηφίζουν. Στην ιδιωτική τους ζωή ίσχυαν οι νόμοι της Ρώμης· αναγνωρίσθηκε το δικαίωμά τους επί του εδάφους και η ιταλική γη, όπως και η ρωμαϊκή, έγινε κτήμα τους. Τότε θεσπίστηκε το *jus Italicum* που αποτελούσε το δίκαιο όχι του Ιταλού ιδιώτη, εφόσον ο Ιταλός είχε γίνει Ρωμαίος, αλλά της ιταλικής γης που έγινε αντικείμενο ιδιοκτησίας, σαν να ήταν *ager Romanus*.

Από τότε, ολόκληρη η Ιταλία αποτέλεσε ένα ενιαίο κράτος. Απόμεινε ακόμη να μπουν στη ρωμαϊκή ένωση και οι επαρχίες.

COULANGES FUSTEL DE, ό.π., σ. 566-569.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σε καθεμιά από τις ακόλουθες προτάσεις να βάλετε σταυρό στο αντίστοιχο τετραγωνάκι. Όσες είναι λανθασμένες να τις αναδιατυπώσετε σωστά.

	ΣΩΣΤΟ	ΛΑΘΟΣ
α. Ο ύπατος Αμίλιος Παύλος κατέστρεψε την Κόρινθο (146 π.Χ.) και υπέταξε όλη την Ελλάδα.	☐	☐
β. Ο ρωμαϊκός στρατός αντιμετώπισε νικηφόρα τις δυνάμεις του Άτταλου Γ' και κατέλαβε την Πέργαμο (133 π.Χ.).	☐	☐
γ. Μια από τις συνέπειες των ρωμαϊκών κατακτήσεων ήταν η προοδευτική εξαφάνιση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ιδιοκτησιών.	☐	☐
δ. Οι Ρωμαίοι εκδήλωσαν την προτίμησή τους στο θεατρικό είδος της κωμωδίας.	☐	☐
ε. Ο Κάτων απέδιδε την ευθύνη της αλλοίωσης των ρωμαϊκών ηθών στην υιοθέτηση βαρβαρικών εθίμων από τους Ρωμαίους.	☐	☐
ς. Ο Συμμαχικός πόλεμος (90-88 π.Χ.) συντέλεσε στην επέκταση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη στους κατοίκους της Ιταλίας.	☐	☐
ζ. Ο Σύλλας εφάρμοσε την πολιτική των προγραμμάτων για την εξόντωση των αντιπάλων του.	☐	☐

2. Να ταξινομήσετε χρονολογικά τα ακόλουθα γεγονότα βάζοντάς τα στη σωστή σειρά:

I

- α. Εκλογή του Τιβέριου Γράκχου στη δημαρχία
- β. Ήττα του Περσέα στην Πύδνα
- γ. Α΄ τριανδρία
- δ. Καταστροφή της Αθήνας από το Σύλλα Αντωνίου-Οκταβιανού
- ε. Διακήρυξη της ανεξαρτησίας των Ελληνικών πόλεων από το Φλαμίνιο

II

- α. Συμμαχικός πόλεμος
- β. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κάτωνα
- γ. Η υποταγή της κυρίως Ελλάδας στους Ρωμαίους
- δ. Η εμφύλια σύγκρουση
- ε. Δικτατορία του Σύλλα

3. α. Να τεκμηριώσετε την αλήθεια της άποψης του Οράτιου ότι «η ηττημένη Ελλάδα κατέκτησε το σκληρό νικητή και έφερε τις τέχνες και τα γράμματα στο αγροτικό Λάτιο».
- β. Οι συνέπειες των εμφυλίων συγκρούσεων των Ρωμαίων αναφορικά με τη ρωμαϊκή πολιτεία.
4. Ποια πολιτική εφάρμοσαν οι Ρωμαίοι για την κατάκτηση του ελλαδικού χώρου και ποιες ενέργειες αποδεικνύουν αυτή την πολιτική;

VI. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (1ος αι.π.Χ. – 3ος αι. μ.Χ.)

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει τα βασικά στοιχεία (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά) της ανάπτυξης και εξέλιξης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από την ίδρυσή της μέχρι και τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.
- να έχουν αξιολογήσει την επίδραση που άσκησε το ελληνικό πνεύμα στους Ρωμαίους.
- να έχουν κατανοήσει την κρίση που έπληξε την αυτοκρατορία κατά τον 3ο αι. μ.Χ.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η περίοδος της ακμής (27 π.Χ. – 193 μ.Χ.)

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να αντιληφθούν την πολιτική του Αυγούστου, η οποία συνετέλεσε στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας.
- να κατανοήσουν τη λειτουργία του πολιτεύματος και το ρόλο του στρατού σ' αυτό.
- να πληροφορηθούν τα όρια επέκτασης του ρωμαϊκού κράτους και τον τρόπο διοίκησης των επαρχιών του.
- να γνωρίσουν την πολιτιστική ανάπτυξη της Ρώμης την εποχή του Αυγούστου.
- να κατανοήσουν το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε απ' ορισμένους αυτοκράτορες (Αντωνίνοι) για τις επαρχίες.
- να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του ρωμαϊκού Δικαίου για τους κατακτητές και τους κατακτημένους και τη συμβολή του στην εξέλιξη του Δικαίου άλλων εποχών.
- να αντιληφθούν τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες που είχε η ρωμαϊκή κυριαρχία στους κατοίκους της αυτοκρατορίας.

- να εκτιμήσουν την επίδραση που είχε ο Ελληνισμός στη ρωμαϊκή παράδοση και τη δημιουργία ενός οικουμενικού πολιτισμού·
- να αξιολογήσουν την επίδραση της ελληνικής τέχνης στη ρωμαϊκή·
- να διακρίνουν τις καινοτομίες της ρωμαϊκής τέχνης.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε τέσσερις υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στην εποχή του Αυγούστου, (1.2) στους διαδόχους του Αυγούστου, (1.3) στην επίδραση του Ελληνισμού στη Ρώμη και (1.4) στη ρωμαϊκή τέχνη.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Το δημοκρατικό πολίτευμα δεν είχε τις δυνατότητες να ανταποκριθεί στη διοίκηση της ρωμαϊκής οικουμένης. Ήταν αναγκαία η συγκέντρωση των εξουσιών στα χέρια ενός προσώπου. Ο Οκταβιανός οργάνωσε τη ρωμαϊκή πολιτεία (Res publica) σε νέες βάσεις, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες χωρίς, ωστόσο, να προσκρούσει στα δημοκρατικά αισθήματα των Ρωμαίων.
- Για τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες η ρωμαϊκή οικουμένη κυβερνήθηκε από ένα ιδιόρρυθμο μοναρχικό σύστημα. Το πολίτευμα της Ηγεμονίας (principatus) ήταν στην πραγματικότητα μια δυαρχία εξουσιών: του πρώτου πολίτη-ηγεμόνα (princeps) και της συγκλήτου. Καθοριστικός παράγοντας στο πλαίσιο του νέου πολιτεύματος αναδεικνύεται προοδευτικά ο στρατός.
- Ο Οκταβιανός Αύγουστος εφάρμοσε πολιτική εκρωμαϊσμού των κατακτημένων περιοχών και συνέδεσε το όνομά του με την πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της Ρώμης (χρυσός αιώνας του Αυγούστου).
- Από τις δυναστείες που κυβέρνησαν μετά τον Αύγουστο η σπουδαιότερη ήταν των Αντωνίων (βλ. πίνακα αυτοκρατόρων στο β.μ. σ. 212). Οι Αντωνίοι φρόντισαν ιδιαίτερα για την ανάπτυξη των επαρχιών της αυτοκρατορίας. Τότε η ρωμαϊκή οικουμένη (βλ. χάρτη στο β.μ. σ. 215) απέκτησε τη μεγαλύτερη έκταση και έφτασε στο απόγειο της ισχύος της. Παντού είχε επιβληθεί η ειρήνη (Pax Romana) και ο ρωμαϊκός νόμος.
- Το ρωμαϊκό Δίκαιο στην αρχή αποσκοπούσε στην κάλυψη των αναγκών της πόλης-κράτους της Ρώμης, συμπληρώθηκε όμως σταδιακά για να καλύψει τις ανάγκες των λαών της αυτοκρατορίας. Αποτέλεσε

ένα συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα σε λαούς που είχαν διαφορετικές παραδόσεις, αντιλήψεις και διαφορετικά ήθη.

- Οι κοινωνικές δομές, ουσιαστικά η διάσταση μεταξύ πλούσιων και φτωχών, στο πλαίσιο της ρωμαϊκής οικουμένης δεν ήταν διαφορετικές από εκείνες της περιόδου εξάπλωσης των Ρωμαίων στην Ιταλία (3ος αι. π.Χ.), αν και η οικονομική ευμάρεια είχε βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής των υπηκόων (βλ. Παράρτημα VI, 1).
- Ο Ελληνισμός επηρέασε πολιτιστικά τη ρωμαϊκή οικουμένη. Ο πολιτισμός πήρε οικουμενικές διαστάσεις και ήταν ελληνορωμαϊκός στα εξωτερικά του χαρακτηριστικά και στην ουσία του. Στην πολιτιστική ανάπτυξη συνέβαλαν Έλληνες λόγιοι και φιλέλληνες αυτοκράτορες (Δεύτερη Σοφιστική).
- Οι τομείς στους οποίους η ρωμαϊκή τέχνη πρωτοπορεί είναι η αρχιτεκτονική, το ρεαλιστικό πορτρέτο και το ιστορικό ανάγλυφο στην πλαστική και η προσωπογραφία στη ζωγραφική.

Έννοιες κλειδιά

ρωμαϊκή οικουμένη – συμβούλιο του αυτοκράτορα – ηγεμονία (principatus) – πρώτος πολίτης (princeps) – πραιτωριανοί – δυναρχία – εκρωμαϊσμός κατακτημένων – λατρεία κρατικής εξουσίας – αποθέωση του αυτοκράτορα – χρυσός αιώνας Αυγούστου – επαρχιώτες αυτοκράτορες – διάταγμα του Καρακάλλα – ρωμαϊκή ειρήνη (pax Romana) – ρωμαϊκό Δίκαιο – οικονομική ευημερία – οικουμενικός πολιτισμός – ελληνορωμαϊκός πολιτισμός – Δεύτερη Σοφιστική – στωική φιλοσοφία – νεοπλατωνισμός – ανατολικές θρησκείες – ρωμαϊκή αρχιτεκτονική – ρεαλιστικό πορτρέτο – ιστορικό ανάγλυφο – προσωπογραφία – Φαγιούμ

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Οι μαθητές να κρίνουν συνολικά την πολιτική του Οκταβιανού. Οι κρίσεις τους να επικυρώνονται με αναφορά στα κατάλληλα τεκμήρια.
2. Ο πρώτος πολίτης (princeps) του Ρωμαϊκού κράτους και η θεοποίησή του.
3. Να αναλυθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ρωμαϊκής κοινωνίας την περίοδο της ακμής της αυτοκρατορίας.
4. Η ρωμαϊκή ειρήνη και το ρωμαϊκό Δίκαιο.
5. Οι καινοτομίες των Ρωμαίων στην αρχιτεκτονική.

6. Το ρεαλιστικό πορτρέτο και η προσωπογραφία: δύο εκφράσεις της τέχνης των αυτοκρατορικών χρόνων.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

3. Το ρωμαϊκό πολίτευμα των αυτοκρατορικών χρόνων μέχρι τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. συνίσταται ουσιαστικά σε μια δυαρχία εξουσιών με ενισχυμένες τις αυτοκρατορικές εξουσίες. Στα ελληνιστικά βασίλεια η εξουσία του ηγεμόνα δεν περιορίζεται από καμία άλλη πολιτική δύναμη. Πρόκειται για απόλυτη μοναρχία.
4. Μέτρα εκρωμαϊσμού των επαρχιών. Φροντίδα για τις επαρχίες ιδιαίτερα την εποχή των Αντωνίνων: Συνετή διοίκηση, οικονομική ευημερία, νομοθεσία, ειρήνη.
7. Οι εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής είχαν περιορισμένη πολιτική παρέμβαση. Επιδίδωκαν με τις ιδέες τους να βοηθήσουν στην επίλυση καθημερινών προβλημάτων που απασχολούσαν τον άνθρωπο εκείνης της εποχής.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.

ALFÖLDY G., *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, μετ. Αγγ. Χανιώτης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

GARNSEY P., SALLER R., *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, μετ. Β.Ι. Αναστασιάδης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

GODWIN J., *Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου*, μετ. Π. Χιωτέλλης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984.

HONOUR, H., FLEMING J., τ. 1, ό.π.

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ό.π.

ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., ό.π.

ROSTOVITZEFF M., ό.π.

Οδηγός βιβλίων

GARNSEY P., SALLER R., ό.π. *Μελέτη που αναφέρεται στην οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ειδικότερα αντιμετωπίζονται τα θέματα: Μια Μεσογειακή αυτοκρατορία – Διοίκηση χωρίς γραφειοκρατία – Μια υποανάπτυκτη οικονομία – Η γη – Ο εφοδιασμός της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – Η κοινωνική ιεραρχία – Οικογένεια και οίκος – Οι κοινωνικές σχέσεις – Η θρησκεία – Ο πολιτισμός.*

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να κατανοήσουν τη σημασία της κρίσης του αυτοκρατορικού θεσμού, της οικονομίας και της κοινωνίας σε σχέση με την ύπαρξη και την πορεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας·
- να αντιληφθούν το μέγεθος και τις συνέπειες των εξωτερικών κινδύνων·
- να επισημάνουν τους παράγοντες που συνέβαλαν στην παρακμή του αρχαίου κόσμου.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε πέντε υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στην κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού, (2.2) στην οικονομική κρίση, (2.3) στην κοινωνική κρίση, (2.4) στις βαρβαρικές επιδρομές και (2.5) στην παρακμή του αρχαίου κόσμου.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Ο ρόλος του στρατού γίνεται πρωταγωνιστικός από τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Οι στρατιώτες κάθε περιοχής της αυτοκρατορίας εμπνέονται από τοπικιστικό πατριωτισμό και από την επιθυμία να ανεβάσουν στο θρόνο το δικό τους στρατιωτικό ηγέτη. Υπήρξε μια περίοδος (235–284) κατά την οποία ανακηρύχθηκαν πολλοί αυτοκράτορες από το στρατό· απ' αυτούς είκοσι έξι αναγνωρίστηκαν και από τη σύγκλητο. Όλοι σχεδόν, εκτός από έναν, δολοφονήθηκαν. Η περίοδος αυτή καταγράφηκε στην ιστορία ως η εποχή «των τριάντα τυράννων», γιατί θυμίζει το καθεστώς των «τριάκοντα τυράννων» στην Αθήνα. Παράλληλα, πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας ανεξαρτητοποιήθηκαν ανακηρύσσοντας δικό τους αυτοκράτορα.
- Η παραχώρηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη (Constitutio Antoniniana) σ' όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας δεν έδωσε λύση στο πρόβλημα των αποσχιστικών τάσεων ορισμένων περιοχών της αυτοκρατορίας. Έχει υποστηριχθεί ότι το μέτρο αυτό τέθηκε σε εφαρμογή από τον Καρακάλλα (212) για την αντιμετώπιση των οικονομικών αναγκών της αυτοκρατορίας από τα έσοδα της φορολογίας. Η εξήγηση αυτή από μόνη της δεν επαρκεί όμως για να ερμη-

νεύσει την ενέργεια του Καρακάλλα. Η πολιτογράφηση των κατοίκων των επαρχιών χωρίς αμφιβολία περιορίζε σε μεγάλο βαθμό τις αποσχιστικές τάσεις (βλ. Παράρτημα VI, 2).

- Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται μια μεγάλη μετακίνηση κατοίκων των αστικών κέντρων προς την ύπαιθρο σε αναζήτηση εργασίας. Η καλλιέργεια της γης, ωστόσο, δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες των ανθρώπων, γιατί η γη ανήκει σε λίγους μεγάλους γαιοκτήμονες που έχουν εγκαταλείψει μεγάλες εκτάσεις ακαλλιέργητες και χέρσες. Προσοδοφόρα λύση για τους πολίτες είναι η κατάταξή τους στο στρατό και η επαγγελματική στρατιωτική σταδιοδρομία (για το μέγεθος της ιδιοκτησίας βλ. Παράρτημα VI, 3).
- Παρεπόμενο κοινωνικό φαινόμενο είναι η αναζήτηση προστασίας μεγάλου μέρους των κατοίκων από τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης. Η τάση αυτή προοδευτικά δημιούργησε το θεσμό της δουλοπαροικίας και παράλληλα μια νέα κοινωνική ομάδα, τους κολωνούς (coloni), δηλαδή τους ελεύθερους καλλιεργητές οι οποίοι εξαρτούνται όμως οικονομικά και κοινωνικά από τους μεγαλοκτηματίες.
- Βαρβαρικές επιδρομές κατακλύζουν τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εισβολή των Ερούλων, γερμανικού φύλου, στη νότια Ελλάδα. Κατά την επιδρομή αυτή καταστράφηκε η Αθήνα και πολλά μνημεία της, που διατηρούνταν ακόμα, μεταβλήθηκαν σε ερείπια. Από το υλικό των ερειπίων οι Αθηναίοι, φοβούμενοι νέα επιδρομή, κατασκεύασαν ένα πρόχειρο τείχος, του οποίου τα κατάλοιπα είναι μέχρι τις ημέρες μας ορατά στην αρχαία Αγορά των Αθηνών κατά μήκος της οδού των Παναθηναίων (βλ. εικ. β.μ. σ. 230 και Παράρτημα VI, 4).
- Όλοι οι παράγοντες που προκάλεσαν τον 3ο αι. μ.Χ. την κρίση στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία παράλληλα λειτούργησαν στη διαλεκτική τους σχέση ως αίτια της καταστροφής των δομών του αρχαίου κόσμου. Οι όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες αυτοκρατόρων τον 4ο αι. μ.Χ. δεν απέτρεψαν την καταστροφή. Είναι όμως βέβαιο ότι έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία νέων δεδομένων στα οποία στηρίχθηκε ο μεσαιωνικός κόσμος (βλ. Παράρτημα VI, 5).

Εννοιες κλειδιά

στρατιωτική αναρχία – μεγάλες γαιοκτησίες (latifundia) – προστασία – δουλοπαροικία – κολωνοί (coloni) – συντεχνίες – βαρβαρικές επιδρομές – παρακμή του αρχαίου κόσμου

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Ο ρόλος του στρατού και η στρατιωτική αναρχία του 3ου αι. μ.Χ.
2. Η οικονομική κατάσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 3ο αι. μ.Χ.
3. Πώς προέκυψε ο θεσμός της δουλοπαροικίας;
4. Τι ήταν οι συντεχνίες;
5. Η παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σήμανε το τέλος μιας εποχής;

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Πρόκειται για μία άποψη και ανάλυση των αιτιών της κρίσης. Η κρίση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οφείλεται σε ένα πλέγμα συνθηκών που δημιούργησαν οι ακόλουθοι παράγοντες: η κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού, η ισχυροποίηση του στρατού, η οικονομική και κοινωνική κρίση, οι βαρβαρικές επιδρομές.
3. Στόχος της άσκησης είναι η «βιωματική» προσπέλαση από την πλευρά των μαθητών του ιστορικού φαινομένου της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Δεν ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση η ιστορικότητα του ποιήματος αλλά η επισήμανση εκείνων των στοιχείων μέσω των οποίων οι μαθητές θα ανασυνθέσουν μια πιθανή «εικόνα» της κατάστασης που επικρατούσε στη Ρώμη την εποχή των βαρβαρικών επιδρομών. Πολλά από τα ποιήματα του Κ. Καβάφη δίνουν την ευκαιρία της βιωματικής προσπέλασης ιστορικών γεγονότων.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.

ALFÖLDY G., ό.π.

BROWN P., *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, μετ. Ε. Σταμπόγλη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

ΔΑΛΛΑΣ Γ., ό.π., βλ. σ. 13.

GARNSEY P., SALLER R., ό.π.

ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Ι., ό.π.

ROSTOVITZEF M., ό.π.

Οδηγός βιβλίων

BROWN P., ό.π. *Ο συγγραφέας εξετάζει την αναδιάταξη του αρχαίου κόσμου και την εμφάνιση κρίσιμων νέων φαινομένων, όπως την επικράτηση του Χριστιανισμού στην Ευρώπη και του Ισλαμισμού στη Μέση Ανατολή. Αναφέρεται στις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές επιχειρώντας να εξηγήσει πώς ο ομοιογενής μεσογειακός κόσμος του 2ου αι. μ.Χ. κατέληξε να διαιρεθεί σε τρία ανταγωνιστικά σύνολα, την καθολική Δύση, το Βυζάντιο και το Ισλάμ.*

1 Η οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας την εποχή της ακμής

Για τον τρόπο ζωής των κατωτέρων στρωμάτων του πληθυσμού οι γνώσεις μας είναι πολύ περιορισμένες. Στις πόλεις είχαν τα ίδια πλεονεκτήματα με τους πλούσιους, τάξη και άνετες συνθήκες διαβίωσης. Δεν υπάρχει οπίτι στην Πομπηία ή στο Τίμγκαντ της Αφρικής, όπου δεν θα έμνε κανείς ευχαρίστως. Τα πράγματα πρέπει να ήταν χειρότερα στις φτωχικές συνοικίες των μεγαλουπόλεων πάντως οι κάτοικοί τους είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τις θαυμάσιες πλατείες, τους κήπους, τις βασιλικές και τα λουτρά. Οποσδήποτε οι δούλοι δεν ζούσαν τόσο καλά, όσο ο ελεύθερος πληθυσμός· ακόμη και γι' αυτούς όμως ο νομοθέτης έδειχνε αυνεχώς μεγαλύτερη προσοχή και καλή διάθεση. Για τη ζωή στην ύπαιθρο δεν ξέρουμε δυστυχώς τίποτα. Ίσως όμως αυτή ακριβώς η σιωπή να είναι ενδεικτική. Και αν δεν ακούμε παιάνες χαράς, δεν ακούμε πάντως και παράπονα. Στα παραγμένα χρόνια που ακολούθησαν, στο τέλος του 2ου και στις αρχές του 3ου αιώνα, οι κάτοικοι της υπαίθρου βρίσκουν τη φωνή και εκθέτουν τα βāsάνα τους στον αυτοκράτορα. Η σιωπή τους κατά τους δύο πρώτους αιώνες είναι μια απόδειξη πως τα πράγματα δεν ήταν και τόσο άσχημα.

Κατά τη διάρκεια του 1ου και 2ου αιώνα μ.Χ. η αυτοκρατορία ήταν αναμφίβολα πλούσια και, σε σύγκριση με άλλες περιόδους, ευημερούσε. Ποια ήταν η πηγή αυτού του πλούτου; Ποιες οι μορφές της οικονομικής ζωής; Τα ερωτήματα αυτά έχουν μεγάλη σημασία: στην απάντησή τους βρίσκεται η ερμηνεία αυτού του εκπληκτικού φαινομένου στην ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δηλαδή της ραγδαίας καταστροφής αυτής της ευημερίας που περιγράφεται στο επόμενο κεφάλαιο. Οι υλικοί πόροι του κράτους ήταν αναμφίβολα τεράστιοι. Στην αυτοκρατορία ανήκαν οι πλουσιότερες περιοχές της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας, στις οποίες βασιζεται η ευημερία και της σύγχρονης Ευρώπης. Παράλληλα οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της Ασίας και της βόρειας Αφρικής είχαν αξιοποιηθεί σε μεγαλύτερη έκταση από όσο στη σημερινή εποχή. Το κράτος κατείχε εύφορα εδάφη για γεωργικές καλλιέργειες, εκτεταμένα βοσκοτόπια για κτηνοτροφική εκμετάλλευση στη μεγαλύτερη δυνατή κλίμακα, παρθένα δάση, ορυχεία και λατομεία σχεδόν ανεκμετάλλευτα, ποτάμια και θάλασσες με άφθονα ψάρια. Πρέπει να παραδεχτούμε πως τις πηγές αυτές τις ανακάλυψαν οι Ρωμαίοι και κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να τις αξιοποιήσουν.

Βάσεις της ρωμαϊκής οικονομίας ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία. Είναι βέβαιο ότι η αυτοκρατορία αύξησε σημαντικά το ποσοστό καλλιεργούμενης γης. Στη σύγχρονη Αφρική, π.χ. στην Αλγερία και την Τύνιδα, τεράστιες εκτάσεις – όπου δεν έφτασε ποτέ ο καρχηδονιακός πολιτισμός και δεν υπάρχουν ίχνη καρχηδονιακών πόλεων ή αγροκτημάτων και όπου τώρα, παρά την αποικιστική δραστηριότητα των Γάλλων, περιφέρονται στην άνυδρη γη μόνο μερικά ολιγάριθμα κοπάδια από πρόβατα και γίδες – ήταν πυκνοκατοικημένες και καλλιεργούνταν συστηματικά κατά τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ιδιαίτερα τον δεύτερο. Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά από τα ερείπια πλούσιων πόλεων και παραγωγικών αγροκτημάτων που συναντά σε κάθε βήμα του ο ταξιδιώτης. Την αιτία αυτού του πλούτου αποκαλύπτουν τα υπολείμματα ορισμένων επιβλητικών ρωμαϊκών κτισμάτων, τα οποία είχαν κατασκευαστεί με σκοπό τη συστηματική εκμετάλλευση του νερού των βροχών που πέφτουν εκεί άφθονες κατά τους χειμερινούς μήνες.

Είναι βέβαιο πως η Γαλατία, η Βρετανία και η Ισπανία άρχισαν για πρώτη φορά στην αυτοκρατορική εποχή να παράγουν τεράστιες ποσότητες σιτηρών που εξάγονταν, αφού ικανοποιούνταν οι τοπικές ανάγκες. Στην Ανατολή η έκταση της καλλιεργούμενης γης τουλάχιστον δεν

μειώθηκε· εξαίρεση αποτελεί, ίσως η Ελλάδα για τον λόγο που θα εκθέσουμε αργότερα. Την ευημερία των δυτικών επαρχιών μαρτυρούν τα ερείπια πολλών ανθρών πόλεων που δεν υπήρχαν σε παλιότερες εποχές και στήριζαν τη διατροφή των κατοίκων τους στα προϊόντα της υπαίθρου. Ακόμη ισχυρότερες μαρτυρίες προσφέρουν τα ερείπια των μεγάλων ή μικρών αγροκτημάτων που τα τελευταία χρόνια προσελκύουν όλο και περισσότερο την προσοχή των αρχαιολόγων. Είναι ασφαλώς ενδεικτικό το ότι το έδαφος της Βρετανίας στα πεδινά του τμήματα καλύπτεται από τα ερείπια μεγάλων ή μικρών εγκαταστάσεων (*villae*) που ήταν ή μικρά αγροκτήματα ή αποτελούσαν κέντρα μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Το ίδιο ισχύει για τη Γαλλία, το Βέλγιο και την περιοχή του Ρήνου· στον άνω Ρήνο οι *decumates agrī* που εντάχθηκαν στην επαρχία *Germania Superior* στο διάστημα μεταξύ Δομιπιανού και Κόμμοδου καλύπτονταν από ένα δίκτυο αξιόλογων κτημάτων. Στην Αίγυπτο την αύξηση της καλλιεργήσιμης γης αποδεικνύουν διάφορα έγγραφα που βρέθηκαν εκεί και οι γνώσεις μας για μεγάλα αρδευτικά προγράμματα του Αυγούστου.

Είναι επίσης βέβαιο ότι αναπτύχθηκε εξαιρετικά η κτηνοτροφία και ότι δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην αμπελοκαλλιέργεια και στην ελαιοπαραγωγή. Για το σκοπό αυτό το κράτος εκμεταλλεύτηκε κάθε κατάλληλη περιοχή μέσα στα όριά του. Η σύγχρονη εποχή λίγα παρόμοια επιτεύγματα έχει να επιδείξει. Βέβαια και τώρα παράγεται κρασί στη Γερμανία απ' την άλλη μεριά όμως το νότιο τμήμα της Τύνιδας που στην αρχαιότητα ήταν καλυμμένο σε όλη του σχεδόν την έκταση με ελαιόδενδρα, είναι τώρα μια χέρσα πεδιάδα. Ο εγκλιματισμός προσοδοφόρων φυτών είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό γνώρισμα των αυτοκρατορικών χρόνων και προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στον αρχαίο κόσμο. Η εποχή κατά την οποία η Ελλάδα και κατόπιν η Ιταλία προμήθευε σε όλο τον κόσμο κρασί και λάδι είχε πια περάσει. Στην αυτοκρατορική εποχή όλες σχεδόν οι επαρχίες παρήγαν αυτά τα προϊόντα σε ποσότητα αρκετή, ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες της εσωτερικής τους αγοράς και να επιδιώκεται ακόμη η εξαγωγή του πλεονάσματος. Αναμφίβολα αυτό ήταν ένα σοβαρό χτύπημα στη γεωργική οικονομία της Ιταλίας και της Ελλάδος. Καθώς δεν μπορούσαν να εξάγουν τίποτε άλλο ως αντάλλαγμα των σιτηρών που εισάγονταν, οι κάτοικοι αυτών των χωρών αναγκάστηκαν να επιστρέψουν σε μια πιο πρωτόγονη μορφή γεωργικής οικονομίας και να καλλιεργούν πάλι δημητριακά για να καλύπτουν τις ανάγκες τους.

ROSTOVITZEF M., ό.π., σ. 289-296.

2 Το διάταγμα του Καρακάλλα και τα ελληνιστικά δίκαια

Για την ιστορία του ελληνιστικού δικαίου των χρόνων της ρωμαϊκής κατακτήσεως, το έτος 212 μ.Χ. έχει ιδιαίτερη σημασία. Κατά το έτος αυτό ο Ρωμαίος αυτοκράτωρ Μάρκος Αυρηλίου Αντωνίνος, ο καλούμενος Καρακάλλας, εξέδωσε την περίφημη *Constitutio Antoniniana de Civitate*, με την οποία απένειμε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη (την *civitas romana*) σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας εκτός από τους «δεδειπτικούς»*. Σύμφωνα με τη διατύπωση της *Constitutio*, όπως αυτή προκύπτει από τον ελλιπή αλλά και πολυσυζητημένο πάπυρο του Giesseu, ο Ρωμαίος αυτοκράτωρ όριζε: «*δίδωμι τοῖς συνάπασιν ξένοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πολιτείαν Ῥωμαίων, μένοντος παντός γένους πολιτευμάτων, χωρίς τῶν δεδειπτικών*». Με τη διάταξη αυτή το ελληνιστικό δίκαιο ως σύνολο απέκτησε νέα όψη κατά τους χρόνους της ρωμαιοκρατίας. Ωστόσο σήμερα επικρατεί η γνώμη ότι η ρωμαϊκή ιθαγένεια, την οποία απένειμε ο αυτοκράτωρ σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, δεν ανέκοψε τον

* δεδ(ε)πτικός: αυτός που παραδίδει άνευ όρων τον εαυτό του· κατηγορία δούλων απελευθέρων.

δρόμο της εξελίξεως του ελληνικού δικαίου, που εξακολούθησε να αναπτύσσεται και να επηρεάζει το ρωμαϊκό δίκαιο ακόμη και μετά τις μεγάλες διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού (3ος αι.).

Από το έτος 1891, όταν ο Λουδοβίκος Mitteis δημοσίευσε το κλασικό έργο του για το «αυτοκρατορικό» και το «λαϊκό» δίκαιο στις ανατολικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, οι νεότεροι ερευνητές επιβεβαιώνουν συνεχώς τη γνώμη ότι, παρά την επέκταση της ρωμαϊκής πολιτείας, το ελληνιστικό δίκαιο εξακολούθησε να ισχύει στις ελληνικές και στις εξελληνισμένες επαρχίες και όχι μόνον αντιστάθηκε αλλά και επηρέασε σημαντικότερα το δίκαιο των Ρωμαίων (κατακτητών). Την επιβεβαίωση της γνώμης αυτής οι μεταγενέστεροι ερευνητές βρίσκουν στην επιβίωση πολλών θεσμών του ελληνικού δικαίου μετά το έτος 212 μ.Χ. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Κλασικό όμως και συνάμα χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της «αποκηρύξεως», του πανάρχαιου αυτού θεσμού του ελληνικού δικαίου, ο οποίος επέζησε κατά τους ελληνιστικούς και τους βυζαντινούς χρόνους, μαζί με πολλούς άλλους ελληνικούς θεσμούς, που τους συναντάμε στο εθιμικό δίκαιο, ακόμη και στα νεότερα χρόνια. Το κοινό ελληνιστικό δίκαιο απέδειξε την πείσιμονα αντίστασή του σε πολλούς θεσμούς. Και είτε ως ανεξάρτητο εθιμικό δίκαιο είτε ως δίκαιο που διέβρωσε το ρωμαϊκό, το ελληνιστικό δίκαιο έζησε ακμαίο και κατά τους χρόνους της ρωμαϊοκρατίας ακόμη και μετά το διάταγμα του Καρακάλλα.

Είναι βέβαιο ότι η *Constitutio Antoniniana*, παρά τη γενική επέκταση της ρωμαϊκής ιθαγενείας, δεν έθιξε βαθύτερα και από την άποψη του εφαρμοζομένου δικαίου τους Έλληνες κατοίκους των χωρών που κατακτήθηκαν από τους Ρωμαίους και ιδίως της Αιγύπτου. Η μελέτη των σχετικών παπύρων έχει αποδείξει ότι και μετά το 212 μ.Χ. οι Έλληνες διατήρησαν κάποια προνομιακή θέση και ότι το ελληνιστικό δίκαιο εξακολούθησε να εφαρμόζεται αλλά και να επηρεάζει το επίσημο αυτοκρατορικό δίκαιο των Ρωμαίων.

Ζεπος Π., Το Δίκαιο, ΙΕΕ, τ. ΣΤ, σ. 482.

3 Η μεγάλη ιδιοκτησία (*latifundia*)

Ο ΣΕΝΕΚΑΣ, ο ΠΛΙΝΙΟΣ και ο ΚΟΛΟΥΜΕΛΛΑΣ κατακρίνουν την ύπαρξη εξαιρετικά εκτεταμένων ιδιοκτησιών. Την ίδια ακριβώς εποχή, δηλαδή τα μέσα του πρώτου μ.Χ. αιώνα, εμφανίζεται σε γραμματειακές πηγές και ο όρος *latifundium*. Δεν επρόκειτο όμως για κάποιον εννοιολογικό νεωτερισμό, εφόσον ήδη έναν αιώνα νωρίτερα ο Βάρρων είχε γράψει για τον *latus fundus* (δηλαδή για το «μεγάλο κτήμα») ενός πλουσίου (1.16.4). Το ύφος όμως εκείνης της αναφοράς ήταν ουδέτερο, σε αντίθεση με τους μεταγενέστερους συγγραφείς που θεωρούσαν τα *latifundia* ενδείξεις εκφυλισμού της Ιταλίας ή των πλούσιων Ιταλών. Η αποδοκιμασία τους είχε ηθικό περιεχόμενο: οι ίδιοι συνέδεαν στα έργα τους τα *latifundia* με αρνητικές παραστάσεις, όπως λ.χ. τους αλυσσοδεμένους δούλους που συχνά βαρύνονταν με εγκληματικό παρελθόν, και ο Κολουμέλλας (μολονότι δεν χρησιμοποίησε τον όρο) έκανε λόγο για τον υποβιβασμό των ελεύθερων πολιτών σ' ένα καθεστώς εξάρτησης παρόμοιο με την υποδούλωση του επί σώμασι δανεισμού.

Τι ήταν όμως ένα *latifundium*; Δεν σώζεται κάποιος ορισμός ή τεχνική πραγμάτευση του. Οι αγρονόμοι απέφευγαν εντελώς τον όρο ή αποσιωπούσαν ακόμη και το ίδιο το φαινόμενο, εκτός βέβαια από τον Κολουμέλλα στο προοίμιο του έργου του. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος έγραψε ότι ένα *latifundium* μπορούσε να αγορασθεί στην τιμή των 1.300.000 σητηερτίων (HN 13.92), αυτό όμως το ποσό αφορά σε μια εντελώς μεμονωμένη περίπτωση και απλώς επιφέρει σύγχυση στο όλο ζήτημα. Αν εκλάβουμε το ποσό που αναφέρει ο Πλίνιος ως μέτρο, τότε θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο ανιψιός του Πλίνιος ο νεότερος, εξίσου όμως και ο ίδιος, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του Πλινίου του νεότερου προερχόταν από τη δική

του κληρονομιά, κατείχαν περιουσία πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι θα χρειαζόταν για να θεωρηθούν *latifondisti*. Ελάχιστη λοιπόν έκπληξη προκαλεί η ασυμφωνία ανάμεσα στους υπολογισμούς των σύγχρονων μελετητών του φαινομένου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός, πρώτον, ότι με τον ίδιο όρο, δηλαδή *latifundium*, χαρακτηρίζονται τόσο το «ράντσο», όπου γινόταν εκτροπή ζώων σε ευρεία κλίμακα, όσο και η εκτεταμένη καλλιέργεια δημητριακών (περισσότερο γνωστή στη βόρεια Αφρική και τη Σικελία αλλά επίσης υπαρκτή και στην Ιταλία): δεύτερον, ορισμένες φορές ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται ελαστικά για να δηλώσει το άθροισμα διεσπαρμένων κτημάτων μεσαίου μεγέθους, τα οποία θεωρείται ότι κατά κανόνα συγκροτούσαν την έγγεια ιδιοκτησία ενός συγκλητικού – η έκταση της οποίας ήταν χονδρικά ίση με εκείνη των κτημάτων που οι αγρόνομοι προέβαλλαν ως «πρότυπα» (200 πλέθρα για αρόσιμα κτήματα, δηλαδή 50 εκτάρια, 100 πλέθρα για έναν αμπελώνα, δηλαδή 25 εκτάρια, 240 πλέθρα για έναν ελαιώνα, δηλαδή 60 εκτάρια), μπορούσε όμως να είναι και ακόμη μεγαλύτερη.

GARNSEY P., SALLER R., ό.π., σ. 89-90.

4 Οι βαρβαρικές επιδρομές του 3ου αιώνα και το τέλος της ρωμαϊκής ειρήνης

Μετά το 240 η εκτεταμένη αυτοκρατορία αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει επιδρομές βαρβαρικών φύλων και πολιτική αστάθεια σε μια κλίμακα για την οποία ήταν εντελώς απροετοίμαστη. Οι όροι με τους οποίους η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αντιμετώπισε την κρίση της περιόδου 240-300 έθεσαν τη βάση για τη μελλοντική εξέλιξη της κοινωνίας της ύστερης αρχαιότητας.

Η κρίση έκανε ολοφάνερα αισθητή την αντίθεση ανάμεσα στον αρχαίο μεσογειακό πυρήνα της αυτοκρατορίας και τον πιο πρωτόγονο κι εύθραυστο κόσμο κατά μήκος των συνόρων. Γύρω από τη Μεσόγειο, ο πόλεμος είχε γίνει ένα μακρινό ενδεχόμενο. Η απόλυτη κυριαρχία της παραδοσιακής αριστοκρατίας στην πολιτική και την πολιτιστική ζωή της αυτοκρατορίας βασιζόταν στη μακρόχρονη ειρήνη. Αντίθετα, στο Βορρά και κατά μήκος των ανατολικών συνόρων, που αντίκριζαν τα υψίπεδα της Αρμενίας και του Ιράν, η ειρήνη έμοιαζε να αποτελεί μια στιγμιαία ανάπαυλα των νόμων της φύσης. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν ένα από τα ελάχιστα μεγάλα κράτη της αρχαιότητας – μαζί με την Κίνα – που επιχειρήσε να δημιουργήσει μια άσση ειρηνικής πολιτικής διακυβέρνησης ανάμεσα σε κοινωνίες που είχαν ζήσει πάντα από τον πόλεμο. Με την άνοδο της Περσίας το 224, τη δημιουργία της γοθικής ομοσπονδίας στη λεκάνη του Δούναβη μετά το 248, και τον πολλαπλασιασμό των πολεμικών συμμοριών κατά μήκος του Ρήνου μετά το 260, η αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει πόλεμο σε όλα τα μέτωπα.

Ήταν φανερό ότι της έλειπαν τα εφόδια για κάτι τέτοιο. Από το 245 έως το 270, όλα τα μέτωπα κατέρρευσαν. Το 251 ο αυτοκράτορας Δέκιος χάθηκε με το στρατό του πολεμώντας τους Γότθους στα έλη της Δοβρουτζάς. Το 260, ο Σαπώρης Α' αιχμαλώτισε τον αυτοκράτορα Βαλεριανό με το στρατό του και κυρίευσε την Αντιόχεια. Βαρβαρικά πλοιάρια από τις εκβολές του Ρήνου και την Κριμαία προσηύγειλαν τα κατορθώματα των Βίκινγκ: λεηλάτησαν τις ακτές της Βρετανίας και της Γαλατίας και επέδραμαν στις αβοήθητες πόλεις του Αιγαίου. Το 271, ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός αναγκάστηκε να περιβάλει την ίδια τη Ρώμη με ένα θλιβερό πολεμικό τείχος. Και η ίδια η ενότητα της αυτοκρατορίας απειλήθηκε από τοπικές «έκτακτες» αυτοκρατορίες: ο Πόστουμος κυβέρνησε τη Γαλατία, τη Βρετανία και την Ισπανία από το 260 έως το 268· η Ζηνοβία της Παλμύρας είχε υπό τον έλεγχό της τμήμα των ανατολικών επαρχιών από το 267 έως το 270.

BROWN P., ό.π., σ. 28-29.

5 Η κρίση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Η κρίση του ρωμαϊκού κράτους υπήρξε μια εξαιρετικά περίπλοκη και πολύπλευρη διαδικασία και γι' αυτό είναι αδύνατο να αναχθούν οι αιτίες της σε ένα κοινό παρονομαστή. Και στη νεότερη ιστορική επιστήμη ακόμη κάθε μονοσήμαντη πρόταση για την επίλυση του «προβλήματος των προβλημάτων» αποδεικνύεται αναγκαστικά ανεπαρκής. Η κρίση του ρωμαϊκού κράτους δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με τη θεωρία του Rostovtzeff, δηλαδή ως σύγκρουση μεταξύ της ανώτερης αστικής τάξεως και των αγροτικών μαζών, ούτε και με τις θεωρίες των περισσότερων μαρξιστών μελετητών, δηλαδή ως κρίση της δουλικής οικονομίας εξαιτίας της υποτιθέμενης μείωσης της παραγωγικότητάς της ή εξαιτίας της ανεπαρκούς αύξησης των δούλων, για να μην αναφέρουμε τις πολυάριθμες θεωρίες που προτάσσουν άλλοτε οικονομικά και κοινωνικά, άλλοτε ιδεολογικά και ηθικά ή και εξωτερικής πολιτικής αίτια. Στην πραγματικότητα οι πολύπλευρες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πνευματικές διαδικασίες της μεταμορφώσεως ήταν εξαιρετικά διαφορετικές, ακολουθούσαν πορείες παράλληλες, αλληλοδιασταυρώνονταν και αλληλοεπηρεάζονταν διαρκώς. Γι' αυτό είναι σχεδόν αδύνατο να αναγνωρισθεί τι είναι αιτία, τι αποτέλεσμα και τι συνέπεια. Αναμφίβολο είναι ότι η αυξανόμενη πίεση των βαρβάρων στα σύνορα του κράτους από την εποχή των πολέμων του Μάρκου Αυρηλίου και ιδίως γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. επιδείνωσε εξαιρετικά τη θέση του κράτους και έδωσε αποφασιστική ώθηση στις μεγάλες διαδικασίες της μεταμορφώσεως. Η αύξηση των δαπανών για τη διεξαγωγή των πολέμων και κυρίως για τον εφοδιασμό του στρατού, οι μεγάλες ανθρώπινες απώλειες και οι καταστροφές στο εσωτερικό του κράτους είχαν βαρυσήμαντες συνέπειες για τη ρωμαϊκή οικονομία και κατ' επέκταση για την κοινωνική τάξη. Επέβαλαν μια αδυσώπητη φορολογική πολιτική, η εφαρμογή της οποίας απαίτησε τη διαμόρφωση ενός καταθλιπτικού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Επιπλέον οδήγησαν στην τεράστια ανάπτυξη της δυνάμεως του στρατού και κατά συνέπεια στην ανακατάταξη των παραγόντων που ρύθμιζαν την πολιτική ζωή. Ωστόσο, η αδυναμία της Ρώμης, που επέτρεψε τις μεγάλες επιτυχίες των βαρβάρων, ήταν συνέπεια της εσωτερικής καταστάσεως του κράτους και των εσωτερικών εξελίξεων: οικονομικές δυσχέρειες, ιδίως στις πόλεις και στις «χώρες» των πόλεων, στην παραγωγικότητα των οποίων στηριζόταν άλλοτε κατά κύριο λόγο η ευημερία του κράτους, υπήρχαν στην Ιταλία και στις μεσογειακές επαρχίες ήδη πριν από την έναρξη των βαρβαρικών επιδρομών εξαιτίας της ελλείψεως εργατικών χεριών, της ανεπαρκούς οργανώσεως της εργασίας και εξαιτίας της μειωμένης καταναλωτικής δυνάμεως. Οι δυσχέρειες αυτές οδήγησαν στην αποτελμάτωση της παραγωγής και, κατά συνέπεια, στην ολοένα μεγαλύτερη επιβάρυνση της ανώτερης αστικής τάξεως, που κατέληξε σε σημαντικές μεταβολές της δομής των κοινοτήτων, οι οποίες είχαν αποτελέσει κατά την περίοδο της «ηγεμονίας» τη σπονδυλική στήλη της διοικήσεως. Έτσι η κρίση του κράτους εμφανίζεται ως το αποτέλεσμα της συμπτώσεως πολυποίκιλων εξελίξεων. Οι τρομερές επιδρομές των βαρβαρικών λαών έπληξαν ένα κράτος, του οποίου η οικονομική, κοινωνική και πολιτική τάξη παρουσίαζε πολύπλευρες αδυναμίες. Οι αδυναμίες αυτές, υπό την επίρρηση των έντονα διαφοροποιημένων εξωτερικών συνθηκών, δεν επέτρεπαν τη διατήρηση της παλαιάς τάξεως, αλλά αντίθετα προκαλούσαν ραγδαίες διαδικασίες μεταμορφώσεως.

ALFÖLDY G., Η κρίση του ρωμαϊκού κράτους στην αρχαία και στη νεότερη διανόηση, ΙΕΕ, τ. ΣΤ, σ. 587-588.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να βάλετε σε κύκλο τη σωστή απάντηση και στη συνέχεια να απαντήσετε στα ερωτήματα:

I. Ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ρήτορας ήταν:

α. ο Ιούλιος Καίσαρας

β. ο Τίτος Λίβιος

γ. ο Κικέρωνας

δ. ο Οράτιος

ε. ο Βιργίλιος

Ποιος ήταν ο τομέας στον οποίο διακρίθηκαν οι άλλες προσωπικότητες;

II. Ο αυτοκράτορας που ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την Αθήνα ήταν:

α. ο Τραϊανός

β. ο Οκταβιανός Αύγουστος

γ. ο Μάρκος Αυρήλιος

δ. ο Αδριανός

ε. ο Καρακάλλας

Ποια συγκεκριμένα έργα αποδεικνύουν το ενδιαφέρον του για την Αθήνα;

2. Να συμπληρώσετε τις κατάλληλες λέξεις (στο κατάλληλο γένος, αριθμό και πώση) στα κενά του κειμένου, επιλέγοντας από τις ακόλουθες: γραμματεία, εκρωμαϊσμός, ηγεμονία, Τίτος Λίβιος, κρατικός, Οράτιος, μοναρχικός, πραιτωριανοί, Βιργίλιος, κατακτητικός, λογοτεχνία.

Ο Αύγουστος εγκαθίδρυσε μια μορφή ..... πολιτεύματος που ονομάστηκε ..... . Για την προστασία του συγκρότησε προσωπική φρουρά, ... Η εξωτερική του πολιτική ήταν ..... και συνοδεύτηκε από ένα σχέδιο ..... . Την εποχή της διακυβέρνησής του ..... τέθηκε στην υπηρεσία ..... μεγαλείου. Τότε γράφτηκαν τα σπουδαιότερα έργα της λατινικής ..... . Στην επική ποίηση διακρίθηκε ο ..... , στη λυρική ο ..... και στην ιστοριογραφία ο .....

3. α. Να εξηγήσετε τους όρους: ρωμαϊκή ειρήνη, οικουμενικός πολιτισμός, μνημειακό οικοδόμημα, ιστορικό ανάγλυφο.
β. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των εκπροσώπων της Δεύτερης Σοφιστικής;

4. Να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής και πλαστικής των αυτοκρατορικών χρόνων. Να αναφέρετε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα.

VII. Η ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (4ος – 6ος αι. μ.Χ.)

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν κατανοήσει τις θεμελιακές μεταβολές που συνέβησαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τα τέλη του 3ου αι. μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού (565 μ.Χ.).
- να έχουν πληροφορηθεί για τη διάσπαση της αυτοκρατορίας σε ανατολικό και δυτικό τμήμα και τη διαφορετική ιστορική πορεία του καθενός.
- να έχουν αξιολογήσει την εποχή του Ιουστινιανού ως την τελευταία προσπάθεια ενοποίησης της ρωμαϊκής οικουμένης.
- να έχουν γνωρίσει την πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της ύστερης αρχαιότητας.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους (4ος - 5ος αι. μ.Χ.)

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να αντιληφθούν τους στόχους των μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού.
- να εμβαθύνουν στην πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου έναντι των Χριστιανών και στους λόγους που τον οδήγησαν στη μεταφορά της πρωτεύουσας.
- να παρακολουθήσουν συνοπτικά την πορεία του Χριστιανισμού από την εμφάνιση μέχρι και την επικράτησή του.
- να γνωρίσουν την πολιτική των αυτοκρατόρων στο ζήτημα του Χριστιανισμού μέχρι και τα τέλη του 5ου αιώνα.
- να παρακολουθήσουν την πορεία εξελληνισμού του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας.

- να ενημερωθούν για την κατάληψη των δυτικών περιοχών της αυτοκρατορίας από τα γερμανικά φύλα και την κατάλυση της ρωμαϊκής εξουσίας στη Δύση.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε πέντε υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στην αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας από το Διοκλητιανό, (1.2) στον εκχριστιανισμό και την ισχυροποίηση του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας από το Μ. Κωνσταντίνο, (1.3) στις θρησκευτικές εξελίξεις, (1.4) στον εξελληνισμό του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους και (1.5) στη μεγάλη μετανάστευση των λαών και την κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Η περίοδος αυτή που τη χαρακτηρίζουμε ως ύστερη αρχαιότητα (4ος-6ος αι.) αποτελεί ουσιαστικά ένα μεταβατικό στάδιο στη διάρκεια του οποίου συνέβησαν θεμελιακές αλλαγές που μετέβαλαν τις δομές του αρχαίου κόσμου και διαμόρφωσαν προοδευτικά ό,τι ονομάζουμε Μεσαίωνα. Ο όρος Μεσαίωνας χρησιμοποιείται για να αποδώσει χρονικά τη μεγάλη περίοδο μεταξύ της Αρχαιότητας και των Νεότερων Χρόνων. Αποτελεί ιδεολόγημα η ταύτιση του όρου με μια περίοδο πολιτιστικής παρακμής. Σε ό,τι αφορά την ιστορική πορεία του Ελληνισμού αυτής της περιόδου χρησιμοποιείται ο όρος Βυζάντιο ή βυζαντινή εποχή. Για την ακρίβεια, η ύστερη αρχαιότητα συμπίπτει με την περίοδο που ονομάζουμε διαφορετικά πρωτοβυζαντινή.
- Ο Διοκλητιανός προχώρησε σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις στα τέλη του 3ου αιώνα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της αυτοκρατορίας (τετραρχία, χωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία)· ωστόσο, έδωσε συγχρόνως απολυταρχικό χαρακτήρα στη διακυβέρνησή του. Η μορφή του πολιτεύματος από ηγεμονία (principatus) μεταβλήθηκε σε απόλυτη μοναρχία (dominatus). Ο πρώτος πολίτης (princeps) ήταν πλέον απόλυτος κύριος (dominus) (βλ. Παράρτημα VII, 1,2).
- Ο Μ. Κωνσταντίνος έδωσε οριστική λύση στα προβλήματα που για έναν ολόκληρο αιώνα ταλάνιζαν την αυτοκρατορία (αρχές 4ου αιώνα) με τη μεταφορά του κέντρου βάρους του κράτους στο αρχαίο Βυζάντιο και την ευνοϊκή αντιμετώπιση του Χριστιανισμού. Με τις ενέργειες

αυτές ο Μ. Κωνσταντίνος έδωσε ουσιαστικά το προβάδισμα στον Ελληνισμό και το Χριστιανισμό, προδιαγράφοντας τη νέα πορεία της αυτοκρατορίας. Έτσι από τη σύνθεση της ρωμαϊκής κρατικής παράδοσης με τον ελληνικό πολιτισμό και τη χριστιανική πίστη διαμορφώθηκε ο νέος χαρακτήρας της αυτοκρατορίας (Ειδικότερα για τη «μεταστροφή του Κωνσταντίνου» εκτός από τα παραθέματα του β.μ. σ. 238-239 βλ. και Παράρτημα VII, 3).

- Ο Χριστιανισμός, παράλληλα με την επικράτησή του, αντιμετώπισε προβλήματα που οφείλονταν στο ζήλο των νεοφώτιστων οπαδών του και σε ερμηνείες των δογμάτων του. Οι αυτοκράτορες αντιμετώπισαν τα προβλήματα του Χριστιανισμού (αιρέσεις) ως ζητήματα του ίδιου του κράτους και προσπάθησαν να τα επιλύσουν (Οικουμενικές σύνοδοι). Κατ' αυτό τον τρόπο η κρατική εξουσία ενίσχυσε το Χριστιανισμό αλλά και τον χρησιμοποίησε ως έρεισμα για την επιβολή της (για τη σύνοδο της Χαλκηδόνας βλ. Παράρτημα VII, 4).

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ	ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
Θεωρία του Αρειού (Ο Χριστός δημιουργία του Πατρός)	Α' Οικουμενική, Νίκαια Βιθυνίας (325)
Η θέση του Αγίου Πνεύματος στην Αγία Τριάδα	Β' Οικουμενική, Κωνσταντινούπολη (381)
Θεωρία του Νεστόριου (Επικράτηση της ανθρώπινης φύσης στο Χριστό)	Γ' Οικουμενική, Έφεσος (431)
Θεωρία των θεολόγων της Αλεξάνδρειας (Η ανθρώπινη φύση του Χριστού απορροφήθηκε από τη θεϊκή) – Μονοφυσισμός	Δ' Οικουμενική, Χαλκηδόνα (451)
«Ενωτικό» διάταγμα – Α' σχίσμα στις εκκλησίες Ανατολής και Δύσης (482)	

- Η διαίρεση της αυτοκρατορίας που ξεκίνησε ως καινοτομία του Διοκλητιανού συνεχίστηκε τον 4ο αιώνα περιστασιακά και ως πολιτική άλλων αυτοκρατόρων. Έγινε οριστική, όταν ο Μ. Θεοδοσίος μοίρασε το κράτος στους δύο γιους του (395). Έκτοτε η ιστορική πορεία των δύο τμημάτων ήταν διαφορετική. Το Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος προοδευτικά εξελληνίστηκε και μετεξελίχθηκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Το Δυτικό κατακλύστηκε από τα γερμανικά φύλα και καταλύθηκε το 476.
- Η φιλογοτθική πολιτική του Μ. Θεοδοσίου, αν και είχε οδυνηρές συνέ-

πριεις για το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, αντιμετώπιστηκε αποτελεσματικά από Έλληνες λόγιους και πολιτικούς εκείνης της εποχής (βλ. Παράρτημα VII, 5).

- Οι επιδρομές των Ούνων και των γερμανικών φύλων (Βησιγόθων, Οστρογόθων, Βανδάλων κ.ά.) ήταν συνεχείς, προερχόμενες από τις μετακινήσεις και τις μεταξύ τους συγκρούσεις. Διήρκεσαν εωσότου απέκτησαν μόνιμη εγκατάσταση. Οι Ούνοι, οι οποίοι έδωσαν το έναυσμα της μεγάλης μετανάστευσης των λαών, σταδιακά εξαφανίστηκαν τα γερμανικά φύλα όμως από τον 5ο αιώνα και μετά δημιούργησαν τα δικά τους κράτη στη Δυτική Ευρώπη.

Έννοιες κλειδιά

Τετραρχία – απόλυτη μοναρχία (dominatus) – ανακτορικό συμβούλιο – εκλεκτός του Θεού – διάταγμα Μεδιολάνων – διωγμοί – αιρέσεις – Οικουμενικές σύνοδοι – Σύμβολο της Πίστεως – χρυσός αιώνας της θεολογίας – Θεοδοσιανός κώδικας – πράξη της στέψης – «Ενωτικό» διάταγμα – οριστικός χωρισμός της αυτοκρατορίας – αντιγοτθική κίνηση – μεγάλη μετανάστευση των λαών – βανδαλισμός – κατάλυση Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η σημασία της μεταφοράς της πρωτεύουσας στη θέση του αρχαίου Βυζαντίου.
2. Η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων του 4ου αιώνα.
3. Ο μονοφυσιτισμός και οι πολιτικές του προεκτάσεις.
4. Η εξωτερική πολιτική του Μ. Θεοδοσίου.
5. Ποια πολιτική εφαρμόστηκε από τους αυτοκράτορες για την αντιμετώπιση των βαρβαρικών επιδρομών; Ήταν επιτυχής;

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Το σύστημα της Τετραρχίας αν και έδωσε λύσεις προς στιγμή σε πολλά προβλήματα της αυτοκρατορίας, εντούτοις είχε ένα μεγάλο μειονέκτημα: υποδαύλιζε τους ανταγωνισμούς και οδηγούσε σε ρήξεις τους τετράρχες. Η πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου εξάλλου, χαρακτηρίζεται από απολυταρχικές τάσεις.

4. Οι αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνας είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες που οδήγησαν δύο περίπου αιώνες αργότερα στην απώλεια των νότιων επαρχιών της Αυτοκρατορίας (Συρία, Αιγύπτου): οι περιοχές αυτές κατακτήθηκαν εύκολα από τους Άραβες.

Βιβλιογραφία

- ΙΕΕ, τ. Ζ, ό.π.
BAYNES N.H., MOSS H., *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό*, μετ. Δ.Ν. Σακκά, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1980.
BROWN P., ό.π.
DODDS E.R., *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας*, μετ. Κ. Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι.¹, *Το Βυζαντινό κράτος*, Ερμής, Αθήνα 1984.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι.², *Η Βυζαντινή ιστορία από τις πηγές*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
NORWICH J.J., *Βυζάντιο. Οι πρώτοι αιώνες*, μετ. Ευγένιος Πιέρρης, Intered, Αθήνα 1996.
OSTROGORSKY E., *Ιστορία τους Βυζαντινού κράτους*, τ. Α, μετ. Ι. Παναγόπουλος, Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978.
RUNCIMAN ST., *Βυζαντινός πολιτισμός*, μετ. Δεσπ. Δετζώρτζη, Γαλαξίας-Ερμείας, Αθήνα 1978.
ΣΒΩΡΩΝΟΣ Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
VASILIEV A., *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*, μετ. Δημοσθένη Σαβράμη, Μπεργαδής, Αθήνα 1973.
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚ., *Βυζαντινή ιστορία, Α' 324-610*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝ., *Βυζαντινή ιστορία (324-1071)*, Μυρτίδη, Αθήνα 1972.

Οδηγός βιβλίων

DODDS E.R., ό.π. Στη μελέτη αυτή ο συγγραφέας εξετάζει τις γενικές αντιλήψεις για τον άνθρωπο και ορισμένες χαρακτηριστικές μορφές θρησκευτικής εμπειρίας (ασκητισμός, δαμιονική κατοχή, μυστική ένωση, έκσταση, προφητεία) τέλος αναφέρεται στις διαδοχικές φάσεις του διαλόγου «εθνικών» και χριστιανών που καταγράφονται από την εποχή του Μ. Αυρήλιου ως το Μ. Κωνσταντίνο.

RUNCIMAN ST., ό.π. Ο συγγραφέας δίνει μια γενική εικόνα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αναλύοντας τα ακόλουθα θέματα: Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης – Ιστορικό σχεδιάγραμμα – Το αυτοκρατορικό πολίτευμα και η βασιλεία του νόμου – Η διοίκηση – Η θρησκεία και η εκκλησία

- Ο στρατός, το ναυτικό, η διπλωματία - Το εμπόριο - Η ζωή στην πόλη και στην ύπαιθρο - Η εκπαίδευση και η μόρφωση - Η βυζαντινή λογοτεχνία - Η βυζαντινή τέχνη - Το Βυζάντιο και οι γείτονες.

2η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η εποχή του Ιουστινιανού (6ος αι. μ.Χ.)

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να κατανοήσουν την εποχή του Ιουστινιανού ως την τελευταία προσπάθεια διατήρησης της ενότητας της ρωμαϊκής οικουμένης·
- να γνωρίσουν τα βασικά σημεία της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού, τα οποία λειτούργησαν ως παράγοντας διαμόρφωσης μιας νέας οικουμένης βασισμένης στον Ελληνισμό και το Χριστιανισμό.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στην ανασύσταση της ρωμαϊκής οικουμένης και (2.2) στη διαμόρφωση της ελληνοχριστιανικής οικουμένης (Η πρώτη υποενότητα αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού και η δεύτερη στην εσωτερική).

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.
- Ο Ιουστινιανός στην εξωτερική του πολιτική ήταν δέσμιος της ρωμαϊκής παράδοσης, δηλαδή της ιδέας του Ρωμαϊκού οικουμενικού κράτους. Για την επιτυχία του στόχου αυτού, επιχείρησε μια σειρά από εξαντλητικούς πολέμους στη Δύση εναντίον των γερμανικών λαών (Οστρογόθων, Βανδάλων, Βησιγόθων) και μια σειρά αμυντικών πολέμων στην Ανατολή και τη Βαλκανική για τη διατήρηση των ορίων της αυτοκρατορίας. Η προσπάθεια ανακατάληψης των χαμένων εδαφών στη Δύση είχε ως άμεση συνέπεια την αποδυνάμωση της συνοριακής γραμμής του Δούναβη. Έτσι απ' αυτή την εποχή (6ος αιώνας) άρχισε η ειρηνική διείσδυση σλαβικών φύλων στον ελλαδικό χώρο. Οι εγκαταστάσεις των Σλάβων, οι Σλαβηνίες ή Σκλαβηνίες όπως ονομάστηκαν, ήταν νησίδες σλαβικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο και ανάμεσα σε πυκνούς ελληνικούς πληθυσμούς. Οι εγκαταστάσεις αυτές

οδήγησαν κάποιους ιστορικούς το 19ο αιώνα για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας να διατυπώσουν τη θεωρία του εκσλαβισμού των Ελλήνων (βλ. βιβλιογραφία Ι.Φ. Φαλμεράνερ). Για το θέμα των σλαβικών διεισδύσεων βλ. Παράρτημα VII, 6α,β και γενικότερα για την εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού βλ. Παράρτημα VII, 7.

- Στην εσωτερική πολιτική ο Ιουστινιανός αποδείχθηκε καινοτόμος. Όλες οι πτυχές της πολιτικής του προσδιόρισαν το νέο χαρακτήρα του κράτους, αυτόν που αποδίδει ο όρος βυζαντινός.
- Η νομοθετική προσπάθεια της εποχής του Ιουστινιανού περιλαμβάνει τα ακόλουθα έργα:
  - «Ιουστινιάνειος κώδικας» (Codex Iustinianus). Η πρώτη έκδοσή του έγινε το 529. Περιελάμβανε όλους τους νόμους παλαιότερων Ρωμαίων αυτοκρατόρων που βρίσκονταν ακόμα σε ισχύ. Πολλοί απ' αυτούς προσαρμόστηκαν από τους νομομαθείς του Ιουστινιανού στις νέες ανάγκες της εποχής. Το 534 έγινε βελτιωμένη επανέκδοση του κώδικα.
  - «Πανδέκτες» (Pandectae ή Digestum). Ήταν μια εκλογή από γνώμες των μεγάλων νομοδιδασκάλων της Ρώμης που εκδόθηκε το 533.
  - «Εισηγήσεις» (Institutiones). Εγχειρίδιο εισαγωγής στη νομική επιστήμη που περιείχε συγχρόνως και μια συλλογή των τελευταίων νομοθετημάτων του Ιουστινιανού. Εκδόθηκε το 533.
  - «Νεαρές» (Novellae). Ήταν οι καινούργιοι νόμοι του Ιουστινιανού που εκδόθηκαν μετά το 534 στην ελληνική πλέον γλώσσα. Όλο το υπόλοιπο νομοθετικό έργο είχε εκδοθεί στη λατινική.
- Ο Ιουστινιανός με νόμους φρόντισε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της φεουδαρχίας (βλ. παράθεμα 3 στο β.μ., σ. 258). Για να γίνει κατανοητό το θέμα στους μαθητές, να αναφερθεί τι συνέβη την ίδια εποχή στη Δυτική Ευρώπη, όπου η γη είχε κατακερματιστεί σε μεγάλες εκτάσεις (φέουδα) και όπου οι κοινωνικές σχέσεις βασιζόνταν στην υποχρέωση της υπακοής και στην εξάρτηση των υποτελών (ελεύθερων ανθρώπων) από τον κύριο της γης (φεουδάρχη), βλ. Παράρτημα VII, 8.

Έννοιες κλειδιά

ανασύσταση (reconquista) – επιθετικοί πόλεμοι – αμυντικοί πόλεμοι – ελληνοχριστιανική οικουμένη – Στάση του Νίκα – αστικό δίκαιο (corpus juris civilis) – εκφεουδαρχισμός – δυνατοί

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού και η ανασύσταση της ρωμαϊκής οικουμένης (το περιεχόμενο και η αξιολόγησή της).
2. Η διείσδυση των Σλάβων και το σλαβικό ζήτημα. Να σχολιαστούν οι απόψεις του Ι.Φ. Φαλμεράνερ.
3. Τα διοικητικά μέτρα του Ιουστινιανού και η σημασία τους.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Η προσπάθεια αποκατάστασης της ρωμαϊκής οικουμένης εξάντλησε οικονομικά το κράτος χωρίς να έχει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα· αντίθετα, η εσωτερική πολιτική του Ιουστινιανού λειτούργησε ως συνδυαστικός κρίκος των λαών της αυτοκρατορίας και δημιούργησε νέες προοπτικές που βοήθησαν μακροπρόθεσμα το κράτος.

Βιβλιογραφία

- ΙΕΕ, τ. Ζ, ό.π.
BAYNES N.H., MOSS H., ό.π.
BROWN P., ό.π.
EVANS J.A.S., *Η εποχή του Ιουστινιανού*, μετ. Βασ. Κουρής, Οδυσσεάς, Αθήνα 1999.
FALLMERAYER J.P., *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, μετ. Κων. Ρωμανός, Νεφέλη, Αθήνα 1984.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι.¹, ό.π.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι.², ό.π.
NORWICH J.J., ό.π.
OSTROGORSKY E., ό.π.
RUNCIMAN ST., ό.π.
VASILIEV A., ό.π.
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝ., ό.π.

Οδηγός Βιβλίων

- FALLMERAYER J.P., ό.π. *Πρόκειται για τη θεωρία του γνωστού στρατευμένου επιστήμονα περί εκσλαβισμού της Ελλάδας. Στο βιβλίο προτάσσεται κατατοπιστική εισαγωγή γραμμένη από το μεταφραστή.*

3η ΕΝΟΤΗΤΑ: Τα γράμματα και οι τέχνες

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν την πνευματική ανάπτυξη της ύστερης αρχαιότητας και τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της «θύραθεν» και της χριστιανικής γραμματείας·
- να έρθουν σε επαφή με την πρωτοχριστιανική και κυρίως την παλαιοχριστιανική τέχνη·
- να κατανοήσουν τις νέες αισθητικές αντιλήψεις της παλαιοχριστιανικής τέχνης.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (3.1) στην πνευματική ανάπτυξη της ύστερης αρχαιότητας και (3.2) στην καλλιτεχνική ανάπτυξη.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα δίνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας.
- Ο πνευματικός βίος της ύστερης αρχαιότητας είναι επηρεασμένος αφενός από την ελληνορωμαϊκή πνευματική παράδοση και αφετέρου από τα δόγματα και τις λατρευτικές ανάγκες του Χριστιανισμού. Οι συγγραφείς και οι λόγιοι διακρίνονται σε εκπροσώπους της «θύραθεν» και της εκκλησιαστικής παιδείας (βλ. Παράρτημα VIII, 9).
- Η πρωτοχριστιανική τέχνη δημιουργήθηκε τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (1ος-3ος αι)· ωστόσο, παρουσιάζεται σ' αυτό το κεφάλαιο, προκειμένου να υπάρξει άμεση σύνδεση με την παλαιοχριστιανική, η οποία αποτελεί τη συνέχειά της. Η καλλιτεχνική δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας φτάνει στο κορύφωμά της στα τέλη του 5ου και στη διάρκεια του 6ου αιώνα.

Εννοιες κλειδιά

βασιλική βιβλιοθήκη – «θύραθεν» παιδεία – εκκλησιαστική παιδεία – πρωτοχριστιανική τέχνη – ευκτήριοι οίκοι – κατακόμβες – παλαιοχριστιανική τέχνη – ρωμαϊκή βασιλική – παλαιοχριστιανική βασιλική – περιέκντρα κτήρια – βασιλική με τρούλο – ψηφιδωτά

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Η πολιτιστική ανάπτυξη την εποχή του Θεοδοσίου Β' (η συζήτηση μπορεί να συμπληρωθεί με πληροφορίες από την 1η ενότητα του κεφαλαίου).
2. Ο ναός «της του Θεού Σοφίας» στην Κωνσταντινούπολη.
3. Η τέχνη του ψηφιδωτού κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Γνωρίσματα και έργα.
4. Να παρουσιαστούν οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί της παλαιοχριστιανικής τέχνης με αξιοποίηση εποπτικών μέσων.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος, Ιουλιανός, Θεοδόσιος Β' (συμβολή Αθηναΐδας-Ευδοκίας και Πουλχερίας), Ιουστινιανός και λόγιοι, όπως ο Λιβάνιος, ο Θεμιστιος και οι Πατέρες της Εκκλησίας.

Βιβλιογραφία

ΙΕΕ, τ. Ζ, ό.π.

DELVOYE CH., *Η βυζαντινή τέχνη*, τ. Α, μετ. Μαντώ Παπαδάκη, Παπαδήμα, Αθήνα 1975.

HONOUR H., FLEMING J., τ. 2, ό.π.

RICE D.T., *Βυζαντινή τέχνη*, μετ. Ανδρέας Παππάς, Υποδομή, Αθήνα 1994.

RUNCIMAN ST., ό.π.

Χρονολογικός πίνακας των σημαντικότερων γεγονότων της ύστερης αρχαιότητας

Αυτοκράτορες		Ιστορικά γεγονότα	
Διοκλητιανός	284-305	292	Ίδρυση Τετραρχίας
Τετραρχία	292-312	311	Διάταγμα Σαρδικής
Δυναρχία Κωνσταντίνου Λικίνιου	312-324	313	Διάταγμα Μεδιολάνων
Κωνσταντίνος Α΄ Μέγας	324-337	325	Α΄ Οικουμενική σύνοδος στη Νίκαια
		330	Εγκαίνια Κωνσταντινούπολης
Κωνσταντίνος	337-361	351	Μονοκράτορας
Ιουλιανός ο Παραβάτης	361-363		
Ιοβιανός	363-364		
Ουάλης	364-378	374	Οι Οίνοι πέρασαν το Βόλγα
		376	Εγκατάσταση Βησιγότθων σε εδάφη αυτοκρατορίας
Θεοδόσιος Α΄ Μέγας	379-395	381	Β΄ Οικουμενική σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη
		395	Οριστικός χωρισμός της αυτοκρατορίας
Αρκάδιος	395-408	395-396	Επιδρομή Βησιγότθων στην Πελοπόννησο
Θεοδόσιος Β΄	408-450	410	Ληλασία Ρώμης από Αλάριχο
		425	Ίδρυση Πανδιδασκτηρίου στην Κωνσταντινούπολη
		431	Γ΄ Οικουμενική σύνοδος στην Έφεσο
Μαρκιανός	450-457	438	Θεοδοσιανός κώδικας
		450	Καθιερώθηκε η πράξη της στέψης
		451	Δ΄ Οικουμενική σύνοδος στη Χαλκηδόνα
		455	Καταστροφή Ρώμης από Βανδάλους
Λέων Α΄	457-474		
Λέων Β΄	474		
Ζήνων	474-491	476	Κατάλυση Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους
		482	«Ενωτικών» διάταγμα – Α΄ σχίσμα Εκκλησιών
Αναστάσιος Α΄	491-518	493	Ίδρυση Οστρογοτθικού κράτους Ιταλίας
Ιουστίνος Α΄	518-527	529	Ιουστινιάνειος κώδικας - Έκλεισε η Σχολή των Αθηνών
Ιουστινιανός Α΄	527-565	532	Στάση του Νίκα –
		532-537	Οικοδόμηση Αγίας Σοφίας
		533	Πανδέκτες και Εισηγήσεις
		533-534	Πόλεμος κατά των Βανδάλων
		535-554	Πόλεμος κατά των Οστρογότθων
		554	Πόλεμος κατά των Βησιγότθων
		527-532	Πόλεμοι κατά των Περσών
		540-545	
		549-562	
		558	Ληλασία βυζαντινών εδαφών από Σλάβους

1 Η απόλυτη μοναρχία

Περισσότερο από ένδεκα αιώνες η απολυταρχία των αυτοκρατόρων ήταν το κύριο στήριγμα της αυτοκρατορίας, η οποία κατά τη διάρκεια όλης της ιστορίας της με υπερηφάνεια έφερε το ρωμαϊκό όνομα, μολοντί η έκτασή της γρήγορα περιορίστηκε στην ελληνόφωνη Ανατολή. Όπως τα δυσάρεστα χρόνια του εμφύλιου πολέμου είχαν ανοίξει το δρόμο για την ηγεμονία του Αυγούστου και τη μοναρχία, κατά τον ίδιο τρόπο η πικρή εμπειρία του τρίτου αιώνα ανάγκασε τους ανθρώπους να εναποθέσουν τις ελπίδες τους στον αυτοκράτορα, του οποίου μόνο η θέληση θα ήταν η υπέρτατη αυθεντία σε κάθε περιοχή της δημόσιας ζωής. Στις εσωτερικές υποθέσεις μια κλειστά οργανωμένη υπαλληλική τάξη, στις εξωτερικές ο στρατός και το διπλωματικό σώμα συνέβαλαν για την εκτέλεση της αυτοκρατορικής θελήσεως. Εξωτερικοί εχθροί, διάφοροι κατά την πορεία των αιώνων, σπάνια άφησαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία να ζήσει κάποια σημαντική περίοδο ειρήνης. Αυτή η πίεση εξηγεί το γεγονός ότι η αναγκαιότητα για τον αυτοκρατορικό δεσποτισμό και τα όργανά του δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από τους υπηκόους της αυτοκρατορίας, παρά την κατά περιστάσεις αντίθεση προς ορισμένους αυτοκράτορες.

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους αληθινούς κληρονόμους των Ρωμαίων Καισάρων. Γι' αυτή τους την αντίληψη είχαν δίκαιο, αν εξετάσουμε τους Ρωμαίους αυτοκράτορες του Διοκλητιανο-κωνσταντινικού τύπου. Ο απόλυτος μονάρχης είχε προέλθει από τους «πρώτους πολίτες», τους πρίγκιπες, και με την απόκτηση του ονόματος του Αυγούστου από την πρώτη στιγμή είχε ανεβεί πάνω από τους κοινούς ανθρώπους και μετά το θάνατό του είχε συγκαταριθμηθεί μεταξύ των θεών. Τώρα ο μονάρχης φόρεσε το διάδημα των βασιλέων της ελληνιστικής εποχής, σαν να ήθελε να δείξει με εξωτερικό σημείο ότι η ελληνιστική αντίληψη για τον ηγεμόνα ως θεότητα που έγινε άνθρωπος είχε επικρατήσει. Πράγματι, στις ανατολικές επαρχίες ο Ρωμαίος αυτοκράτορας άρχισε να θεοποιείται γρήγορα και μετά η αντίληψη αυτή διαδόθηκε σ' όλη την αυτοκρατορία. Για τους υπηκόους του ο αυτοκράτορας ήταν αφέντης και θεός και, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο πρωτύτερα, οτιδήποτε συνδεόταν με το πρόσωπό του θεωρούνταν ιερό. Και αυτή η αντίληψη παρέμεινε ακόμη και μετά τον Κωνσταντίνο, όταν οι αυτοκράτορες έγιναν χριστιανοί και όταν η αντίληψη του θεού-αυτοκράτορα έπρεπε να υποχωρήσει μπροστά στην αντίληψη για τον καθαγιασμό του ηγεμόνα, που του γινόταν με τη θεία χάρη. Ακόμα και τότε η προσκύνηση (*adoratio*) διατηρήθηκε: κάθε υπήκοος, όταν έπαιρνε την άδεια να πλησιάσει τον αυτοκράτορα – μια παραχώρηση που επιτυχανόταν με πολύ μεγαλύτερη δυσκολία απ' ό,τι κατά τους προηγούμενους χρόνους – ήταν υποχρεωμένος να πέσει στα πόδια του σε ένδειξη αφοσίωσης. Αυτή η κατάσταση και μάλιστα οι όλο αυστηρή τυπικότητα τελετών της αυλής με την ιεράρχησή τους κατά βαθμούς ήταν ανατολικής καταγωγής. Ανατολικής επίσης καταγωγής ήταν τα ενδύματα του αυτοκράτορα, που άστραφταν από μαργαριτάρια και κοσμήματα. Εδώ η σασανιδική Περσία ήταν το πρότυπο: και το γενικό αποτέλεσμα των τελετών, προς το οποίο και οι δύο αυλές απέβλεπαν, ήταν το ίδιο: ο υπερανθρώπινος και απρόσιτος χαρακτήρας του προσώπου του αυτοκράτορα τονίζονταν εσκεμμένα. Στις εικόνες οι αυτοκράτορες εικονίζονται με φωτοστέφανο. Αντίσταση στη θέληση του ηγεμόνα ήταν έγκλημα ενάντια σε αντικείμενο που ήταν απαραβίαστα ιερό, ήταν ανοσιούργημα.

BAYNES N.H., MOSS H., ό.π., σ. 32-33.

2 Μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Μ. Κωνσταντίνου

Οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου παρουσιάζουν τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: Πρώτον, μια αυστηρή συγκέντρωση των δυνάμεων, δεύτερον την καθιέρωση μιας μεγάλης γραφειοκρατίας και τρίτον ένα συγκεκριμένο διαχωρισμό της στρατιωτικής από την πολιτική εξουσία. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν ήταν ούτε νέες ούτε πρωτότυπες.

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία άρχισε ήδη από την εποχή του Αυγούστου, να τείνει προς το συγκεντρωτικό σύστημα. Παράλληλα με την απορρόφηση των νέων περιοχών της Ελληνιστικής Ανατολής, η οποία είχε αναπτύξει – διά μέσου των αιώνων – έναν ανώτερο πολιτισμό και παλαιά πρότυπα Διοικήσεως – ιδιαίτερα στις επαρχίες της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου – η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έπαιρνε τις συνήθειες και τις ιδέες των νέων χωρών. Το κύριο χαρακτηριστικό των πόλεων που χτίστηκαν πάνω στα ερείπια της Αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δηλαδή της Περσικής, της Συρίας και της Αιγύπτου, υπήρξε η απεριόριστη και θεοποιημένη δύναμη των Μοναρχών, δύναμη που τη βλέπουμε, στην κύρια της έκφανση, στην Αίγυπτο. Για το λαό της Αιγύπτου, ο Αύγουστος και οι διάδοχοί του είχαν την ίδια θεϊκή δύναμη που δίδεθαι, πριν από αυτόν, οι Πτολεμαίοι. Η αντίληψη όμως αυτή ήταν τελείως αντίθετη προς τον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν οι Ρωμαίοι την έννοια της εξουσίας, προσπαθώντας να πετύχουν μια σύνθεση των Δημοκρατικών αρχών της Ρώμης με τις νέες – περί Διοικήσεως – αντιλήψεις. Η πολιτική επιρροή όμως της Ελληνιστικής Ανατολής σιγά σιγά, εμείωσε τη δύναμη των Ρωμαϊκών απόψεων, οι οποίες άρχισαν να συμφωνούν περισσότερο με τις περί Αυτοκρατορικής Δυνάμεως αντιλήψεις της Ανατολής.

Ο Σουετόνιος αναφέρει ότι ο Αυτοκράτωρ του πρώτου αιώνας Καλιγούλας, είχε τη διάθεση να δεχθεί το Αυτοκρατορικό διάδημα, ενώ – όπως μας πληροφορούν οι σχετικές πηγές – ο Αυτοκράτωρ του τρίτου αιώνας, Ηλιογάβαλος, φορούσε το διάδημα μέσα στο παλάτι του. Επίσης είναι γνωστό ότι ο Αυτοκράτωρ Αυρηλιανός, φόρεσε πρώτος επίσημα το διάδημα και ότι οι επιγραφές και τα νομίσματα τον ονομάζουν «Θεό» και «Κύριο». (*Deus Aurelianus, Imperator Deus et Dominus Aurelianus Augustus*). Ο Αυρηλιανός εγκαθίδρυσε τον απολυταρχικό τύπο Διοικήσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η ανάπτυξη μιας Αυτοκρατορικής Δυνάμεως κατ' αρχήν με βάση την Αίγυπτο και αργότερα κάτω από την επιρροή της Περσίας των Σασσανιδών, συμπληρώθηκε τον τέταρτο αιώνα. Ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος ήθελαν να πετύχουν μια οριστική οργάνωση της μοναρχίας και για το σκοπό αυτό αντικατέστησαν τους Ρωμαϊκούς θεσμούς με τις συνήθειες που επικρατούσαν στην Ελληνιστική Ανατολή και που ήταν ήδη γνωστές στη Ρώμη, κυρίως δε μετά την εποχή του Αυρηλίου.

Η περίοδος της στρατιωτικής αναρχίας και της ανωμαλίας του τρίτου αιώνα προξένησε μεγάλη ζημία στην εσωτερική οργάνωση της Αυτοκρατορίας. Για ένα μικρό διάστημα ο Αυρηλιανός βοήθησε στην αποκατάσταση της ενότητάς της και για το κατόρθωμά του αυτό, σύγχρονές του επιγραφές τον αποκαλούν «αποκαταστάτη της Αυτοκρατορίας» (*Restitutor Orbis*). Αλλά το θάνατό του ακολούθησε μια περίοδος ανωμαλίας και, τότε, ο Διοκλητιανός αποφάσισε να οργανώσει το κράτος του με βάση ένα καλό και τακτικό σχέδιο, με αποτέλεσμα μια μεγάλη Διοικητική μεταρρύθμιση.

Και ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος πέτυχαν Διοικητικές μεταβολές τέτοιας εκτάσεως και σημασίας ώστε να είναι δυνατόν οι δύο αυτοκράτορες να θεωρηθούν ως οι πραγματικοί δημιουργοί ενός νέου τύπου Μοναρχίας, που δημιουργήθηκε κάτω από τη δυνατή επίδραση της Ανατολής.

Ο Διοκλητιανός, ο οποίος, έχοντας ζήσει πολύ στη Νικομήδεια, είχε ιδιαίτερη προτίμηση για την Ανατολή, υιοθέτησε πολλές χαρακτηριστικές συνήθειες των Μοναρχιών της Ανατολής. Υπήρξε ένας αληθινός απόλυτος Μονάρχης, ένας Αυτοκράτωρ-Θεός, που φορούσε το Αυτοκρατορικό διάδημα και που καθιέρωσε στην Αυλή του την πολυτέλεια και το πολύπλοκο πρω-

τόκολλο της Ανατολής. Οι υπήκοοί του, όταν πετύχαιναν μια ακρόαση, έπρεπε να γονατίσουν πριν τολμήσουν να σηκώσουν τα μάτια τους να δουν τον Αρχοντά τους. Ο Αυτοκράτωρ, καθώς και κάθε τι το σχετικό με αυτόν – τα λόγια του, η Αυλή του και ο θησαυρός του – εθεωρούντο ιερά. Η Αυλή του, την οποία αργότερα ο Κωνσταντίνος μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη, απορροφούσε τεράστια χρηματικά ποσά, ενώ συγχρόνως ήταν το κέντρο πολλών συνωμοσιών και ραδιουργιών, που προκάλεσαν, κατόπιν, στο Βυζάντιο, πολλές σοβαρές περιπλοκές. Έτσι η απόλυτη Μοναρχία – σε όμοια με το Δεσποτισμό της Ανατολής μορφή – καθιερώθηκε οριστικά από το Διοκλητιανό για να γίνει ένα από τα κύρια στοιχεία της Διοικητικής οργάνωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

VASILIEV A., ό.π., σ. 84-86.

3 Η μεταστροφή του Μ. Κωνσταντίνου

Τόσον οι ιστορικοί όσον και οι θεολόγοι, ενδιαφέρθηκαν κυρίως για τις αιτίες της μεταστροφής του Κωνσταντίνου. Γιατί ο Κωνσταντίνος ηνόνησε τον Χριστιανισμό; Θα πρέπει η στάση του να θεωρηθεί σαν μία απλή ένδειξη της πολιτικής του σοφίας; Είδε το Χριστιανισμό σαν ένα απλό μέσο για την επιτυχία των πολιτικών του σκοπών; ή υιοθέτησε το Χριστιανισμό λόγω των πεποιθήσεών του; ή – τέλος – στη μεταστροφή του αυτή συνετέλεσαν και οι δύο παράγοντες· οι πολιτικοί δηλαδή και οι πνευματικοί.

Η δυσκολία για τη λύση του προβλήματος έγκειται στις αντίθετες πληροφορίες που βρίσκει κανείς στις πηγές. Ο Κωνσταντίνος, τον οποίον περιγράφει ο Επίσκοπος Ευσέβιος, δεν μοιάζει καθόλου με τον Κωνσταντίνο, τον οποίο σκιαγραφεί ο ειδηλολάτρης συγγραφέας Ζώσιμος. Οι ιστορικοί έχουν βρει μια εξαιρετική ευκαιρία για να δώσουν απαντήσεις, συμφώνως προς τις προσωπικές απόψεις στο περίπλοκο αυτό πρόβλημα.

VASILIEV A., ό.π., σ. 65.

4 Η σύνοδος της Χαλκηδόνας

Σε σύγκριση με αυτά τα παλαιά χριστιανικά κέντρα, η Κωνσταντινούπολη που μόλις πρόσφατα είχε αποκοπεί από το στρατιωτικό, λατινικό παρελθόν της φάνταζε άχρωμος νεοφερμένος. Για να γίνει μια πραγματική «Βασιλεύουσα» έπρεπε να καθοδηγηί την αυτοκρατορία και σε θέματα δόγματος. Οι αυτοκράτορες την έσπρωξαν βιαστικά στο προσκήνιο. Στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451, ο αυτοκράτορας Μαρκιανός επωφελήθηκε από ένα ρεύμα της ελληνικής κοινής γνώμης και από την υποστήριξη του Λέοντος, επισκόπου Ρώμης, για να ταπεινώσει τον πατριάρχη Αλεξανδρείας και να διασφαλίσει έτσι τη θέση της Κωνσταντινούπολης ως ηγετίδας χριστιανικής πόλης στην αυτοκρατορία. Ο τελικός συμβιβασμός που επιτεύχθηκε στη Χαλκηδόνα συγκλόνισε μερικά από τα βαθύτερα ρεύματα της ελληνοχριστιανικής σκέψης της εποχής. Η ισορροπία της ανατολικής χριστιανοσύνης διαταράχθηκε βίαια. Τους δύο επόμενους αιώνες οι αυτοκράτορες βρέθηκαν μπροστά στο δύσκολο έργο να αποκαταστήσουν την ισορροπία, άλλοτε παρακάμπτοντας «την καταραμένη Σύνοδο», άλλοτε μετριάζοντας τη σημασία της, μένοντας ωστόσο ανυποχώρητοι στην πρωτοβουλία που είχε κερδίσει η «Βασιλεύουσα» στη Χαλκηδόνα.

Τα θέματα που εθίγησαν στη Χαλκηδόνα δεν ήταν επουσιώδη, καθώς η Σύνοδος φαινόταν να διαχωρίζει το θεϊκό από το ανθρώπινο στοιχείο στο πρόσωπο του Χριστού. Ο ρόλος του αυτοκράτορα στη Σύνοδο ήταν εν μέρει πολιτικός· αλλά η αντίσταση στο δόγμα της ήταν γνήσια

και όχι μια «καλυμμένη» κοινωνική διαμαρτυρία, ακόμα λιγότερο δε μια έκφραση εθνικής αυτο-νόμησης εκ μέρους των ανατολικών επαρχιών. Αιώνες χριστιανικής εμπειρίας περιφρονήθηκαν από τη νεοφώτιστη πρωτεύουσα. Για τον ευσεβή Έλληνα, Κόππη και Σύρο, ο Χριστός ήταν το πρότυπο του λυτρωμένου ανθρώπου. Για ποιο λόγο, θα ρωτούσαν αυτοί οι άνθρωποι, καταδέχθηκε ο Θεός να αναλάβει τη μεταμόρφωση της ανθρώπινης φύσης, να την υψώσει πάνω από τις αδυναμίες της στο πρόσωπο του Χριστού; Αν η ανθρώπινη φύση είχε μεταμορφωθεί εντελώς και είχε γίνει μία με τη θεϊκή φύση στο πρόσωπο του Χριστού – εξ ου και ο βολικός θεολογικός όρος «μονοφυσισμός» –, τότε ο μέσος άνθρωπος θα μπορούσε να ελπίζει στη σωτηρία με τον ανάλογο τρόπο: Θα μεταμορφωνόταν δηλαδή κι εκείνος. Ο μέσος άνθρωπος κοίταζε γύρω του. Έβλεπε τους αγίους: αν η αδύναμη ανθρώπινη φύση μπορούσε να προικιστεί με τέτοιες υπερφυσικές δυνάμεις σε αυτή τη ζωή, τότε σίγουρα η θεϊκή φύση του Χριστού είχε υπάρξει ακόμα πιο απόλυτη και αδιαίρετη. Τι άλλο παρά ένα εντελώς θεϊκό. Ον μπορούσε να σταθεί ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τον πελώριο εχθρό της, τον Διάβολο; Η έμφαση που έδινε η επιστολή του πάπα Λέοντος Α΄ – γνωστή ως «Τόμος Λέοντος» – στο ταπεινό, ανθρώπινο στοιχείο της φύσης του Χριστού, συγκλόνησε τον Έλληνα αναγνώστη. Διότι αυτή η στάση απειλούσε να αφήσει το θεϊκό έργο της λύτρωσης ημιτελές: να καταδικάσει την ανθρώπινη φύση σε μια κατάσταση αμετάπλαστου υπολείμματος, σε πικρό κατακάθι στην απέραντη θάλασσα της θεϊκής δύναμης.

BROWN P., ό.π., σ. 152-153.

5 Η φιλογοτθική πολιτική του Μ. Θεοδοσίου

Αφ' ετέρου όμως, μετά από αυτά τα γεγονότα, οι Γερμανοί άρχισαν να επηρεάζουν τη ζωή της Αυτοκρατορίας με ειρηνικά μέσα. Ο Θεοδοσίος έχοντας πλήρη επίγνωση ότι δεν μπορούσε να κυριαρχήσει επάνω στους βαρβάρους με τη βία, αποφάσισε ν' ακολουθήσει μια τακτική ειρηνικών σχέσεων με τους Γότθους, να εισαγάγει δηλαδή ανάμεσά τους ορισμένα στοιχεία του Ρωμαϊκού πολιτισμού και να τους τοποθετήσει στις μονάδες του Ρωμαϊκού στρατού. Σιγά σιγά, ο στρατός – του οποίου βασικό καθήκον ήταν να υπερασπίζεται την Αυτοκρατορία – έγινε κατά το μεγαλύτερο του μέρος, ένας Γερμανικός στρατός, του οποίου οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι, πολλές φορές, να πολεμούν εναντίον των συμπατριωτών των.

Η επίδραση των Γότθων ήταν αισθητή τόσο στους ανώτερους στρατιωτικούς κύκλους όσο και στη Διοίκηση, πολλές δε υπεύθυνες θέσεις ήλθαν στα χέρια των Γερμανών. Ο Θεοδοσίος ακολουθώντας τη Γερμανόφιλη πολιτική του, δεν κατάλαβε ότι μια ελεύθερη ανάπτυξη του Γερμανικού στοιχείου μπορούσε ν' απειλήσει την ύπαρξη της Αυτοκρατορίας. Έδειξε αρκετή έλλειψη σοφίας, αφήνοντας την άμυνα της Αυτοκρατορίας στα χέρια των Γερμανών. Οι Γότθοι γρήγορα έμαθαν τη Ρωμαϊκή τακτική του πολέμου και εξελίχθηκαν σε μια δύναμη που, σε οποιαδήποτε στιγμή, μπορούσε να απειλήσει την Αυτοκρατορία. Ο εγχώριος Ελληνο-Ρωμαϊκός πληθυσμός παρακολουθούσε την ανάπτυξη της δυνάμεως των Γερμανών με ανησυχία και ενίσχυσε μια αντι-Γερμανική κίνηση, που μπορούσε να φέρει σε δύσκολη θέση την Αυτοκρατορία.

VASILIEV A., ό.π., σ. 115-116.

6 Οι σλαβικές επιδρομές και το «σλαβικό» ζήτημα

α) Τελείως διαφορετική υπήρξε η φύση των αμυντικών πολέμων στη Βαλκανική χερσόνησο. Οι βόρειοι βάρβαροι, Βούλγαροι και Σλάβοι, είχαν λεηλατήσει τις επαρχίες της χερσονήσου

από την εποχή του Αναστασίου. Την εποχή του Ιουστινιανού οι Σλάβοι παρουσιάζονται για πρώτη φορά από τον Προκόπιο, με το όνομά τους «Σκλαβήνοι». Μεγάλες ορδές Σλάβων και Βουλγάρων, τους οποίους ο Προκόπιος ονομάζει Ούνους, διέσχισαν το Δούναβη σχεδόν κάθε χρόνο και εισχωρούσαν βαθειά μέσα στις επαρχίες του Βυζαντίου, καταστρέφοντας το κάθε τι. Από τη μια πλευρά έφθασαν στα περίχωρα της πρωτεύουσας και εισεχώρησαν στον Ελλήσποντο, ενώ από την άλλη έφθασαν στην Ελλάδα, μέχρι τον Ισθμό της Κορίνθου και μέχρι τις ακτές της Αδριατικής θαλάσσης, στη Δύση. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού, οι Σλάβοι άρχισαν, επίσης να δείχνουν μια στροφή προς τις ακτές του Αιγαίου Πελάγους. Προσπαθώντας να φτάσουν εκεί, απείλησαν τη Θεσσαλονίκη, μια από τις πιο αξιολογές πόλεις της Αυτοκρατορίας, η οποία μαζί με τα περίχωρά της, γρήγορα έγινε ένα από τα κύρια κέντρα των Σλάβων στη Βαλκανική χερσόνησο. Ο Αυτοκρατορικός στρατός πολέμησε, απειληστικά, εναντίον των Σλάβων εισβολέων, τους οποίους συχνά εξηνάγκασε να υποχωρήσουν πέραν από το Δούναβη. Αλλά δεν υποχώρησαν όλοι οι Σλάβοι. Ο στρατός του Ιουστινιανού, απησχολημένος με άλλες σπουδαίες εκστρατείες, δεν μπορούσε να σταματήσει αποφασιστικά τις εισβολές, που κάθε χρόνο έκαναν οι Σλάβοι στη Βαλκανική χερσόνησο, με αποτέλεσμα να μείνουν μερικοί Σλάβοι εκεί. Η εμφάνιση του Σλαβικού προβλήματος την περίοδο αυτή, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα, δεδομένου ότι το πρόβλημα αυτό, υπήρξε πολύ σημαντικό, για την Αυτοκρατορία, στα τέλη του έκτου και στις αρχές του εβδόμου αιώνας.

VASILIEV A., ό.π., σ. 178-179.

β) Ο μύθος περί της καθόδου των Σλάβων μέχρι της κυρίως Ελλάδος κατά τας τρεις τελευταίας δεκαετίες του 5' αιώνας οφείλεται εις προφανή παρερμηνείαν δύο χωρίων συγγραφέων του 5' αιώνας, του Μενάνδρου και του Ευαγρίου, εις τα οποία η λέξις Ελλάς εξελήφθη ως ταυτόσημος προς τον γεωγραφικόν όρον της αρχαιότητος [...]

Η αρχική παρερμηνεία ωφείλετο εις τον Ph. Fallmerayer, ισχυρισθέντα ότι οι Σλάβοι κατήλθον εις την Ελλάδα από του 578 και κατέκλυσαν τον ελληνικόν χώρον. Σημειωτέον ότι το 578 οι Άββαροι δεν είχαν καν αρχίσει την πολιορκίαν του Σιρμιού, του οποίου η κατάληψις το 582 απέτελεσε πράγματι σταθμόν εις τας κατά το βόρειον σύνορον της αυτοκρατορίας εξελίξεις.

Είναι λυπηρόν ότι και νεώτεροι ιστορικοί δεν εισέρχονται εις κριτικήν των πηγών· παραβλέποντες δε στοιχειώδεις αρχάς της στρατιωτικής τέχνης, επαναλαμβάνουν αβασανίστως τα παλαιότερον λεχθέντα και παρέχουν όλως φανταστικήν εικόνα της εις τον ελληνικόν χώρον λήγοντος του 5' αιώνας υφισταμένης εθνολογικής συνθέσεως. Και ενώ είναι βασική αρχή της ιστορικής επιστήμης η αξιολόγησις των πηγών κατά την αξιοπιστίαν και την εγγυτέραν προς τα πράγματα σχέσιν των, νεώτεροι ερευνηταί παραβαίνουν την αρχήν ταύτην και αποδίδουν σημασίαν εις πληροφορίας αλλοδαπών μεσαιωνικών συγγραφέων χωρίς ιστορικήν παράδοσιν, αγνοούντων την ελληνικήν γλώσσαν και την γεωγραφίαν του βαλκανικού χώρου και εχόντων νεφελώδη γνώσιν της καταστάσεως. Εις σύντομον αλλά λίαν περιεκτικόν και διαφωτιστικόν άρθρον του ο P. Charanis αποδεικνύει το συγκεχυμένον των περι Ελλάδος και Ιλλυρικού γεωγραφικών γνώσεων του Ισιδώρου επισκόπου Σεβίλλης (636), του αββά Ιωάννου Βιτλαρενσίου (περί το 621), και του επισκόπου Eichstätt Willibaldus (πρώτον ήμισυ του Η' αιώνας), εις μαρτυρίας των οποίων νεώτεροι ερευνηταί εθεμελίωσαν τας περι εκκολαβισμού της Ελλάδος ήδη λήγοντος του 5' αιώνας απόψεις των.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Αικ., ό.π., σ. 319, 321.

7 Η εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού

Πολλοί των νεωτέρων ιστορικών καταδικάζουν τον Ιουστινιανό διά την ιταλικήν πολιτικήν, τόσον διά τα άμεσα αυτής αποτελέσματα (ερήμωσις και καταστροφή της Ιταλίας), όσον και διά τα απώτερα και μονιμότερα (παραμέλησις του βορείου συνόρου και εξασθένησις της αμύνης έναντι των από Βορρά επιδρομέων) διά την τύχην της αυτοκρατορίας. Τον Ιουστινιανόν βαρύνει ότι δεν εξετίμησεν ορθώς την διαμορφωθείσαν εις την Δύσιν νέαν πολιτικήν και στρατιωτικήν πραγματικότητα, απ' ότου εις την θέσιν της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχαν προαχθή νέαι εθνικάί, στρατιωτικάί και πολιτιστικάί δυνάμεις. Η εξόντωσις των Οστρογόθων εστέρησε την χώραν αμύντορος και επέτρεψεν εις νέους εισβολείς, τους Λογγοβάρδους, να καταλάβουν μέγα μέρος αυτής και να εγκατασταθούν μονίμως (568). Οι περσικοί πόλεμοι επεβάρυναν την βυζαντινήν οικονομίαν δι' υπερόγκων χρηματικών ποσών ου μόνον κατά την διάρκειαν των επιχειρήσεων αλλά και κατά την συναφθείσαν συνθήκην ειρήνης, ενώ ταυτοχρόνως ενισχύετο η διεθνής θέσις του περσικού βασιλείου. Η παραμέλησις του συνόρου του Δουνάβεως αφήκεν ακάλυπτον την περιοχίην, λείαν πρόσφορον εις τους εκ της περιοχής του Βιστούλα, των ρωσικών πεδιάδων και των ασιατικών στεππών προς τα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου ελαύνοντας βαρβάρους.

Απολογητής της δυτικής πολιτικής του αυτοκράτορος είναι ο καθηγητής Δ. Ζακυθνός, όστις θεωρεί αυτήν απολύτως πραγματιστικήν και ουχί αποτέλεσμα προσωπικής ματαιοδοξίας ρωμαντικού οραματιστού. Φρονεί ότι η επιδιωχθείσα υπό του Ιουστινιανού αποκατάστασις της ενότητος της Μεσογείου πλην της δημιουργίας χρήσιμων στρατιωτικών ερεισμάτων ανέστειλε την αποσύνθεσιν των παλαιών ενοτήτων και συνέβαλεν εις την παγίωσιν των πολιτικών και των πνευματικών μορφών του μεσογειακού κόσμου, ώστε η Ανθρωπότης της Δύσεως κατά την κρίσιμον ώραν της αραβικής επεκτάσεως να έχει επαρκώς προαχθεί και να είναι εις θέσιν να θεμελιώση την νέαν ευρωπαϊκήν κοινότητα.

Όστις όμως αποδεχθή την αρχήν ότι το αληθές πολιτικόν μέλλον της αυτοκρατορίας ευρίσκετο εις την Ανατολήν και μόνον, θα συμφωνήσῃ, νομίζω, εις τον χαρακτηρισμόν της εξωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού ως ανεδαφικής, εστερημένης πραγματισμού και ευελιξίας. Ο αυτοκράτωρ ουδ' επί στιγμὴν απεμακρύνθη του αρχικού του δράματος, της αποκαταστάσεως της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως κυριάρχου της «οικουμένης», ουδ' έλαβεν υπ' όψει τον παράγοντα χρόνον, συντελεστήν εντός τριάκοντα οκτώ ετών προσωπικής βασιλείας νέων καταστάσεων εις τα ευαίσθητα σύνορα. Μονάρχης υπερμέτρως φιλόδοξος και μεγαλοϊδεάτης ουδέποτε διηρωπήθη, εάν η υπ' αυτόν επικράτεια ήτο εις θέσιν να ανταποκριθῇ πολιτικώς, στρατιωτικώς και οικονομικώς εις το μεγαλεπήβολον και τολμηρόν πρόγραμμά του ουδ' εάν η ούτω δημιουργουμένη νέα εδαφική και πολιτική πραγματικότητα ήτο δυνατόν να επιβιώσῃ.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Αικ., ό.π., σ. 290-291.

8 Η «φεουδαρχία» στο Βυζάντιο

Το όλον θέμα της οργανώσεως της κοινωνίας της υπαίθρου εν Βυζαντίω είναι συνδεδεμένον μετά των περί Φεουδαρχίας και φεουδαρχικών θεσμών διχογνωμιών. Είναι γνωστόν ότι ιστορικοί και κοινωνιολόγοι δίστανται ως προς τον εννοιολογικόν καθορισμόν και το περιεχόμενον της Φεουδαρχίας. Εν στενοτέρα εννοία η Φεουδαρχία «δύναται να ορισθῇ ως σύνολον θεσμών, οπίνες δημιουργούν και διέπουν τας υποχρεώσεις υπακοής και υπηρεσίας – ιδία στρατιωτικής υπηρεσίας – εκ μέρους ανθρώπου ελευθέρου ονομαζομένου υποτελούς (vassalus) έναντι ανθρώπου ελευθέρου ονομαζομένου δεσπότη (seigneur) και οπίνες δημιουργούν και διέπουν υποχρεώσεις προστασίας και συντηρήσεως του δευτέρου προς τον πρώ-

τον. Η υποχρέωσις της συντηρήσεως έχει συνηθέστερον ως επακόλουθον την παρά του *seigneur* παραχώρησιν προς τον *vassalus* κτήματός τινος, καλουμένου φεουδού (*fief*)». Εν ευρύτερα εννοία δυνάμεθα να νοήσωμεν την Φεουδαρχίαν «ως τύπον κοινωνίας, της οποίας συστατικά χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα: ανάπτυξις εις το έπακρον των δεσμών εξαρτήσεως του ανθρώπου από του ανθρώπου, μετά τάξεως ειδικευμένων πολεμιστών, κατεχόντων τας ανωτέρας βαθμίδας της ιεραρχίας ταύτης· καταμερισμός εις το έπακρον του δικαίου της ιδιοκτησίας· ιεραρχία των επί της γης δικαιωμάτων – δικαιωμάτων, άτινα απορρέουν εκ του καταμερισμού τούτου· ιεραρχία αντιστοιχούσα προς την ιεραρχία των δεσμών της προσωπικής εξαρτήσεως· διάσπασις της δημοσίας εξουσίας, δημιουργούσα εν εκάστη χώρα ιεραρχίαν αυτονόμων πραγματικοτήτων. Αι πραγματικότητες αύται ασκούν εν τω ιδίω αυτών διαφέροντι εξουσίας, αίτινες κατά κανόνα ανήκον εις το Κράτος και συνήθως εις τούτου την αρμοδιότητα υπήγοντο εν τη πράξει κατά παλαιότερας εποχής». Ως επιγραμματικότερον ελέχθη, την Φεουδαρχίαν χαρακτηρίζει «η αποσύνθεσις της ιδιοκτησίας μετά παραλλήλου αποσυνθέσεως της εξουσίας» ή κατ' άλλην παρατήρησιν «η εδαφική άποψις των πολιτικών σχέσεων και η πολιτική άποψις των εδαφικών σχέσεων».

Παλαιάτατον είναι το πρόβλημα εάν, ούτως οριζομένης της Φεουδαρχίας, δικαιούμεθα να επεκτείνωμεν την χρήσιν του όρου προς δήλωσιν θεσμών και καταστάσεων ξένων προς την κοινωνίαν της Δυτικής Ευρώπης κατά τους μέσους αιώνας. Κατά κανόνα οι μεσαιωνοδίφαι αντιπθενται εις τούτο. Ως παρατηρεί ο *Ferdinand Lot*, «πρέπει να αποκλειώμεν αυστηρώς πάσαν μεταφοράν». «Δεν έχομεν το δικαίωμα να ομιλώμεν περί φεουδαρχικού καθεστώτος εμμή μόνον προκειμένου περί του τμήματος της γης, ένθα τούτο εγεννήθη, ανεπτύχθη και τέλος ηφανίσθη, δηλαδή περί της Δυτικής Ευρώπης, ειδικότερον δε περί του *Regnum Francorum*». Άλλοι ιστορικοί ή κοινωνιολόγοι διδάσκουν ότι η Φεουδαρχία δεν προσιδιάζει αποκλειστικώς εις τινα περιοχήν, αλλά χαρακτηρίζει γενικότερον πολλάς κοινωνίας «αρχαϊκού τύπου», κοινωνίας, αίτινες είναι «προγενέστεραι της συγκεντρώσεως της εξουσίας και της συγκροτήσεως του Κράτους» ή αντιστρόφως «απέρρευσαν εκ του κατακερματισμού της εξουσίας και της αποσυνθέσεως του Κράτους».

Όσον αφορά εις τα πράγματα του Βυζαντίου, νεώτεροι ιστορικοί παρατηρούν ότι κατά το τέλος της πρώιμου εποχής (περί τα μέσα του εβδόμου αιώνος) αμείωτοι παραμένουν «τούτο μεν η συνέχεια της παραδόσεως, τούτο δε η ισχύς της κρατικής οργανώσεως», και ότι μέχρι της ενάτης εκατονταετηρίδος τα αυτά στοιχεία επικρατούν: «συνέχεια της παραδόσεως, η οποία δεν υπέστη σοβαράς ρωγμάς· ισχύς και επάρκεια της κρατικής μηχανής». Ο δέκατος αίων και αι αρχαί του επομένου διέπονται υπό του αγώνος των Μακεδόνων αυτοκρατόρων κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας. Και ναι μεν η ισχυρά αύτη πολιτική εγκατελείφθη υπό του πρώτου διαδόχου του Βασιλείου του Β' και του Κωνσταντίνου του Η', όμως μέχρι του τέλους του ενδεκάτου αιώνος αμφισβητείται ο «εκφεουδαρχισμός των εγγείων σχέσεων».

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ., ό.π., σ. 314-316.

9 Η πνευματική ανάπτυξη κατά την ύστερη αρχαιότητα

Ο πεζός λόγος υπέφερε λιγότερο από την ποίηση. Όταν ο Κωνσταντίνος ίδρυσε τη νέα πρωτεύουσα, οι πατέρες της εκκλησίας και οι τελευταίοι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι εξακολουθούσαν να γράφουν έργα σύμφωνα με την κλασική παράδοση, που δεν είχε υποστεί καμία διακοπή. Η σκέψη των φιλοσόφων αυτών είχε αρχίσει σιγά σιγά να γίνεται δυσνόητη και εξεζητημένη, άντρες όμως όπως ο Πρόκλος και ο Πορφύριος ήταν πάντα συγγραφείς γεμάτοι χάρη και δύναμη. Οι χριστιανοί πατέρες βρίσκονταν στην ακμή τους. Παρ' όλο που σήμερα μόνο οι ιστορικοί και οι θεολόγοι εμβαθύνουν στα έργα του αγίου Βασιλείου, του αγίου Γρηγορίου του

Νύσσης ή του αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, η ελληνική ωστόσο λογοτεχνία μπορεί να είναι υπερήφανη γι' αυτούς, γιατί και ο άγιος Βασίλειος την πρακτική του σοφία και ο άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης το μυστικισμό του και ο Ναζιανζηνός τη φλογερή του έξαρση τις εκφράζουν με ένα σχετικό μεγαλείο. Όταν τον συγκρίνουμε μαζί τους, ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο θεολόγος βιογράφος του Κωνσταντίνου, φαίνεται λίγο άξεστος, παρ' όλο που ήταν κι αυτός συγγραφέας με αρκετή αξία. Τον επόμενο αιώνα οι λόγοι του Ιωάννου Χρυσοστόμου είναι από τα μεγαλοπρεπέστερα δείγματα ρητορικού πεζού λόγου που έχουν γραφεί στα ελληνικά. Στον ίδιο αιώνα ανήκει και το ανώνυμο έργο που αποδίδεται στον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη και είχε τεράστια επίδραση σε όλη τη χριστιανοσύνη. Το έργο αυτό είναι μια προσπάθεια να συγχωνευθεί ο νεοπλατωνικός μυστικισμός με τη χριστιανική πίστη, θαυμάσια γραμμένη σε ελληνικά που θα μπορούσε να ήταν και του 1ου αιώνα.

[...]

Τον 6ο αιώνα έχουμε την παρακμή της θεολογίας αλλά και τη γέννηση της ιστορίας. Ο πρώτος μεγάλος ιστορικός μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ήταν ο βιογράφος του Κωνσταντίνου, ο θεολόγος Ευσέβιος Καισαρείας. Από τους ιστορικούς όμως του 5ου αιώνα κανένας δεν ξεχωρίζει. Με τον Ιουστινιανό αρχίζει μια νέα εποχή. Ο Προκόπιος, παρ' όλο που τα Ανέκδοτά του είναι μια συσσώρευση από κακογλωσσίες γεμάτη πικρία, πρέπει, για την εξιστόρηση των πολέμων του αυτοκράτορα, να θεωρηθεί ένας από τους πιο μεγάλους ιστορικούς όλων των εποχών. Η γλώσσα του έχει δύναμη, η κρίση του είναι καθαρή και οι περιγραφές του γεμάτες ζωντάνια. Ο τελευταίος από τους συγχρόνους του, ο Αγαθίας, που είναι κι αυτός ιστορικός με αξία, είναι τελείως διαφορετικός. Ήταν ποιητής και η αγάπη του για τις λέξεις συσκοτίζει καμιά φορά το νόημα. Επί Ιουστινιανού εμφανίζεται και ένα νέο είδος ιστορικών έργων. Ο Ιωάννης Μαλάλας από την Αντιόχεια έγραψε το πρώτο από αυτά τα απλά χρονικά που άρχιζαν συνήθως με τον Αδάμ και την Εύα και αποτελούσαν τη μεγάλη απόλαυση των πιο απλοϊκών αναγνωστών του Βυζαντίου. Ο Μαλάλας είναι θρησκόληπτος, γεμάτος παρεκβάσεις και πολλές φορές ανακριβής, κατορθώνει ωστόσο να φωτίσει από διάφορες πλευρές την καθημερινή ζωή της εποχής του και στο έργο του συναντούμε τις πρώτες παραχωρήσεις στη δημοτική γλώσσα.

RUNCIMAN ST., ό.π., σ. 272, 273-274.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....

ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....

ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να αντιστοιχίσετε ενώνοντας με μία γραμμή τις έννοιες ή τα ονόματα της στήλης A με εκείνα της στήλης B.

A	B
Ενωτικό διάταγμα	Ιουστινιανός
αίρεση	Οδόακρος
Βησιγόθιοι	Θεοδόσιος Β΄
Εισηγήσεις	Νεστόριος
Τετραρχία	Διάταγμα των Μεδιολάνων
Πανδιδακτήριο	Ιουλιανός
Β΄ Οικουμενική Σύνοδος (381)	Διοκλητιανός
ειδωλολατρία	Μ. Θεοδόσιος
κατάλυση Δυτ. Ρωμαϊκού κράτους	Αλάριχος
ανεξιθρησκία	πρώτο σχίσμα

2. Να ταξινομήσετε χρονολογικά τα ακόλουθα γεγονότα βάζοντάς τα στη σωστή σειρά:

I	II
α. Ληλασία της Ρώμης από τον Αλάριχο	α. Έναρξη των σλαβικών επιδρομών στην Ελλάδα
β. Σύνοδος της Χαλκηδόνας	β. Χρυσός αιώνας της Εκκλησίας

- γ. Ίδρυση της Κωνσταντινούπολης
- δ. Στάση του Νίκα
- ε. Θεοδοσιανός κώδικας

- γ. Εγκατάσταση των Οστρογόθων στην Ιταλία
- δ. Τετραρχία
- ε. Κατάλυση του Βανδαλικού κράτους της Β. Αφρικής

- 3. α. Να αναφέρετε τα κύρια σημεία της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού.
  - β. Η οικοδόμηση του ναού «της του Θεού Σοφίας». Η επιτυχία μιας αρχιτεκτονικής καινοτομίας.

- 4. α. Η στάση του Μ. Θεοδοσίου έναντι των αιρέσεων και της ειδωλολατρίας.
  - β. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παλαιοχριστιανικής ζωγραφικής; Να αναφερθούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα.

VIII. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο ενότητες.

Γενικοί στόχοι του κεφαλαίου. Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν τη μελέτη του, θα πρέπει:

- να έχουν γνωρίσει τα κύρια σημεία της ιστορικής πορείας των πολιτισμών της Ινδίας και της Κίνας μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.·
- να έχουν κατανοήσει τη διαπλοκή των λαών αυτών με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο.

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Η Ινδία

Επιμέρους στόχοι της ενότητας: Οι μαθητές θα πρέπει:

- να ενημερωθούν για τη φύση της χώρας, τις οικονομικές της δυνατότητες και την κοινωνική οργάνωση των λαών που την κατοίκησαν στην αρχαιότητα·
- να γνωρίσουν συνοπτικά την ιστορική πορεία των λαών της ινδικής χερσονήσου·
- να αξιολογήσουν τις σχέσεις που ανέπτυξαν με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι την ύστερη αρχαιότητα.

Παρουσίαση της ενότητας: Διαρθρώνεται σε τρεις υποενότητες που αναφέρονται: (1.1) στη χώρα, (1.2) στην οικονομική και κοινωνική της οργάνωση και (1.3) στην ιστορία και τον πολιτισμό της.

Σημεία που θα πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα περιλαμβάνει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας, δηλαδή τα σημεία εκείνα που θα πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα οι μαθητές. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως περίληψη για μια επανάληψη της ύλης.

- Ο γεωγραφικός χώρος όπου δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε ο αρχαιότερος πολιτισμός της νότιας Ασίας ήταν η περιοχή του Ινδού ποταμού.
- Οι πολιτισμοί της ινδικής χερσονήσου είχαν κυρίως γεωργικό χαρακτήρα. Το εμπόριο και η μεγάλη βιοτεχνική παραγωγή ξεκίνησαν από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ., όταν έγιναν συχνές οι επαφές των λαών της Ινδίας με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους.
- Ο πρώτος αξιόλογος πολιτισμός δημιουργήθηκε κατά την 3η χιλιετία π.Χ. από τους αυτόχθονες της περιοχής του Ινδού ποταμού. Από τα μέσα της 2ης χιλιετίας έκαναν την εμφάνισή τους στην ινδική χερσόνησο νέοι λαοί που μιλούσαν διαφορετική γλώσσα. Υπέταξαν τους αυτόχθονες και δημιούργησαν ένα σταθερό σύστημα κοινωνικών αντιλήψεων που δεν επέτρεπε τις επιμειξίες μεταξύ των ανθρώπων διαφορετικών τάξεων. Οι νέοι κυρίαρχοι ταυτίζονται με τους Άριους, που μιλούσαν τη σανσκριτική γλώσσα, και αποτελούν μέρος των λευκών λαών που ανήκουν στο γλωσσολογικό κλάδο των «ινδοευρωπαϊών» (βλ. Παράρτημα VIII, 1).
- Στη γνώση του ινδικού πολιτισμού και της ιστορίας των λαών της Ινδίας υπάρχει έλλειμμα εξαιτίας της απουσίας μαρτυριών. Οι μόνες πληροφορίες που υπάρχουν αντλούνται από θρησκευτικούς ύμνους (Βέδες) και την αρχαιολογική έρευνα.
- Οι πρώτες επαφές με τους Έλληνες έγιναν την εποχή της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου.
- Οι Έλληνες ηγεμόνες που ανεξαρτητοποιήθηκαν από το ελληνιστικό βασίλειο των Σελευκιδών ίδρυσαν στην αρχή το βασίλειο της Βακτρίας στη βορειοδυτική περιοχή της ινδικής χερσονήσου και το 2ο αι. π.Χ. κατέκτησαν μεγάλο μέρος της πεδιάδας του Ινδού όπου δημιούργησαν το δεύτερο στη σειρά ελληνοϊνδικό βασίλειο. Τα βασίλεια αυτά εξαφανίστηκαν στα τέλη του 1ου αι. π.Χ.
- Στην οικονομική ανάπτυξη των λαών της Ινδίας τον 1ο αι. μ.Χ. συνέβαλαν ιδιαίτερα οι εμπορικές επαφές με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου (βλ. Παράρτημα VIII, 2).

Έννοιες κλειδιά

πολιτισμός του Ινδού – Πενταποταμία – Άριοι – Βέδες – σανσκριτική γλώσσα – Βραχμανισμός – Βουδισμός – βασίλειο Βακτρίας – ελληνοϊνδικό βασίλειο Ινδού – τέχνη της Γκαντάρα

Εργασίες – Θέμα συζήτησης

1. Αφού οι μαθητές συγκεντρώσουν πληροφορίες, να συζητήσουν εκτενέστερα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτισμού του Ινδού.
2. Τα ελληνικά βασίλεια της Ινδίας.
3. Να παρουσιαστούν εικόνες ή διαφάνειες έργων της τέχνης της Γκαντάρα.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

4. Οδηγό για την άσκηση αποτελεί ο υπομνηματισμός των εικόνων.

Βιβλιογραφία

Ατλας της Παγκόσμιας Ιστορίας, ό.π.

ΙΕΕ, τ. Ε, ό.π.

ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., *Έλληνες και Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων*, τ. 1-2, Εστία, Αθήνα.

ΔΗΜΟΥ Ν., *Ο Έλληνας Βούδας*, Νεφέλη, Αθήνα 1984.

HONOUR H., FLEMING J., τ. 1-2, ό.π.

MALLORY J.P., ό.π.

The Times, *Ατλας των Αρχαίων Πολιτισμών*, 6, Νότια Ασία, Επμ. Ch. Scarre, μετ. ομάδα συνεργατών της «Καθημερινής», ένθετο εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1997.

ΩΜΠΟΥΑΓΙΕ Ζ., *Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Ινδία (μέχρι τον 8ο αι. μ.Χ.)*, μετ. Ε. Αγγέλου, Παπαδήμα, Αθήνα 1988.

Οδηγός βιβλίων

ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., ό.π. *Αντιμετωπίζονται τα θέματα: Οι αναφορές των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων για τους Ινδούς και των Ινδών για τους Έλληνες. Συγκριτική έρευνα των έργων του Πλωτίνου και των Ουπανισάδων, μέσω της οποίας απορρίπτεται η άποψη της επίδρασης του ινδικού στοχασμού στον ελληνικό. Η ελληνο-βουδιστική τέχνη της Γκαντάρα.*

ΔΗΜΟΥ Ν., ό.π. *Οι δύο ιστορικές μελέτες αυτού του βιβλίου διερευνούν το θέμα της ελληνοβουδιστικής τέχνης και τις σχέσεις της ελληνιστικής φιλοσοφίας με την ινδική σκέψη.*

Επιμέρους στόχοι της ενότητας. Οι μαθητές θα πρέπει:

- να γνωρίσουν τους παράγοντες που προσδιόρισαν τα χαρακτηριστικά του κινεζικού πολιτισμού·
- να ενημερωθούν συνοπτικά για την ιστορική πορεία των Κινέζων κατά την αρχαιότητα·
- να κατανοήσουν τη σημασία των εμπορικών επαφών μεταξύ της Κίνας και του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Παρουσίαση της ενότητας. Διαρθρώνεται σε δύο υποενότητες που αναφέρονται: (2.1) στη χώρα και τους κατοίκους της και (2.2) στην ιστορία και τον πολιτισμό της Κίνας.

Σημεία που πρέπει να προσεχθούν/επισημανθούν:

- Το εισαγωγικό σημείωμα παρουσιάζει τα κύρια σημεία του περιεχομένου της ενότητας.
- Ο Κίτρινος ποταμός ήταν ο πρωταρχικός παράγοντας που συνέβαλε στη δημιουργία και την εξέλιξη του κινεζικού πολιτισμού.
- Ο απομονωμένος γεωγραφικός χώρος και η επάρκεια των αγαθών ήταν δύο βασικοί λόγοι που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κινεζικού πολιτισμού και στη συνεχή διατήρησή τους μέχρι τις ημέρες μας.
- Η ιστορία της Κίνας διακρίνεται με βάση τις δυναστείες που για τέσσερις χιλιετίες διαδέχθηκαν η μια την άλλη. Την εποχή της δυναστείας των Χαν (τέλη 3ου αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.) η Κίνα γίνεται μια μεγάλη αυτοκρατορία εφάμιλλη σε ισχύ με τη ρωμαϊκή.
- Την περίοδο αυτή ξεκινούν και οι σχέσεις με τους λαούς της Δυτικής Ασίας και της Μεσογείου. Περιορίζονται σε εμπορικό επίπεδο και είναι περιστασιακές.
- Ο «δρόμος του μεταξιού» (μεγάλο εμπορικό δίκτυο) άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από τον 6ο αι. π.Χ.· ωστόσο, οι εμπορικές επαφές πυκνώνουν την περίοδο της ακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την εποχή του Ιουστινιανού (βλ. παραθέματα 2 β.μ., σ. 282-283 και Παράρτημα VIII, 3).

Εργασίες – Θέματα συζήτησης

1. Αφού οι μαθητές συγκεντρώσουν πληροφορίες, να παρουσιάσουν το θέμα: η Κίνα την εποχή των Χαν.
2. Ο δρόμος του μεταξιού και οι επαφές των Κινέζων με τους λαούς της Μεσογείου.
3. Να παρουσιαστούν οι βασικές ιδέες του Βουδισμού, του Κομφουκισμού και του Ταοϊσμού.

Απαντήσεις ασκήσεων β.μ.

2. Οι σχέσεις ήταν εμπορικές: έγιναν ιδιαίτερα πυκνές από τον 1ο αι. π.Χ. και συνετέλεσαν στη γνωριμία των λαών και των πολιτισμών τους. Κύριος παράγοντας προώθησης των σχέσεων ήταν ο «δρόμος του μεταξιού».

Βιβλιογραφία

Ατλας της Παγκόσμιας Ιστορίας, ό.π.

ΙΕΕ, τ. ΣΤ, ό.π.

HONOUR H., FLEMING J., τ. 1-2, ό.π.

LOWVE M., *Η καθημερινή ζωή στην πρόωμη αυτοκρατορική Κίνα*, μετ. Αντ. Σακελλαρίου, Παπαδήμα, Αθήνα 1990.

OSTROGORSKY G., ό.π.

The Times, *Ατλας των Αρχαίων Πολιτισμών*, 4, Κίνα, Εμπ. Ch. Scarre, μετ. ομάδα συνεργατών της «Καθημερινής», ένθετο εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Αθήνα 1997.

VASILIEV A., ό.π.

1 Ο πολιτισμός του Ινδού και οι Άριοι

Εκτός από την γραφή του Ινδού, ο ίδιος ο χαρακτήρας της ινδικής κοινωνίας που αντανάκλαται στην παλιότερη βεδική γραμματεία καθιστά εξαιρετικά απίθανο να ήταν ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού προϊόν ινδοάριων. Αν και οι παλιότεροι βεδικοί ύμνοι επικεντρώνονται γεωγραφικά στην κοιλάδα του Ινδού και των κύριων παραποτάμων του στο Παντζάμπ, ο πολιτισμός ο οποίος αντανάκλαται σ' αυτούς έχει ελάχιστες ομοιότητες μ' εκείνον της κοινωνίας των πόλεων που βρίσκουμε στην Χαράππα και στο Μοχέντζο-Ντάρο. Πρόκειται για μια μη εγγράμματη, χωρίς πόλεις, μη ναυτική κοινωνία, που βασικά δεν ενδιαφέρεται για τις ανταλλαγές παρά μόνον αν αυτές αφορούν κοπάδια και στερείται οποιοσδήποτε πολύπλοκες μορφές πολιτικής οργάνωσης πέρα από την ύπαρξη ενός βασιλιά του οποίου η κύρια λειτουργία φαίνεται να αφορά στη διεξαγωγή πολέμων και στις τελετουργίες. Επιπλέον, οι Βέδες αναγνωρίζουν μια διχοτομία ανάμεσα στους ινδοάριους και στους εχθρούς τους με το σκούρο δέρμα, τους *dasa*, οι οποίοι σε μια περίπτωση περιγράφονται ως «χωρίς μύτη», περιγραφή που γενικά έχει ερμηνευθεί ως υποτιμητική αναφορά στα δραβιδικά φυσικά γνωρίσματα. Οι βεδικοί ύμνοι τιμούν ή επικαλούνται τη θεϊκή υποστήριξη για την καταστροφή των εχθρών τους και την κατάληψη των ακροπόλεών τους. Αυτό έγινε με τη βοήθεια των αλόγων τους και των δίτροχων αρμάτων τους, πολεμική τεχνική εμφανώς άγνωστη στον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού. Δεν προκαλεί, λοιπόν, μεγάλη έκπληξη που οι ινδοάριοι θεωρήθηκαν στο παρελθόν ως πιθανοί καταστροφείς του πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού γύρω στο 1500 π.Χ. Σήμερα υπάρχει η τάση να αναζητούν τις αιτίες γι' αυτήν την κατάρρευση μάλλον σε εσωτερικούς λόγους – κλιματολογικούς, υδραυλικούς, περιβαλλοντολογικούς – παρά στους ινδούς πολεμιστές, που θεωρούνται πιο συχνά ως φαινόμενο της περιόδου μετά τον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού. Ούτως ή άλλως, ο μόνος τρόπος για να υποστηρίξει κανείς την ινδοάρια ταυτότητα του πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού είναι να υποθέσει ότι μετά την κατάρρευσή του γύρω στο 1500 π.Χ. αυτός οπισθοδρόμησε στον τύπο του κόσμου που αντανάκλαται στους βεδικούς ύμνους και ότι αυτοί είναι το προϊόν των εκφυλισμένων απογόνων τον πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού. Παίρνοντας υπόψη όλες αυτές τις αντιρρήσεις, αυτή η λύση απαιτεί πολύ περισσότερη ειδική υποστήριξη από οτιδήποτε θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει αξιόπιστο. Επομένως όλες οι προγενέστερες μαρτυρίες για τους ινδοάριους στην Ινδία υποδεικνύουν ότι αυτοί ήρθαν από αλλού και θα πρέπει να στραφούμε στις αρχαιολογικές μαρτυρίες για να ανιχνεύσουμε τη μετανάστευσή τους.

MALLORY J.P., ό.π., σ. 56-57.

2 Η εμπορική εξάπλωση του ρωμαϊκού κόσμου

Στην αυτοκρατορική εποχή, ιδιαίτερα κατά τους δύο πρώτους αιώνες, παρατηρείται μια σημαντική ανάπτυξη του χονδρικού και του λιανικού εμπορίου, τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα. Υπήρχαν τακτικές εμπορικές σχέσεις με τις πιο απομακρυσμένες αγορές – την Κίνα, την Ινδία, την κεντρική και νότια Αφρική, την Αραβία, την κεντρική Ασία, την κεντρική και νότια Ρωσία, τη Γερμανία, ακόμη και με τη Σουηδία και τη Νορβηγία. Οι χώρες αυτές εισήγαγαν βιοτε-

χνικά προϊόντα και σε αντάλλαγμα εξήγαν είδη πολυτελείας, ή ακριβέστερα, προμήθευαν τις πρώτες ύλες που επεξεργάζονταν κατόπιν τα βιοτεχνικά εργαστήρια του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, ιδιαίτερα στην Ανατολή. Η Αφρική έστελνε χρυσάφι, ελεφαντόδοντο, πολύτιμη ξυλεία, η Αραβία μπαχαρικά, η Ινδία μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, η Κίνα μετάξι, η κεντρική Ασία και η Ρωσία γούνες, η Γερμανία και η Σκανδιναβία ήλεκτρο.

ROSTOVITZEF M., ό.π., σ. 299.

3 Το εμπόριο την εποχή του Ιουστινιανού

Η εποχή του Ιουστινιανού άφησε ζωηρά ίχνη στην ιστορία του εμπορίου του Βυζαντίου. Την εποχή του Χριστιανισμού, όπως την εποχή της ειδωλολατρικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το εμπόριο διεξήγετο κυρίως με την Ανατολή. Τα πιο σπάνια και πιο πλούσια εμπορεύματα έφθαναν από τις μακρινές χώρες της Κίνας και των Ινδιών. Η Δυτική Ευρώπη των αρχών του Μεσαίωνα, την περίοδο του σχηματισμού των νέων Γερμανικών κρατών – από τα οποία μερικά είχαν κατακτηθεί από τους στρατηγούς του Ιουστινιανού – ζούσε κάτω από συνθήκες τελείως ακατάλληλες για την ανάπτυξη αυτόνομης οικονομικής ζωής. Η Ανατολική Αυτοκρατορία, με την σε τόσο πλεονεκτική θέση τοποθετημένη πρωτεύουσά της, έγινε, χάρη στην κατάλληλη διαμόρφωση της καταστάσεως, ο μεσάζων μεταξύ Ανατολής και Δύσεως και κράτησε τη θέση της αυτή μέχρι την περίοδο των Σταυροφοριών.

Οι εμπορικές όμως σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τους λαούς της Άπω Ανατολής δεν ήταν άμεσες, δεδομένου ότι ενεργούσε, ως μεσάζων, στην περίπτωση αυτή, η Αυτοκρατορία της Περσίας, η οποία είχε μεγάλη οφέλη από τις εμπορικές συναλλαγές των εμπορών του Βυζαντίου. Την εποχή αυτή υπήρχαν δύο κύριοι εμπορικοί δρόμοι: ένας διά Ξηράς και άλλος διά θαλάσσης. Ο διά Ξηράς δρόμος των караβανιών οδηγούσε από τα Δυτικά σύνορα της Κίνας, μέσω της σημερινής Bukhara, στα περσικά σύνορα, όπου τα εμπορεύματα μετεφέροντο από Κινέζους εμπόρους στους εμπόρους της Περσίας, οι οποίοι πάλι τα μετέφεραν στα Τελωνεία των συνόρων του Βυζαντίου. Ο θαλασσινός δρόμος ήταν ο εξής: Κινέζοι έμποροι μετέφεραν, με πλοία, τα εμπορεύματά τους μέχρι τη σημερινή Κεϋλάνη, στα Νότια της χερσονήσου του Ινδοσταν. Εκεί τα κινεζικά εμπορεύματα εφορτώνοντο σε περσικά πλοία, τα οποία μετέφεραν το φορτίο τους, μέσω του Ινδικού Ωκεανού και του Περσικού Κόλπου στα στόμια του Τίγρη και του Ευφράτη, από όπου διεβιβάζοντο μέσω του Ευφράτη στο Βυζαντινό Τελωνείο, που βρισκόταν στον ποταμό αυτό. Επομένως το μεταξύ Βυζαντίου και Ανατολής εμπόριο εξηρτάτο από τις υφιστάμενες μεταξύ Αυτοκρατορίας και της Περσίας σχέσεις και, δεδομένου ότι οι πόλεμοι με την Περσία αποτελούσαν σύνθετες φαινόμενο της ζωής της Αυτοκρατορίας, οι εμπορικές σχέσεις με την Ανατολή διεξήγοντο δύσκολα και διεκόπτοντο συχνά. Το κύριο εμπόρευμα ήταν το μετάξι της Κίνας, του οποίου η κατασκευή εφυλάσσετο μυστική στην Κίνα. Λόγω των δυσκολιών της παραγωγής, οι τιμές στις οποίες έφθασε το μετάξι και τα σχετικά με αυτό είδη – που ήταν περιζήτητα στις αγορές του Βυζαντίου – ήταν, μερικές φορές, απίστευτες. Εκτός από το μετάξι τους, η Κίνα και οι Ινδία εξήγαγον στη Δύση αρώματα, καρυκεύματα, βαμβάκι, πολύτιμους λίθους και άλλα απαραίτητα προϊόντα για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Μη θέλοντας, ο Ιουστινιανός, να δεχθεί την οικονομική εξάρτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, από την Περσία, έβαλε ως σκοπό του να βρει έναν εμπορικό δρόμο, προς την Κίνα και τις Ινδίες που θα ευρίσκετο μακριά από την επιρροή της Περσίας.

VASILIEV A., ό.π., σ. 206-207.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΝΟΜΑ ..... ΕΠΩΝΥΜΟ .....
ΤΑΞΗ ..... ΤΜΗΜΑ .....
ΜΑΘΗΜΑ ..... ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ .....

B. ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σε καθεμιά από τις ακόλουθες προτάσεις να βάλετε σταυρό στο αντίστοιχο τετραγωνάκι. Όσες είναι λανθασμένες να τις αναδιατυπώσετε σωστά.

	ΣΩΣΤΟ	ΛΑΘΟΣ
α. Καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη πολιτισμού στην περιοχή του Ινδού ήταν ο ίδιος ο ποταμός.	☐	☐
β. Η κοινωνία στην αρχαία Ινδία παρουσιάζει ευελιξία που επιτρέπει την εύκολη μετακίνηση στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις.	☐	☐
γ. Οι Βέδες ήταν θρησκευτικοί ύμνοι που διατηρήθηκαν προφορικά και αποτελούν τη μόνη ιστορική πηγή της αρχαιότερης ιστορίας του ινδικού πολιτισμού.	☐	☐
δ. Την εποχή της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου στην ινδική χερσόνησο δημιουργήθηκαν πολλά ελληνικά κρατίδια.	☐	☐
ε. Η Κίνα κατά την αρχαιότητα ήταν οργανωμένη σε πόλεις-κράτη.	☐	☐
ς. Οι αρχαιότερες θρησκευτικές πεποιθήσεις των Κινέζων βασίζονται στην προγονολατρεία και τη λατρεία των στοιχείων της φύσης.	☐	☐
ζ. Πηγή πλούτου για την Κίνα ήταν το εμπόριο του μεταξιού.	☐	☐

2. Να αντιστοιχίσετε ενώνοντας με μία γραμμή τις έννοιες ή τα ονόματα της στήλης Α με εκείνα της στήλης Β. Στη στήλη Α υπάρχουν και έννοιες ή ονόματα που δεν αντιστοιχούν στη στήλη Β· γι' αυτά να χρησιμοποιήσετε εσείς μια κατάλληλη έννοια για να τα αποδώσετε:

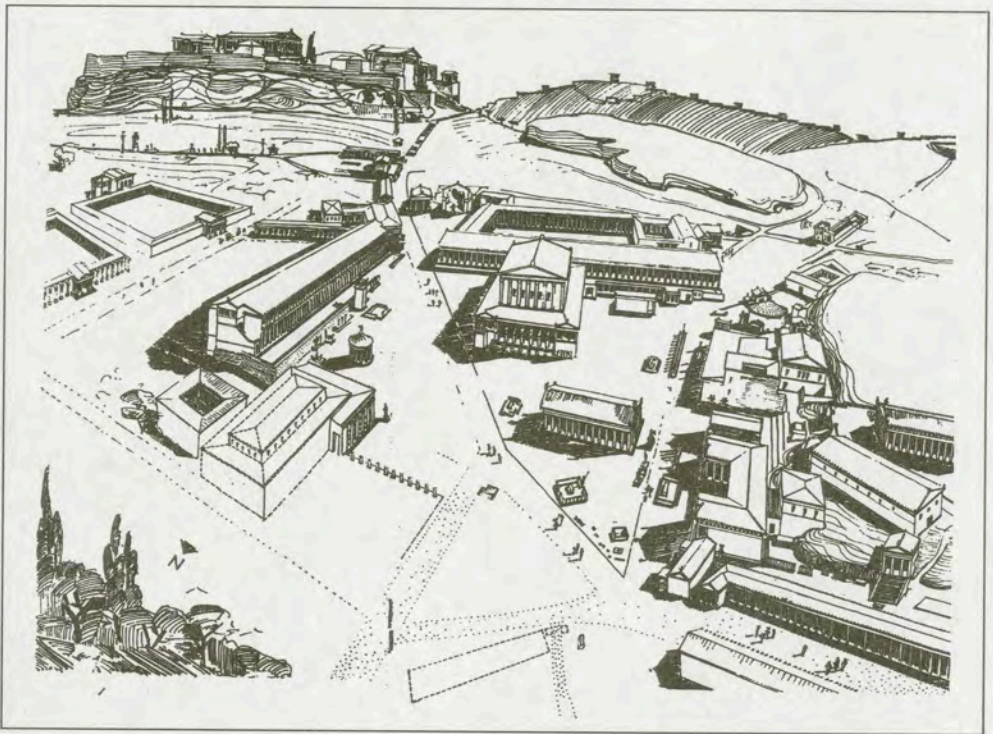
A	B
θηρηκεία	σανσκοριτική
Ραμαγιάνα	Ασόκα
ιερατική κάστα	Κουμφουκισμός
κινεζική αυτοκρατορία	Σαδράκοττος
βασιλείο της Βακτρίας	Βραχμάνες
αρχαιότερο κινεζικό κράτος	δυναστεία των Χαν
λίθινα μνημεία	δυναστεία των Σανγκ
Μ. Αλέξανδρος	
ινδοευρωπαϊκή γλώσσα	
ελληνοβουδιστική τέχνη	

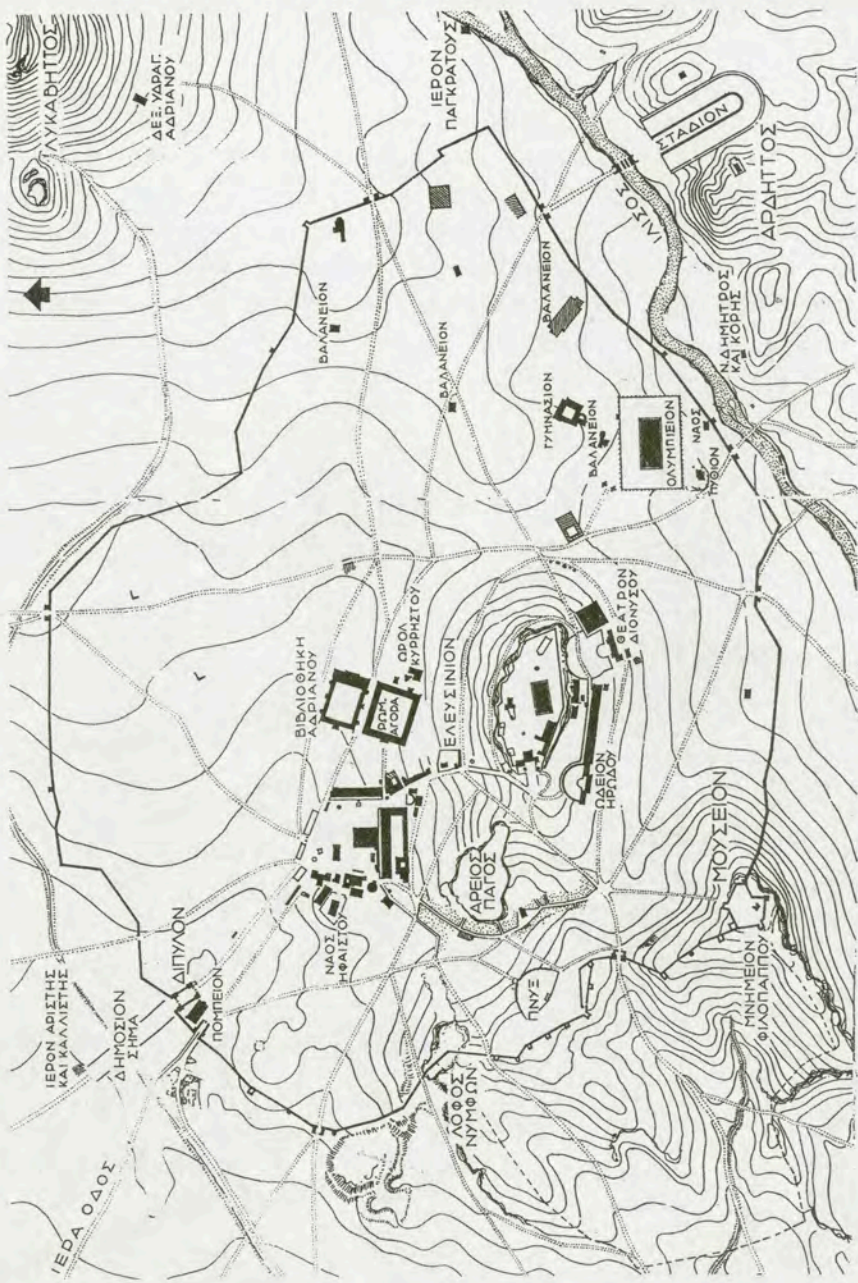
3. α. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αρχαιότερου πολιτισμού που αναπτύχθηκε στον Ινδό ποταμό;
- β. Πότε ενώθηκαν πολιτικά οι Κινέζοι και ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτισμού που οριστικοποιήθηκαν στη διάρκεια αυτής της περιόδου;
4. Να αναπτύξετε το θέμα: οι σχέσεις των Ελλήνων με τους κατοίκους του Ινδού ποταμού.

Εκπαιδευτική επίσκεψη σε αρχαιολογικό χώρο

Οι μαθητές μπορεί να επισκεφτούν έναν αρχαιολογικό χώρο της πόλης όπου βρίσκεται το σχολείο τους. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν καλό να υπάρξει προετοιμασία από τον καθηγητή και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ενεργητικής συμμετοχής των μαθητών. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη δημιουργία ενός φυλλαδίου που θα χρησιμοποιήσουν οι μαθητές. Ακολουθεί ένα δείγμα κατασκευής φυλλαδίου με θέμα μια εκπαιδευτική επίσκεψη στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών. Το ανάλογο θα μπορούσε να γίνει για οποιονδήποτε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο.

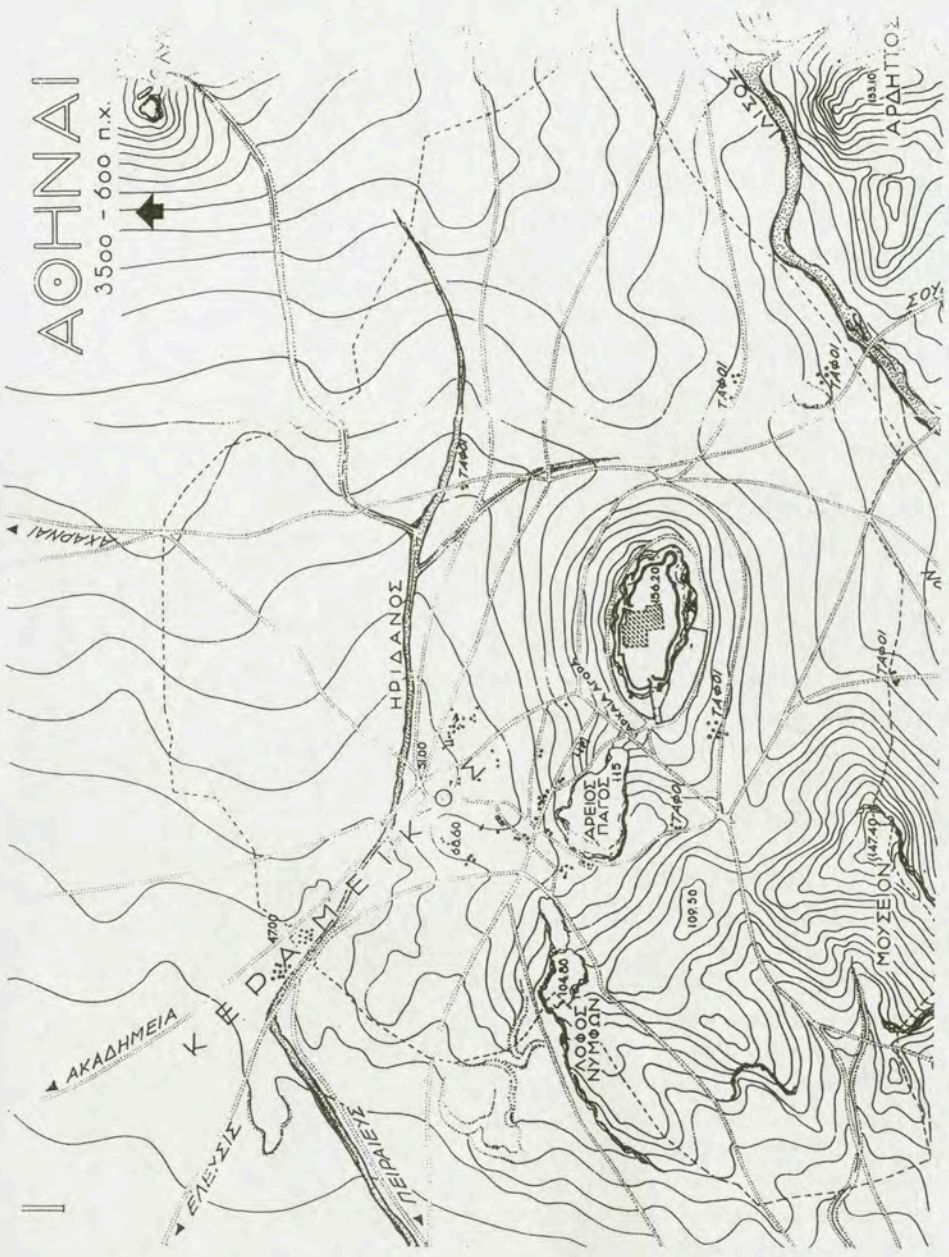
ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ (Εκπαιδευτική επίσκεψη - Εργασία)

Σχέδιο της πόλης των Αθηνών (ύψιστη αρχαιότητα 3ος αι. μ.Χ.)

Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ. Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Β' εκδ., Αθήνα, 1993.

Τοπογραφικό σχέδιο των Αθηνών πριν τη διαμόρφωση της Αρχαίας Αγοράς

Ο ΧΩΡΟΣ

Η λέξη αγορά (<αγείρω: συλλέγω, συναθροίζω) δηλώνει το χώρο συνάθροισης. Εννοιολογικά, επομένως η αγορά υπονοεί έναν ευρύ χώρο, όπου έχουν τη δυνατότητα να συγκεντρώνονται οι πολίτες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους και των αναγκών τους. Για κάθε ελληνική πόλη στην αρχαιότητα η αγορά είναι ο αναγκαίος χώρος μέσα στον οποίο εκδηλώνεται η πολιτική, η πολιτιστική και η οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων της.

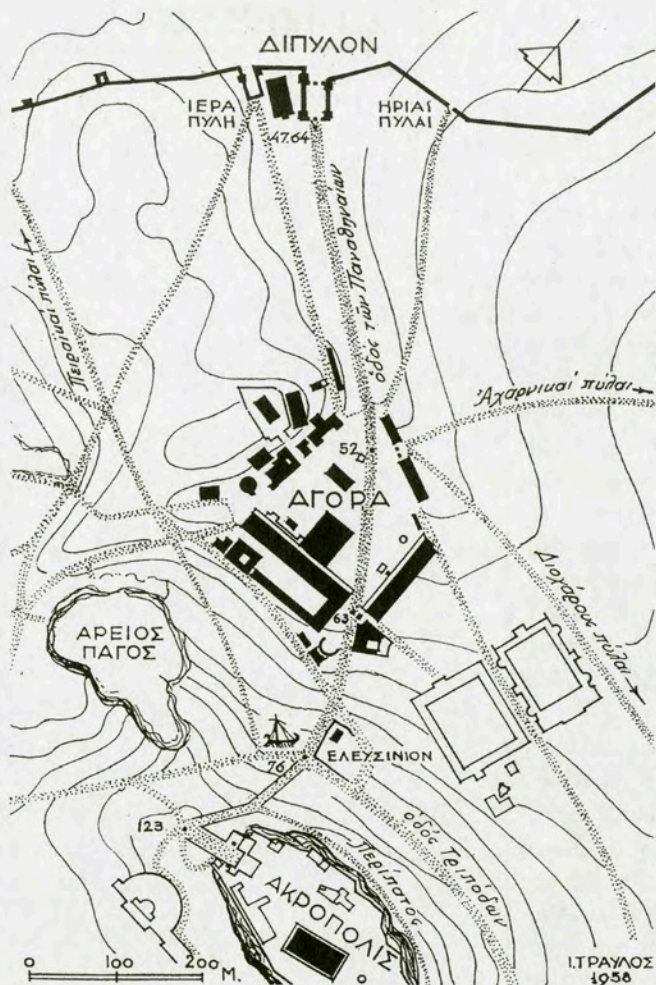
Στην Αθήνα μετά τους γεωμετρικούς χρόνους, όταν άρχισε η βαθμιαία διαμόρφωση της πόλης-κράτους και όταν η «Ακρόπολις» έπαυσε να είναι χώρος κατοίκησης, δημιουργείται σταδιακά η «κάτω πόλις». Αν και η δημιουργία και η ανάπτυξη της πόλης σ' όλη την ελληνική αρχαιότητα δεν παρουσιάζει συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο, εντούτοις πυρήνας γύρω από τον οποίο διαρθρώθηκε είναι ο χώρος της αγοράς. Ήταν το κέντρο της πολιτικής ζωής, των πολιτιστικών εκδηλώσεων και ακόμα των οικονομικών συναλλαγών των κατοίκων της Αττικής.

Ο χώρος αυτός, που δεν ξεπερνάει τα σαράντα στρέμματα, ήταν μια ευρυχωρία της φυσικής διαμόρφωσης του εδάφους στα ΒΔ της Ακρόπολης και σε κοντινή προς αυτήν απόσταση. Η επιφάνειά του παρουσίαζε μικρή κλίση με ψηλότερο σημείο το νότιο, όπου οριζόταν από το λόφο του Αρείου Πάγου, και χαμηλότερο το βόρειο, όπου υπήρχαν οι παρυφές της περιοχής των κατοίκων και το οριοθετούσε, ίσως, τότε η κοίτη του Ηριδανού ποταμού. Πρόκειται για το σημείο που σήμερα οριοθετείται λίγο βορειότερα από τη γραμμή του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. Τη δυτική πλευρά της αγοράς έκλεινε ο χαμηλός λόφος του Αγοραίου Κολωνού, ενώ το

ανατολικό πέρας της έφτανε μέχρι τη νοητή προέκταση των βορειοδυτικών παρυφών της Ακρόπολης. Σ' όλη την αρχαιότητα η Αγορά αποτέλεσε τον πυρήνα της ζωής της πόλης, γεγονός που φαίνεται άλλωστε από τη βαθμιαία σύνδεσή της με τις γύρω περιοχές. Ένας μεγάλος δρόμος, η γνωστή οδός των «Παναθηναίων» διέσχισε διαγώνια την Αγορά από το ΒΔ άκρο της μέχρι το ΝΑ. Ουσιαστικά, ο δρόμος αυτός που ξεκινούσε από το Δίπυλο, ήταν ο κεντρικότερος δρόμος της Αρχαίας Αθήνας και οδηγούσε στο λόφο της Ακρόπολης. Από το ΝΔ άκρο της Αγοράς άλλος μικρότερος δρόμος οδηγούσε στο δήμο της Μελίτης, μεταξύ του Αρείου Πάγου και του Αγοραίου Κολωνού, και από εκεί στο λόφο των Νυμφών, όπου ήταν η Πνύκα. Τέλος, στους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν δημιουργήθηκε ανατολικότερα, δεύτερη αγορά, η γνωστή ως Ρωμαϊκή, τότε ένας μικρότερος δρόμος, πλαισιωμένος ενμέρει με στοές, ξεκινούσε από το μέσον περίπου της ανατολικής της πλευράς και με σκοπό να συνδέσει τις δύο αγορές.

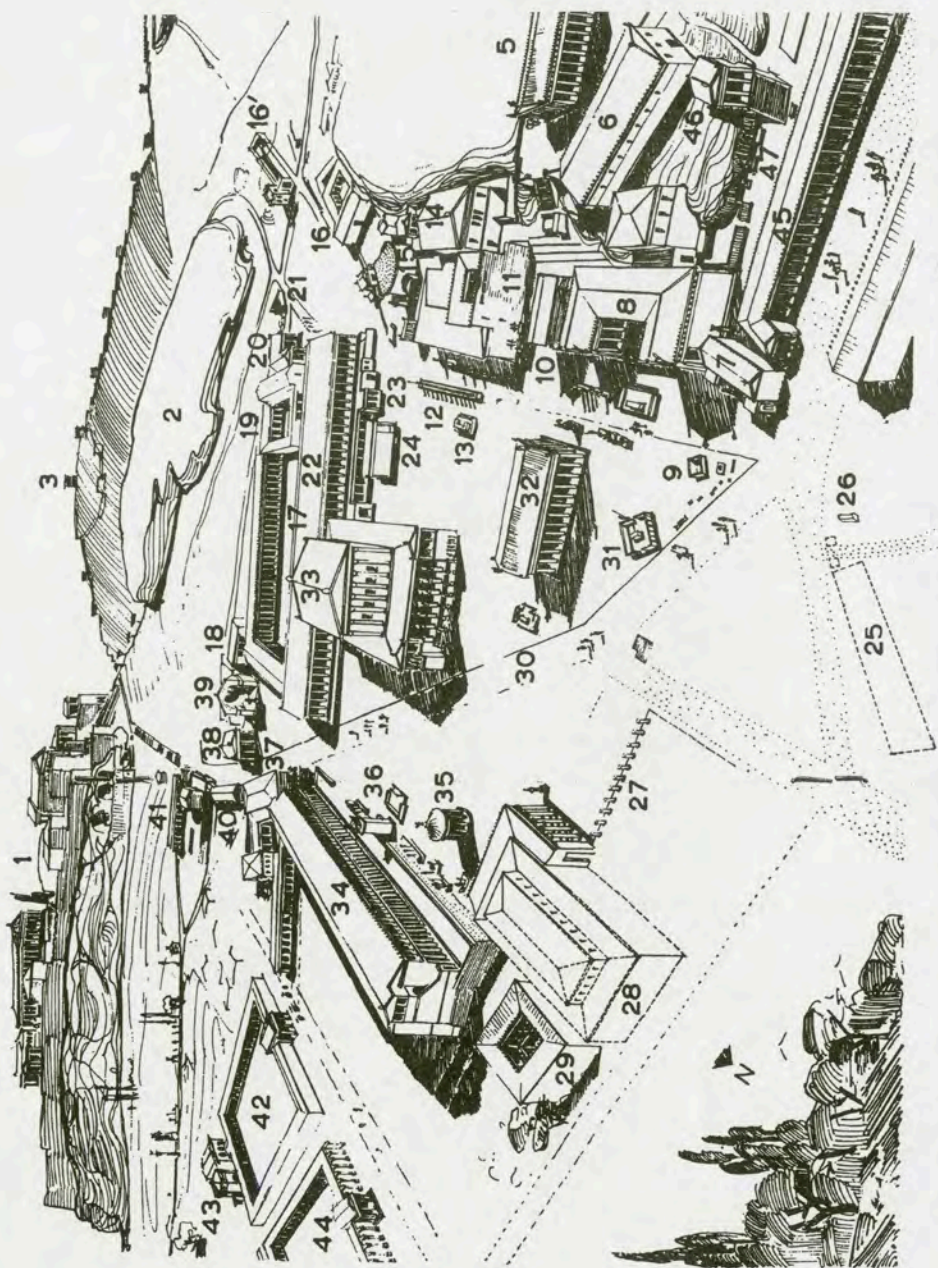
Σήμερα, μετά τις αρχαιολογικές ανασκαφές και τη денτροφύτευση του χώρου, η Αγορά αποτελεί ένα αρχαιολογικό χώρο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τον επισκέπτη. Τον αρχαιολογικό χώρο ορίζουν στη βόρεια και δυτική πλευρά του, αντίστοιχα οι οδοί Αδριανού και Αποστόλου Παύλου. Στην ανατολική και νότια πλευρά, εξάλλου, γειτονεύει με τη σύγχρονη συνοικία της Πλάκας και τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης και του Αρείου Πάγου. Τρεις είσοδοι κάνουν το χώρο προσπελάσιμο στον επισκέπτη: η μια στην οδό Αδριανού, η δεύτερη στην οδό Αποστόλου Παύλου και συγκεκριμένα στη μικρή πλατεία «Θησειού» και η τρίτη στην αρχαία οδό των Παναθηναίων κάτω από την Ακρόπολη.

Α. ΜΑΣΤΡΑΠΑΣ, *Μνημειακή τοπογραφία της Αρχαίας Αθήνας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 86-87.

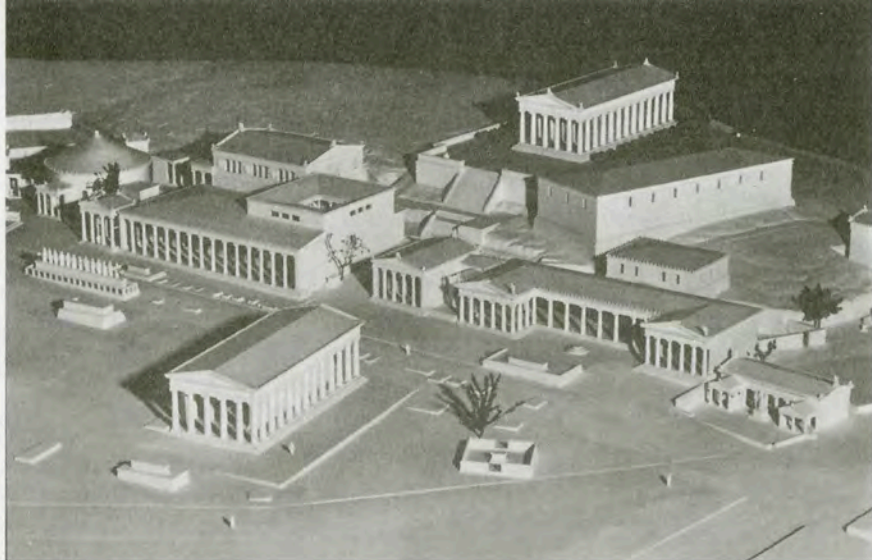

Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς τῆς Αγορᾶς
καὶ τῆς Οδοῦ τῶν Παναθηναίων

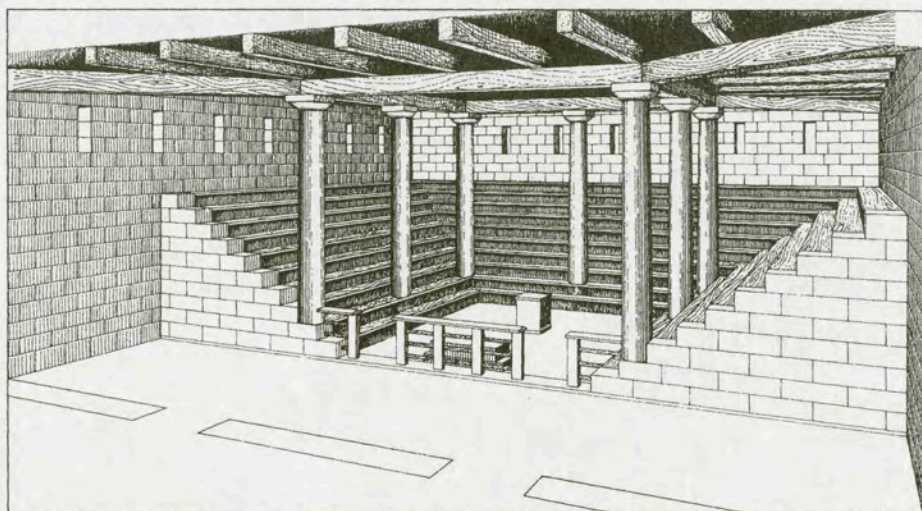

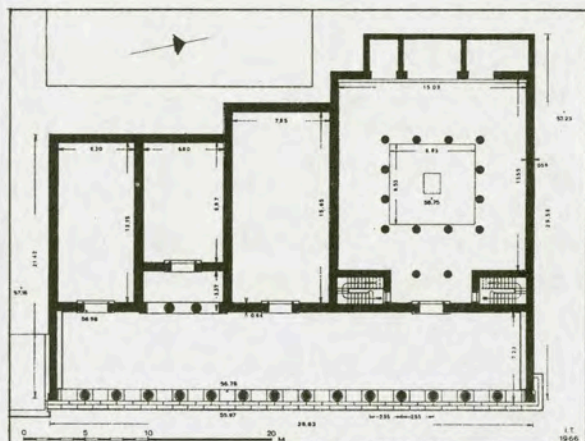
Σχέδιο αποκατάστασης μνημείων Αρχαίας Αγοράς (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών)

Αναπαράσταση των μνημείων στη δυτική πλευρά της Αγοράς

Σχέδιο αναπαράστασης του εσωτερικού χώρου του Βουλευτηρίου

Κάτοψη του Μητρούου

1. Ταύτισε τους χώρους της Ακρόπολης, Αρείου Πάγου, Πνύκας, Λόφου Μουσών, Οδού Παναθηναίων και αντιστοίχισέ τους με τον αριθμό που έχουν στο σχέδιο αποκατάστασης των μνημείων
2. Ταύτισε τα σημαντικότερα μνημεία της Αρχαίας Αγοράς και αντιστοίχισέ τα με τον αριθμό τους στο σχέδιο αποκατάστασης.
3. Τι δηλώνει η λέξη «αγορά» στην αρχαιότητα και ποιες ήταν οι λειτουργίες της στην πόλη-κράτος (διοικητικές, θρησκευτικές, εμπορικές, ψυχαγωγικές);
4. Πότε άρχισε η διαμόρφωση του χώρου της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών; Σε ποια πλευρά της βρίσκονται τα αρχαιότερα μνημεία και ποιες ανάγκες εξυπηρετούσαν;
5. Να ταξινομήσεις τα ακόλουθα μνημεία ανάλογα με την λειτουργία τους (διοικητική, θρησκευτική, εμπορική, ψυχαγωγική): Ηφαιστείο, Στοά του Διός, Μητρώο, Βουλευτήριο, Πρυτανείο, Βάθρο των Επωνύμων, Ωδείο Αγρίππα, Στοά Αττάλου Β'.
6. Ποια ήταν τα κύρια στοιχεία στη δομή του οικοδομημάτος που ονομάζεται Στοά στην αρχαιότητα και ποιες ανάγκες εξυπηρετούσε;
7. Τι ήταν οι Ερμαϊκές στήλες και ποια ήταν η χρήση τους;
8. Στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς στους προϊστορικούς και πρώιμους ιστορικούς χρόνους υπήρχε νεκροταφείο. Από την εποχή της διαμόρφωσης της Αγοράς πού μεταφέρθηκε το σημαντικότερο νεκροταφείο και ποια ήταν η σχέση του με την πόλη;
9. Σε ποιους χώρους-μνημεία συνεδρίαζε η Εκκλησία του Δήμου και η Βουλή των 500; Ποιες ήταν οι αρμοδιότητες του κάθε σώματος;
10. Τι ήταν οι πρυτάνεις, τι αντιπροσωπεύει το αξίωμά τους και ποια ήταν η έδρα τους;
11. Πώς ονομαζόταν το κυριότερο δικαστήριο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων και πώς λειτουργούσε;
12. Σε προθήκη του Μουσείου υπάρχουν δικαστικές ψήφοι. Πώς διακρίνονται οι αθωωτικές από τις καταδικαστικές ψήφους;
13. Σε προθήκη του Μουσείου υπάρχουν θραύσματα αγγείων – όστρακα – με ονόματα πολιτικών προσώπων. Σε τι χρησίμευαν και ποιο θεσμό υπηρετούσαν;
14. Ποια από τις προθήκες του Μουσείου σου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση, ποιο ήταν το περιεχόμενό της και τι γνωρίζεις σχετικά με αυτό;

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων/ ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

ΕΚΔΟΣΗ 2012 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 6000 - ΑΡ.ΣΥΜΒ. Π 301-12-Δ-017

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΑΦΟΙ Δ. ΜΟΥΓΚΟΓΙΑΝΝΗ & ΣΙΑ ΟΕ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Μ. ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Κωδικός βιβλίου: 0-22-0022

ISBN 978-960-06-2315-4

(01) 000000 0 22 0022 4